

**ХМЕЛЬНИЦЬКІ
КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ**
НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧИЙ ЗБІРНИК
ВИПУСК 32

Хмельницький
2021

*Національна спілка краєзнавців України
Хмельницька обласна організація Національної спілки краєзнавців України
Хмельницька міська організація Національної спілки краєзнавців України
Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України
Хмельницький обласний краєзнавчий музей
Державний архів Хмельницької області*

ХМЕЛЬНИЦЬКІ КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ

НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧИЙ ЗБІРНИК

ВИПУСК 32

Хмельницький
2021

УДК 908 (477.43)
ББК 26.891 (4 Укр-4Хме)
Хме 65

Виданий відповідно до
«Програми підтримки книговидання та читачької
культури у м. Хмельницькому на 2021-2025 роки
«#ЩодняЧитай українською»

Друкується за ухвалою
Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Волині Інституту
історії України НАН України
Протокол № 5 від 25.09.2021 р.

Рецензенти:

Григоренко Олександр Петрович, доктор історичних наук, професор, член НСКУ
Місінкевич Леонід Леонідович, доктор історичних наук, професор, член НСКУ, Почесний
краснавець України

Голова редакційної колегії:

Баженів Лев Васильович, доктор історичних наук, професор, голова Хмельницької обласної
організації НСКУ (голова), Почесний краснавець України

Відповідальний секретар:

Єсюнін Сергій Миколайович, кандидат історичних наук, учений секретар Хмельницького
обласного краснавецького музею, заслужений працівник культури України, член НСКУ,
Почесний краснавець України

Редакційна колегія:

Байдич Володимир Григорович, кандидат історичних наук, учений секретар ДІКЗ
«Межибіж», член НСКУ

Брицька Олена Миколаївна, директор Хмельницького обласного краснавецького музею,
заслужений працівник культури України

Блажевич Юрій Іванович, кандидат історичних наук, доцент, голова Хмельницької міської
організації НСКУ, Почесний краснавець України (співголова)

Погорілець Олег Григорович, директор ДІКЗ «Межибіж», член НСКУ, Почесний краснавець України
Синиця Надія Миколаївна, учений секретар Хмельницької обласної наукової бібліотеки,
заслужений працівник культури України, член НСКУ

Телячий Юрій Васильович, доктор історичних наук, професор, директор департаменту
Державної служби якості освіти України (м. Київ), член НСКУ, Почесний краснавець
України

Чабан Катерина Анатоліївна, директор Хмельницької обласної універсальної наукової
бібліотеки, член НСКУ

Хме 65 **Хмельницькі краснавецькі студії: науково-краснавецький збірник** / [редкол.
Баженів Л.В. (голова), Блажевич Ю.І. (співголова), Єсюнін С.М. (відп.
секр.) та ін.] – Хмельницький : ФОП Стрихар А. М., 2021. – Вип. 32. – 230 с.

Збірник містить наукові та краснавецькі дослідження членів Хмельницької міської
організації Національної спілки краснавець України та матеріали їх колег з інших регіонів.

Матеріали друкуються в авторській редакції.

Усі права захищено. Жодна частина цього збірника не може бути відтворена в будь-
якій формі або за допомогою будь-яких електронних або механічних засобів, включаючи
системи зберігання і пошуку інформації, без письмового дозволу видавця. Дозволяється
лише цитувати уривки статей з посиланням на автора.

© Автори публікацій, 2021

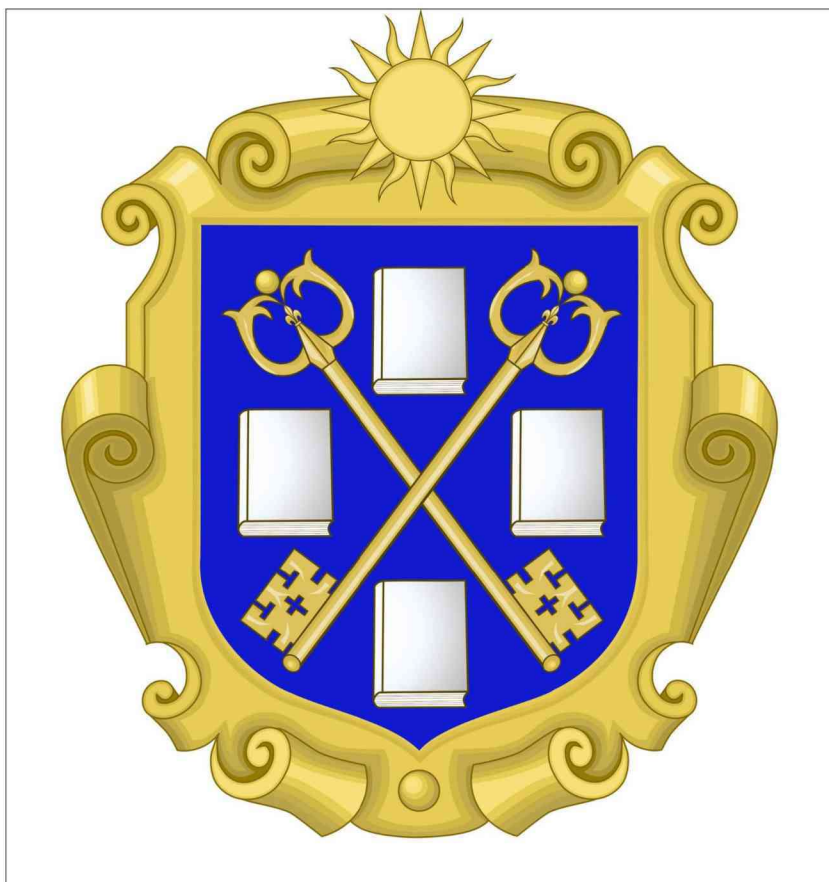

НАШ ЮВІЛЯР

**ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСНА
УНІВЕРСАЛЬНА НАУКОВА
БІБЛІОТЕКА**

Герб Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки

Автори:

Валентин Ільїнський та Сергій Ільїнський

**Хмельницька обласна премія імені Мелетія Смотрицького
в галузі бібліотечної роботи**

*Хмельницька ОУНБ – лауреат обласної премії ім. Мелетія Смотрицького
в галузі бібліотечної роботи*

Колектив Хмельницької обласної бібліотеки. Кінець 50-х років.

2017 рік. Колектив Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки. Директор Чабан К.А.

*2018 рік. Учасники засідання клубу Краєзнавець Хмельницької обласної
універсальної наукової бібліотеки*

*Презентація «Календаря знаменних і пам'ятних дат Хмельниччини» на
2020 рік.*

Бібліотечні раритети Хмельницької ОУНБ

Видання Хмельницької ОУНБ

ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСНА УНІВЕРСАЛЬНА НАУКОВА БІБЛІОТЕКА : НАДБАННЯ Й ТЕХНОЛОГІЇ У ТРЕТЬОМУ ТИСЯЧОЛІТТІ

Стаття узагальнює досягнення Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки у сфері ресурсів, технологій, містить історичні факти, дані статистичних показників діяльності. Приурочено до 120- річчя від часу заснування бібліотеки.

Ключові слова: обласна універсальна наукова бібліотека, історія бібліотеки, ресурсна база, бібліотечні фонди, нові технології, цифровізація, науково-видавнича діяльність, методична робота, електронні ресурси, веб-сайт.

На розі вулиць Грушевського та Героїв Майдану у місті Хмельницькому височіють корпуси Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки. В цьому році бібліотека відзначає 120-літній ювілей і згадує про свої здобутки і досягнення.

Діяльність книгозбірні у різні історичні періоди від витоків до кінця XX століття досліджена у низці публікацій науковців та краєзнавців Л.Баженова, В.Прокопчука, Ю.Блажевича, О.Айвазян, Н.Синиці та інших, відображена у матеріалах щорічних збірок матеріалів науково-практичних конференцій. Відзначу колективну збірку, підготовлену колективом до 100-річного ювілею бібліотеки у 2001 році. У ній детально подано хронологію подій, описано розбудову структури та штату, зміну функцій та технологічних процесів, опанування нових систем класифікації, створення та розбудови системи методичного керівництва, діяльності окремих особистостей, колективу та керівників установи [1].

Бібліотека – це в першу чергу ресурсна база з понад 600 тисячним книжковим фондом, яким щорічно користуються близько 36 тисяч користувачів. Розгалужена структура з 22 відділів і секторів сприяє самостійному пошуку інформації у відділі наукової інформації та бібліографії, вільному доступу до книг на абонементі, у спеціалізованих відділах краєзнавчої, іноземної літератури, з питань мистецтва, виробничої та медичної літератури. Щорічно користувачі отримують додому та для роботи у читальних залах понад 500 тисяч документів з бібліотечного фонду. Більшість послуг бібліотеки надаються користувачам безкоштовно та на пільгових умовах, а це зовсім не так, як було у перші роки діяльності установи.

Проскурівська міська публічна бібліотека в пам'ять поета О. Пушкіна, так на той час називалась бібліотека, відкрила свої двері для користувачів у 1901 році та була повністю платною. За користування книгою чи журналом необхідно було сплатити 1 крб. 50 коп., а щоб стати абонентом на постійній основі потрібно було зробити внесок у розмірі 3 крб. [5, с.7]. У фонді бібліотеки тоді був невеликий вибір літератури, який складався з книг російською та польською мовами, натомість українською мовою – жодної.

Сьогодні фонд бібліотеки представлений виданнями 41 мовою світу, серед них українською – 35%, іноземною – 4%, або 23,4 тисячі примірників, включно польською – понад 3 тисячі книг. У щорічних надходженнях видання українською становлять 95%, російською – 3% та 1,5% – іноземними мовами.

Досить запитаними у структурі книговидач бібліотеки (близько 40% від загалу) є періодичні видання. Сьогодні бібліотека передплачує понад 180 назв, з яких 35 назв – обласні, районні та міські газети Хмельниччини. Краєзнавчі газети зберігаються у Хмельницькій ОУНБ з 1944 року, для зручності пошуку укладено каталог [3].

Гордістю бібліотеки є понад 9 тисячний фонд рідкісних і цінних видань, серед яких – книжкові пам'ятки XVII-XIX століть, факсимільні, репринтні видання, книги-мініатюри, у футлярах та з особливими палітурками на шкірі, прижиттєві видання класиків літератури, видання з автографами, приватні колекції, неопубліковані, видання діаспори та краєзнавчого депозитарію. Даний фонд презентують підготовлені працівниками довідкові видання [2, с.5] та путівники колекціями розміщені на сайті бібліотеки (<http://ounb.km.ua/raritet/index.php>).

За 120 років функціонування Хмельницька обласна універсальна наукова бібліотека зазнала реорганізацій та переїздів разом із адміністративним центром, була міською, земською повітовою, окружною. Останній її прихисток - будинок колишнього міського казначейства, який у 60-х роках XX ст., за задумом архітектора Гната Чекірди, був добудований та прикрашений чудовим вітражем роботи Афанасія Триндюка.

Третє тисячоліття позначено входженням бібліотеки у новітній інформаційний простір та застосуванням можливостей автоматизованих технологій та Інтернет, пошуком шляхів корпоративної взаємодії на різних рівнях.

З перших 3 комп'ютерів, що з'явились у бібліотеці у 1996 році, технічний парк бібліотеки донині зріс до 73 одиниць, а обсяг електронного каталогу в програмі Ірбіс – до 755 тисяч записів. З 2001 року діють Інтернет-центр, веб-сайт, а з 2003 – центр регіональної інформації та регіональний інформаційний портал. Бібліотека увійшла до проєктів Центрально-укра-

їнського кооперативного каталогу (ЦУКК, 2004), з 2006 - до мережі центрів з питань європейської інформації [6, с.5-6].

Хмельницька ОУНБ – активний учасник регіональних та національних проєктів «Історична Волинь», «Бібліотека-партнер Гете-Інституту», електронної бібліотеки «Культура України». Питання правової просвіти користувачів реалізуються засобами документального кіно у медіаклубі «Docclub», до мережі яких бібліотека приєдналась у 2015 році. Розвиткові місцевого туризму та залученню ресурсів бібліотек покликаний проєкт «Інтерактивна туристична мапа Хмельниччини», до якого з 2018 року долучилась ОУНБ. За понад 10-літню історію клуб органічного землеробства бібліотеки у 2020 році долучився до проєкту «Насіннева бібліотека» та розширює свою аудиторію. Завдяки реалізації проєкту «Вікно в Америку» у бібліотеці можна вивчати англійську мову.

Особливої ваги в період глобальної кризи, спричиненої вірусом Covid 19, набувають технології віддаленого доступу до ресурсів та роботи з користувачами. Сьогодні веб-сайт бібліотеки відвідують понад 200 тисяч користувачів на рік. Саме тому представлення на ньому краєзнавчих баз даних, їх оновлення є актуальним та перспективним завданням бібліотеки. Працівники підтримують електронні фактографічні та бібліографічні бази даних «Зведений краєзнавчий каталог», «Періодика», «Хмельниччина на сторінках республіканської преси», «Наш край», «Хроніка культурного життя Хмельниччини», «Краєзнавчий календар».

Потужна наукова та видавнича робота колективу бібліотеки виливається у щорічні аналітико-статистичні та науково-практичні збірники, підсумки досліджень, методичні рекомендації, довідники, бібліографічні покажчики, списки, календарі та інші видання, доступні у віртуальному просторі на сайті бібліотеки <http://ounb.km.ua/vidanya/index.php>.

У 2020 році у бібліотеці започатковано підготовку в інтерактивному форматі «Хроніки культурного життя Хмельниччини» та онлайн бюлетеня для бібліотекарів «Бібліожиття Хмельниччини», вперше видано серію буклетів «Рейтингові книги у фондах бібліотеки».

Саме за час пандемії у 2020 році вдалось створити власну електронну бібліотеку (<http://ft-ounb.ounb.km.ua:8080/>), яка поєднала ресурси відкритого краєзнавчого депозитарію з сервісом електронної доставки документів. Фонд електронної бібліотеки складається із колекцій видань бібліотеки та краєзнавчих видань, її обсяг за 1,5 роки склав 400 видань, а кількість переглядів - понад 3 тисячі. Розміщена бібліотека на безкоштовній платформі dSpace і поєднана з електронним каталогом та подає повні тексти документів із дотриманням авторського права у форматі PDF.

Суттєвих змін у останні роки зазнала просвітницька, методична та наукова робота Хмельницької ОУНБ. Через заборону безпосередніх контак-

тів бібліотека розширила свою присутність у соціальних мережах через 11 сторінок у мережі Фейсбук. Це канали інформування про новинки, публікації окремих статей та уривків видань, для віртуальних подорожей та відеопереглядів.

Фахівцями опановані додатки Zoom та Google Meet для організації колективних обговорень, конференцій, фестивалів, отримання консультацій спеціалістів тощо. Впродовж березня-грудня 2020 року відбулось 327 заходів для користувачів, з них 58 у віртуальному режимі. Бібліотекари навчають користувачів навикам цифрових технологій із застосуванням освітніх серіалів проєкту «Дія».

Оперативно трансформується науково-методична робота Хмельницької ОУНБ, яка стосується проблематики роботи в сучасних умовах, особливо у процесі децентралізації, вивчення інформаційних потреб жителів громад та рівня їх задоволення, наданню користувачу якісних бібліотечних послуг. В умовах адміністративної реформи ряд бібліотек області було реорганізовано у публічно-шкільні [7], клуби-бібліотеки, закрито чи приєднано до інших бібліотек. Загальна мережа публічних бібліотек з 2016 року скоротилась більш, як на 50 закладів, а кількість центральних бібліотек громад зросла до 60. Збільшилась потреба у методично-консультаційному та адвокаційному супроводі для тих бібліотек громад, що вийшли з-під впливу колишніх центральних районних (міських) бібліотек, та тих бібліотекарів, які потрапляють під скорочення. У різного роду вебінарах фахівців Хмельницької ОУНБ за останній рік взяли участь понад 900 працівників бібліотек області.

Контакти з бібліотеками області зростають в силу збільшення потоку перерозподілу та передачі книг за державною та обласними програмами, з обмінного фонду центральним бібліотекам. У 2021 році за сприяння Міністерства цифрової трансформації України через обласну книгозбірню було передано 300 одиниць комп'ютерної техніки до сільських бібліотек і проведено навчання усіх працівників даних бібліотек на базі регіонального тренінгового центру для бібліотекарів.

Усі зміни та досягнення обласної бібліотеки неможливі без кваліфікованого персоналу. Перед викликом епідемії колектив продемонстрував бажання навчатись новим технологіям та свою непохитність у донесенні книги та інформації до читача, незалежно від віку працівника, способу та каналів. Чи не кожен працівник пройшов дистанційно навчання та отримав нові знання, підтвердивши їх сертифікатом та на практиці.

На сьогодні у бібліотеці працюють 78 осіб, з яких 63 – на бібліотечних посадах. Це кваліфіковані спеціалісти та ентузіасти своєї справи, які підтримують ресурси та впроваджують новації, діляться власним досвідом з бібліотекарями публічних бібліотек області та колегами з бібліотек ін-

ших відомств. Повну вищу освіту мають 73% працюючих, 35% віддали бібліотеці понад 20 років свого життя. Чимало представників бібліотеки удостоєні вищих державних нагород, відзнак керівництва, органів самоврядування, перемог у Всеукраїнських та обласних конкурсах.

Сьогодні ми згадуємо тих, хто стояв біля витоків бібліотеки та кого уже немає з нами, тих, хто працював поруч, навчав молодь та підставляв дружнє плече. Це вони закладали основи наших здобутків та мріяли про читаючу країну. Ними пишається Хмельниччина та їх представлено на обласній дошці пошани. До 120-річчя бібліотеки підготовлено довідник «Бібліотека – наша доля», який залишиться назавжди у фонді бібліотеки. Уклін і пошана усім.

У ці дні хочеться згадати й тих, хто 120 років був поруч та допомагав у вирішенні завдань, хто спільно крокував до наших успіхів і перемог: авторів і дарувальників книг, хто приймав нормативні документи та сприяв фінансуванню, забезпечував реалізацію проєктів – органи влади та самоврядування, громадські і творчі спілки, наукові та навчальні заклади, колег з бібліотек та інших закладів, журналістів, бо ми всі робимо одну дуже важливу справу. Подякувати волонтерам за їх турботу про читачів та безкорисливу роботу у об'єднаннях та клубах. Ми спільно заповнюємо душі духовністю, правдою і світлом і відкриваємо двері у реальний світ, бо показуємо до нього дорогу.

Зі святом, моя обласна універсальна наукова бібліотека, з Всеукраїнським днем бібліотек!

Джерела та література:

1. Бібліотека і час: Ювілейний збірник, присвяч. 100-річчю з часу заснування Хмельницької ОУНБ ім. М. Островського. – Хмельницький, 2001. – 116 с.
2. Бібліотечний раритет Хмельниччини [Текст] / Упр. культури, туризму і курортів Хмельниц. облдержадмін., Хмельниц. обл. універс. наук. б-ка ім. М. Островського ; Уклад. І. Лабчук, О. Д. Яворська, С. Гук, Н. Томаля. – Хмельницький : [б. в.], 2006. – 136 с. : іл.
3. Газети Хмельниччини 1944-2017 років у фондах обласної універсальної наукової бібліотеки [Текст] : каталог. Вип. 1 / В. В. Маковська, Л. І. Марцонь, В. М. Борейко ; ред. Т. Г. Безвушко ; відп. за вип. К. А. Чабан ; Упр. культури, національностей, релігій та туризму Хмельниц. облдержадмін., Хмельниц. обл. універс. наук. б-ка. – Хмельницький : Цюпак А. А., 2017. – 100 с.
4. Звіт Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки за 2020 рік. – 120с.
5. Мілютін, М. Бібліотеки Хмельниччини в минулому і тепер [Текст] : корот. іст. нарис / М. Мілютін ; Хмельниц. обл. упр. культури, Хмельниц. обл. б-ка ім. М. Островського. – Хмельницький : Облвидав, 1957. – 57 с.

6. Синиця Н.М. Бібліотека у просторі інформації та культури //Хмельницька обласна універсальна наукова бібліотека ім. М. Островського в інформаційному просторі [Текст] : до 105-ї річниці бібліотеки / Упр. культури, туризму і курортів Хмельниц. облдержадмін., Хмельниц. обл. універс. наук. б-ка ім. М. Островського ; уклад. В. О. Мельник, Т. Г. Безвуско, відп. за вип. Н. М. Синиця. – Хмельницький : [б. в.], 2006. – 44 с.
7. Чабан К.А. Практичні аспекти функціонування публічно-шкільних бібліотек // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: зб. науково- краєзн. праць: за матеріалами науково-краєзн. конф. «Освіта і освітяни в історії Дунаєвеччини» 25 верес. 2020 р. – Вип. VIII. – Дунаївці; Кам'янець-Подільський, 2020. – 172-176.

Баворовська О. О.

м. Хмельницький

ФАХІВЦІ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОУНБ – ЛАУРЕАТИ ОБЛАСНОЇ ПРЕМІЇ ІМЕНІ МЕЛЕТІЯ СМОТРИЦЬКОГО

У статті розкривається історія заснування обласних премій в галузі історії, культури, мистецтва, природничих наук та екології, інформація про працівників Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки, які стали лауреатами обласної премії імені Мелетія Смотрицького у галузі бібліотечної роботи, їх здобутки та творчі досягнення на бібліотечній ниві Хмельниччини.

Ключові слова: *Хмельницька обласна універсальна наукова бібліотека; Обласні премії в галузі історії, культури, мистецтва, природничих наук та екології; обласна премія імені Мелетія Смотрицького; День Незалежності України; бібліотечно-бібліографічна справа, лауреати премії*

Хмельницька обласна універсальна наукова бібліотека стоїть на порозі свого 120-річного ювілею. Історія кожної бібліотеки, її становлення та розвиток – це перш за все долі людей, які впродовж усього історичного періоду творили і творять її. Досвідчені, висококваліфіковані фахівці обласної універсальної наукової бібліотеки, компетентні та авторитетні практики, ентузіасти, доклали чимало зусиль щодо становлення й стрімкого розвитку бібліотеки та бібліотек області, заслуговують відзнаки та пошани за свої досягнення.

З проголошенням суверенітету Української держави, у листопаді 1993 року, на Хмельниччині, відповідно до розпорядження представника Президента України в Хмельницькій області (№ 624 від 09.11.1993 р.), прийнято рішення про встановлення семи обласних премій в галузі історії,

культури, мистецтва, природничих наук та екології [6], метою якого було посилення роботи по духовному, національно-культурному відродженню і збереженню навколишнього середовища та для відзначення вагомих досягнень жителів Хмельниччини.

Ідея заснування обласних премій належить відомим людям Подільського краю: Леву Васильовичу Баженову – українському історичному, доктору історичних наук, професору, академіку Української академії історичних наук, директору Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка та Петру Яковичу Слободянюку – українському історичному, кандидату історичних наук, заслуженому працівнику культури України, на той час начальник управління культури Хмельницької облдержадміністрації. Вони запропонували імена визначних особистостей, доля та творча діяльність яких, так чи інакше пов'язана з Поділлям [4]. Відрадно те, що іменем визначного українського полеміста і філолога, нашого шанованого земляка-вченого Мелетія Смотрицького названо премію у галузі бібліотечної роботи.

Ця премія присвоюється один раз на рік жителям області, трудовим колективам, громадським організаціям за вагомі досягнення у бібліотечно-бібліографічній справі, змістовну культурно-просвітницьку діяльність, впровадження новітніх технологій задля поліпшення інформаційного обслуговування населення і стала найбільш престижною творчою відзнакою [6].

Відповідно до «Положення про обласні премії у галузі культури і мистецтва», премія імені Мелетія Смотрицького присуджується розпорядженням голови облдержадміністрації на основі протоколу Ради про визначення кандидатів. Лауреатам премії імені Мелетія Смотрицького вручається диплом лауреата, медаль, грошова премія встановленого розміру [9, 10]. Прізвище лауреата або назва колективу з короткими біографічними даними і характеристикою творчої роботи заноситься до «Книги лауреатів» [6]. Починаючи з 1994 року премія вручається щорічно на урочистій церемонії напередодні Дня Незалежності України.

За час свого існування лауреатами обласної премії імені Мелетія Смотрицького стали чимало кращих фахівців бібліотечної справи Хмельниччини та передових бібліотечних колективів області, що досягли значних творчих успіхів на бібліотечній ниві. Серед лауреатів премії є колектив Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки та п'ять його високопрофесійних фахівців.

Одним із перших лауреатів обласної премії імені Мелетія Смотрицького серед працівників Хмельницької ОУНБ стала у 1996 році Станіслава Людвіківна Карван, директор Хмельницької державної обласної універ-

сальної наукової бібліотеки ім. М. Островського (1988 – 2003 рр.). Премією була відзначена *за вагомий внесок у підвищення соціальної ролі бібліотек, організацію і проведення наукових досліджень, міжнародних і всеукраїнських конференцій з питань бібліотечного та історичного краєзнавства, видання серії книг «Духовні витoki Поділля», буклетів «Повернуті імена»* [8]. Упродовж всього періоду керівництва бібліотекою Станіслава Людвіківна приділяла увагу пошуковій, науково-дослідній роботі, вивченню історії краю, брала активну участь у підготовці та проведенні міжнародних, всеукраїнських, регіональних історико-краєзнавчих конференцій, була членом їх редакційних колегій, інформаційному забезпеченню інтересів та запитів користувачів, розвитку інформаційних ресурсів, впровадженню новітніх технологій. Наполегливо вирішувала проблеми зміцнення матеріально-технічної бази ОУНБ, розширення її площ, що дало поштовх до підвищення соціальної ролі бібліотеки у суспільстві, утвердженню іміджу та авторитету наукової бібліотеки [11].

У 2001 році, напередодні святкування 10-ї річниці Незалежності України та в рік столітнього ювілею, премію імені Мелетія Смотрицького присвоєно колективу Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки імені Миколи Островського *за вагомий внесок у розвиток та збереження бібліотечних ресурсів регіону, популяризацію української літератури, мови, історії та культури рідного краю* [2].

Хмельницька обласна універсальна наукова бібліотека – провідний інформаційний, просвітницький, культурний центр Хмельниччини, депозитарій краєзнавчих видань, центр з книгообміну міжбібліотечного абонементу та електронної доставки документів, одне з найбільших книгосховищ регіону, інформаційно-методичний та координаційний центр з питань бібліотекознавства і книгознавства для бібліотек усіх систем та відомств області.

Сьогодні в Хмельницькій ОУНБ діє 14 відділів і 6 секторів, які у чіткій взаємодії забезпечують формування, збереження та загальнодоступність документально-інформаційних ресурсів бібліотеки. Колектив перебуває у постійному пошуку інноваційних форм та методів роботи з читачами, працює над підвищенням ефективності обслуговування користувачів, якості надання та оновленням спектру бібліотечних послуг, вдосконаленням своєї професійної майстерності. Фонд бібліотеки є універсальним за змістом, налічує понад 600 тисяч примірників книг, журналів, комплектів газет, електронних видань та документів на нетрадиційних носіях інформації, понад 9 тисяч примірників рідкісної і цінної літератури XVIII – XX ст. на 36 мовах світу. Щорічно бібліотека обслуговує більше 36 тис. читачів та понад 160 тис. відвідувачів. Завдяки співпраці з міжнародними фондами, громадськими організаціями бібліотекою реалізовано ряд за-

думів та проєктів. У 2011 році, за підсумками Всеукраїнського конкурсу на кращу інноваційну послугу, бібліотека посіла друге місце в Україні за напрямком «Інновації бібліотек у сприянні економічному розвитку регіону та розбудові інституту місцевого самоврядування». У цьому ж році колектив бібліотеки був занесений на обласну Дошку пошани «Кращі люди Хмельниччини».

У 2018 році, за рішенням Хмельницької обласної ради від 14.06.2018 р. № 30-19/2018 «Про реорганізацію Хмельницької обласної наукової медичної бібліотеки шляхом приєднання», до структури Хмельницької ОУНБ увійшла Хмельницька обласна наукова медична бібліотека як структурний підрозділ – відділ медичної літератури. Діяльність бібліотеки забезпечують 78 працівників, з них 63 бібліотечних фахівців. Свою творчість, науковий пошук, інтелектуальний потенціал колектив бібліотеки спрямовує на донесення глибинних та сучасних джерел інформації до читача.

Більш ніж півстоліття своєї трудової діяльності присвятила бібліотечній справі заслужений працівник культури України (2007 р.) Синиця Надія Миколаївна, з яких 33 роки – обласній універсальній науковій бібліотеці. Пройшла шлях від бібліотекаря сільської бібліотеки до директора (2004 – 2017 рр.) головного закладу у сфері бібліотечно-інформаційного обслуговування населення регіону. У 2003 році Надія Миколаївна, будучи на посаді заступника директора з наукової роботи та інформатизації Хмельницької ОУНБ (1990 – 2003 рр.), стала лауреатом обласної премії імені М. Смотрицького *за вагомий внесок у розвиток та збереження бібліотечних ресурсів області, популяризацію української літератури, мови, історії та культури рідного краю* [5].

На усіх ділянках роботи Надія Миколаївна уміло поєднувала у своїй роботі особисту ініціативу, відповідальність, наполегливість, вимогливість до себе та підлеглих, вміння створити атмосферу професійного пошуку та співпраці. Постійну увагу приділяла підвищенню соціальної ролі бібліотек в суспільстві, співпраці з різноманітними установами та закладами, громадськими організаціями, в т.ч. міжнародними для залучення додаткових коштів та негрошових надходжень для розвитку бібліотеки, поліпшення її матеріально-технічної бази, інформатизації та комп'ютеризації. Під її керівництвом реалізовано проєкти «Створення регіональних інформаційних порталів та інформаційних центрів на базі публічних бібліотек», «Глобальні бібліотеки. Бібліоміст – Україна», «Створення пунктів доступу громадян до офіційної інформації», регіонального тренінгового центру, інформаційно-ресурсного центру «Вікно в Америку» та багато ін., за що була відзначена Почесними відзнаками Міністерства культури України «За багаторічну сумлінну працю в галузі культури» (2003) та ВГО УБА «За відданість бібліотечній справі» (2012).

Нині Надія Миколаївна працює на посаді ученого секретаря Хмельницької ОУНБ, організовує роботу Ради при директорові, контролює виконання її рішень, готує пропозиції та розробки науково-методичних рекомендацій і впроваджує їх у практику роботи, організовує діловодство бібліотеки. Вона є Почесним краєзнавцем України, займається краєзнавчими дослідженнями з історії бібліотечної справи на Хмельниччині, піднімає пласт актуальної, маловідомої інформації про обласну універсальну наукову бібліотеку та її людей, матеріали яких оприлюднює в загальнодоступній групі «Віртуальний музей Хмельницької ОУНБ» соціальної мережі «Фейсбук». Надія Миколаївна є головою Хмельницького обласного відділення Всеукраїнської громадської організації Українська бібліотечна асоціація, сприяє розбудові асоціації на Хмельниччині, укріпленню і розвитку бібліотечної професії, підтримці та ініціюванню проєктів щодо культурного розвитку територіальних громад.

Лауреатом 2005 року стала Мельник Валентина Опанасівна, на той час заступник директора з внутрішньої бібліотечної роботи Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки імені Миколи Островського (2004 – 2008 рр.), яка відзначена *за вагомий внесок у розвиток бібліотечного краєзнавства, підготовку та видання змістовних краєзнавчих бібліографічних видань, популяризацію української літератури і мови, історії та культури рідного краю.*

За період своєї діяльності в обласній універсальній науковій бібліотеці, а це понад 26 років, Валентина Опанасівна внесла значний вклад в організацію інформаційного обслуговування читачів з питань краєзнавства. Вона активно працювала над поповненням ядра краєзнавчого фонду, створенням баз даних Поділля, удосконаленням краєзнавчого довідково-бібліографічного апарату, підготовкою та виданням краєзнавчих довідково-інформаційних видань, бібліографічних покажчиків, бібліографічних списків літератури. У її доробку щорічники «Календар знаменних і пам'ятних дат Хмельниччини», «Література про Хмельницьку область», покажчики «Подільська Шевченкіана», «Хмельниччина в діаспорі», «Рекреаційні природні ресурси Хмельниччини», «Національні меншини Хмельниччини», «Рекреаційні історико-архітектурні ресурси Хмельниччини», «Хмельниччина в літописі незалежності України», «Літературна Хмельниччина» та низка інших матеріалів про письменників, видатних краєзнавців і відомих людей нашого краю [1]. Вона є автором майже 50 наукових розвідок, публікацій та виступів на науково-краєзнавчих конференціях всеукраїнського та регіонального рівня, у засобах масової інформації. Валентина Опанасівна досвідчений, висококваліфікований фахівець, можна сказати ентузіаст своєї справи, зуміла об'єднати навколо себе наукову еліту краю, творчу інтелігенцію, разом з якими вивчала

та досліджувала незвідані сторінки історії краю. Вміло організовувала і проводила цікаві заходи: наукові круглі столи, обласні літературно-мистецькі свята, презентації книг, літературні вечори та творчі зустрічі; вела засідання клубу «Краєзнавець», що діє при відділі краєзнавства обласної універсальної наукової бібліотеки, піднімала актуальні історико-краєзнавчі тематики тощо. Щира, привітна, завжди з посмішкою на вустах зустрічала читачів відділу краєзнавчої літератури. Нині Валентина Опанасівна на заслуженому відпочинку, підтримує досить тісні зв'язки як зі своїми колегами-бібліотекарками, так і з обласною та міською краєзнавчою організацією НСК України, членом якої вона є.

Наступним лауреатом у галузі бібліотечної справи 2007 року стала Ніна Петрівна Онишук, в той час завідувача відділом формування, наукового опрацювання фондів Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки (1992 – 2018 рр.), яка відзначена *за вагомий внесок у розвиток та збереження бібліотечних фондів області, популяризацію української літератури, історії та культури рідного краю.*

Ніна Петрівна протягом більш як чверть століття очолювала провідний структурний підрозділ бібліотеки, який працює над формуванням бібліотечних фондів головної книгозбірні регіону та бібліотек області. Під її особливою увагою здійснювався контроль за повнотою надходжень обов'язкового місцевого примірника у тісній співпраці з видавцями, книгорозповсюджувачами та місцевими авторами; надання практичної і методичної допомоги працівникам відділів комплектування центральних бібліотек області. Вона брала участь у підготовці і проведенні творчих лабораторій по підвищенню кваліфікації бібліотечних працівників області. На сьогодні Ніна Петрівна, головний бібліотекар відділу формування, наукового опрацювання фондів, проводить роботу по комплектуванню та розподілу літератури за державною програмою від Українського інституту книги для бібліотек області, здійснює моніторинг виконання обласної Програми поповнення бібліотечних фондів, аналіз передплати періодичних видань центральних бібліотек області та узагальнює їх досвід роботи. Вона є укладачем щорічного довідкового видання «Зведений каталог періодичних видань області». Маючи високий рівень професійних навиків та умінь, значний творчий потенціал, Ніна Петрівна передає свої фахові знання молодому поколінню бібліотекарів. За сумлінну працю нагороджена Почесною відзнакою Міністерства культури України «За досягнення в розвитку культури і мистецтв» (2005 р.).

У 2010 році лауреатом обласної премії імені Мелетія Смотрицького стає Валентина Володимирівна Маковська, заступник директора з наукової роботи та інформатизації обласної універсальної наукової бібліотеки, *номінована за вагомий внесок у розвиток бібліотечної справи, популяри-*

зацію мови та літератури, видання змістовних інформаційно-бібліографічних видань [3].

Більш як 35 років свого життя Валентина Володимирівна присвятила бібліотечній справі. Творчий, ініціативний, високоерудований фахівець, всі свої сили та знання спрямовує на розбудову публічних бібліотек області. Їй притаманні якості високого професіоналізму, вимогливості, об'єктивності; вміння комунікувати та працювати з людьми; аналізувати, оцінювати роботу й надавати фахові консультації, що у свою чергу допомогло їй здобути значний авторитет і глибоку довіру серед колег обласної наукової бібліотеки та бібліотечної спільноти області. Сьогодні є однією з найшановніших постатей з-поміж бібліотечних працівників Хмельниччини. Впродовж багатьох років вона успішно втілює свої ідеї та ініціативи в життя, реалізовує проєктну діяльність в бібліотеках області шляхом покращення їх матеріально-технічної бази, залучення позабюджетних коштів, сприяє розвитку інформатизації тощо. Гідно представляє та захищає інтереси бібліотечної спільноти в президії обкому Профспілки працівників культури України [7].

Хмельницька обласна універсальна наукова бібліотека завжди мала хороший кадровий потенціал з високим рівнем професійної підготовки, який основний акцент та зусилля спрямовував на розвиток професійної майстерності, підняття престижу своєї бібліотеки, вивчення та впровадження інноваційних методів бібліотечної роботи.

На жаль, у 2014 році вручення щорічних обласних премій, приурочених до Дня Незалежності України, в т.ч. і обласна премія імені Мелетія Смотрицького, тимчасово призупинено. Сподіваємось, що з настанням 30-ї річниці Незалежності України цю гарну традицію буде відновлено.

Використана література

1. Блажевич Ю.І. та ін. Подвижниця бібліотечного краєзнавства Хмельниччини (до 65-річчя від дня народження Валентини Опанасівни Мельник // Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник. — Хмельницький, 2016. — Вип. 8. — С. 4-9; фото — С. 3, 10-12.
2. Глінська М. Присвоєно і вручено обласні премії у галузі історії, культури і мистецтва, природничих наук та екології // Подільські вісті. — 2001. — 28 серп. Із змісту: Лауреатом обласної премії ім. М. Смотрицького став колектив Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки імені Миколи Островського.
3. Гордість нашого краю // Подільські вісті. — 2010. — 26 серп. Із змісту: Лауреатом обласної премії ім. М. Смотрицького стала В. Маковська, заступник директора Хмельницької ОУНБ.
4. Кірик Т. До праці майбутні лауреати обласних премій // Подільські вісті. — 1993. — 2 груд.

5. Михайленко В. З вірою у світле майбутнє // Подільські вісті. – 2006. – 28 серп. Із змісту: Лауреатом обласної премії ім. М. Смотрицького стала Н. М. Синиця, заступник директора Хмельницької ОУНБ ім. М. Островського.
6. Михайлова С. Р. Бібліотечні працівники Хмельниччини – лауреати премії імені М. Смотрицького // Бібліотека в інформаційному суспільстві: Матеріали наук.-практ. конф., присвяченої 100-річчю Хмельниц. ОУНБ ім. М. Островського 21 верес. 2001 р. – Хмельницький, 2001. – С. 222-226.
7. Натхненна справами : [до 55-річчя від дня народження В. В. Маковської, заст. дир. з наук. роботи та інформатизації Хмельниц. ОУНБ] // Бібліотечна планета. – 2019. – № 3. – С. 39-40.
8. Обласні премії // Подільські вісті. – 1996. – 5 верес. Із змісту: Лауреатом обласної премії ім. М. Смотрицького стала С. Карван, директор Хмельницької ОУНБ ім. М. Островського.
9. Положення про обласні премії в галузі культури і мистецтва. Затверджено розпорядженням голови обл. держ. амін. від 3 серп. 2004 р. № 261/2004 р. – 2004. – Зареєстровано в Хмельниц. обл. управлінні юстиції 10 серп. 2004 р. за № 71/828. – У фондах Хмельниц. ОУНБ див. підшивку Культура 2004-2006 Розпорядження облдержадміністрації.
10. Про встановлення обласних премій в галузі культури і мистецтва: Розпорядження від 3 серп. 2004 р. № 261/2004-р / Хмельниц. обл. держ. амін. – 2004. – Зареєстровано в Хмельниц. обл. управлінні юстиції 10 серп. 2004 р. за № 71/828. – У фондах Хмельниц. ОУНБ див. підшивку Культура 2004-2006 Розпорядження облдержадміністрації.
11. Синиця Н. М., Чабан К. А. Подвижниця бібліотечного та історичного краєзнавства (до 70-річчя з дня народження Станіслави Людвігівни Карван) // Хмельницькі краєзнавчі студії : науково-краєзнавчий збірник. – Хмельницький, 2019. – Вип. 19. – С. 4-10; фото – С. 3, 11-15.
12. Чабан К. А. Синиця Надія Миколаївна – професіонал бібліотечної справи, краєзнавець Хмельниччини, громадська діячка // Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник. – Хмельницький, 2018. – Вип. 18. – С. 4-14; фото – С. 3, 15-18.

КОЛИШНІ ПРАЦІВНИКИ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСНОЇ УНІВЕРСАЛЬНОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ -УЧАСНИКИ БОЙОВИХ ДІЙ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті розкривається маловідомі сторінки колишніх працівників бібліотеки, які були учасниками Другої світової війни, їх відомості про службу, звання, посади та нагороди.

Ключові слова: Друга світова війна, німецько-радянська війна, фронт, дивізія, полк, подвиг, нагородний листок, медаль, орден, бібліотека.

Минуло 76 років як закінчилася Друга світова війна, але ще досі багато сторінок її історії залишаються маловідомими або не розкритими взагалі. Учасниками бойових дій тієї війни було кілька колишніх працівників Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки, а саме: Агрипина Матвіївна Гончарук, Степан Костянтинович Гуменюк, Василь Павлович Гусько, Прасковія Назарівна Ключкова, Анастасія Пилипівна Макарова, Павло Федорович Распопін. Автором статті знайдені й вивчені їхні архівні документи воєнної пори, особові справи, що зберігаються в архіві ОУНБ, та публікації, які дозволили доповнити біографії бібліотекарів новими відомостями про військову службу, про звання та армійські посади, про рід військ та номери військових частин, у складі яких воювали, і де воювали, про те, коли, ким і за яку саме бойову роботу чи подвиг були удостоєні державних нагород. Після війни, повернувшись до мирної праці, вони стали помітними особистостями серед своїх колег, висувалися на керівну роботу, здобули визнання й пошану в трудових колективах, серед громадськості міста та області.

Агрипина Матвіївна Гончарук, 1918 року нагородження, у роки німецько-радянської війни спочатку була бібліотекарем військового госпіталю в місті Куйбишев (тепер Самара, Росія), потім брала участь у бойових діях на фронтах німецько-радянської війни, нагороджена медалями «За бойові заслуги», «За оборону Сталінграда» та іншими. 6 квітня 1985 р. наказом міністра оборони СРСР №83 удостоєна ордена Вітчизняної війни II ступеня. З 1960 по 1983 р. працювала у відділі книгозбереження Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки [1, с. 22, 23].

Степан Костянтинович Гуменюк, 1914 року народження, родом з села Михайлівка Ярмолинецького району, встиг до початку німецько-радянської війни закінчити Проскурівський педагогічний технікум та істо-

ричний факультет Вінницького педагогічного інституту, працював вчителем, директором школи. У жовтні 1941 р. був призваний Новомінським районним військкоматом Краснодарського краю в ряди Червоної армії. Спочатку потрапив до 18-го запасного стрілецького полку, звідти його направили в 41-й гвардійський мінометний полк (гв. мінп), який формувався в Московському військовому окрузі. Це був полк знаменитих «катюш» – реактивних установок залпового вогню БМ-13. У полк відбирали найкращих, добре підготовлених вояків. Таким виявився й 27-річний Степан Гуменюк. Він воював у цьому полку на командирських посадах аж до дня Перемоги. А починав з посади помічника політрука. У лютому 1943 р. отримав звання лейтенанта, призначений командиром взводу, у травні прийнятий у члени ВКП (б) [2].

41-й гв. мінп був направлений на Карельський фронт і в квітні 1942 р. почав бойові дії в складі 14-ї армії, яка перебувала на правому фланзі фронту й тримала оборону на Мурманському напрямку у важких природних умовах Заполяр'я (Мурманськ – місто на східному узбережжі Кольської затоки Баренцового моря, незамерзаючий порт, куди йшли вантажні конвої за програмою ленд-лізу). Влітку 1942 р. війська 14-ї армії зупинили противника за 60–100 км від Мурманська й лінія фронту стабілізувалася, залишаючись майже незмінною до жовтня 1944 р. Смуга борони 14-ї армії пролягла від східного берега губи Велика Західна Ліца до озера Чапр фронтом на північ, а від озера – східніше річки Титовка фронтом на захід.

У жовтні 1944 р. війська 14-ї армії Карельського фронту у взаємодії з Північним флотом успішно провели Петсамо-Кірккенеську наступальну операцію (7–29.10), в якій відзначився 41-й гв. мінп. Протягом всієї операції полк підтримував вогнем 10-ту гв. стрілецьку дивізію (сд), виконав 18 дивізіонних і 6 батареїних залпів, випустивши на ворога 2368 мін М-13. Вогнем полку було подавлено 4 опорних пункти противника, знищено 2 й подавлено 5 артилерійсько-мінометних батареї, підпалено й зруйновано 5 великих складів та багато землянок, відбито три контратаки піхоти противника силою до батальйону. У важких умовах заполярної осені полк пройшов з боями понад 150 км, з них 50 км – по повному бездоріжжю. За активну участь в операції Указом Президії Верховної Ради СРСР від 14 листопада 1944 р. 41-й гв. мінп був нагороджений орденом Олександра Невського [3, с. 74].

Помітний вклад в успішні дії полку вніс і гв. лейтенант Гуменюк С. К., командир 3-го взводу боєпостачання, за що був представлений до бойового ордена. У нагородному листку командир полку зазначив, що «Гуменюк С. К. під час боїв проявив себе мужнім ініціативним офіцером, умілим організатором бойової роботи. Вдень і вночі, незважаючи на артилерійські обстріли й бомбардування, безперервно доставляв боєприпаси в під-

розділи, чим забезпечив успішний наступ піхоти й полку. Він двічі – 10 й 11 жовтня – провів автоколонну взводу по суцільному бездоріжжю на ділянці гора Малий Каріквайвиш – річка Титовка, своєчасно доставивши боєприпаси дивізіонам полку, які вели бої за Луостарі. 8 жовтня, коли від артобстрілу загорівся штабель з боєзарядами, Гуменюк з групою бійців, ризикуючи життям, зумів загасити полум'я й не допустити вибуху». Наказом командувача артилерією 14-ї армії № 034 від 12 листопада 1944 р. гв. лейтенант Гуменюк С. К. нагороджений орденом Вітчизняної війни II ступеня [4, арк. 33, 34].

Після Петсамо-Кірккенеської операції 41-й гв. мінп був виведений в резерв Ставки, а в січні 1945 р. направлений у підпорядкування 61-ї армії 1-го Білоруського фронту, брав участь у Вісло-Одерській наступальній операції (12.01. – 3.02.), підтримуючи з'єднання 89-го стрілецького корпусу (ск), які проривали оборону противника на річці Пилиця, а також – у Східно-Померанській операції (10.02. – 4.04.). В ході Берлінської операції (16.04. – 8.05.) полк діяв спільно з 1-ю армією Війська Польського. Останній залп зробив в Берліні 1 травня 1945 р.

Ось таким був бойовий шлях С. К. Гуменюка. Окрім ордену, його груди прикрасили медалі «За оборону Радянського Заполяр'я», «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.», «За взяття Берліна», «За визволення Варшави».

17 грудня 1945 р. С. К. Гуменюк демобілізувався з армії, повернувся в рідну область і вже в січні 1947 року був висунутий на посаду секретаря облвиконкому, а в серпні 1954 р. – заступника голови облвиконкому. У лютому 1960 р. Степана Костянтиновича направили на нову відповідальну ділянку роботи: начальником обласного управління у справах видавництва, поліграфії й книжкової торгівлі, яке наглядало за державною політикою в інформаційній та видавничій сферах області, координувало й контролювало засоби масової інформації, видавництва, підприємства поліграфії в питаннях подання інформації про політичні, соціально-економічні та інші суспільні процеси й події. Поряд з цим Степан Костянтинович активно займався науковою роботою, публікував краєзнавчі статті, став першим головою (з 1964 р.) обласного історико-краєзнавчого товариства. У 1977 р. здобув науковий ступень кандидата історичних наук.

В обласній універсальній науковій бібліотеці С. К. Гуменюк працював головним бібліографом з 1982 р. до своєї раптової кончини у жовтні 1991 р. Він був знаним на Хмельниччині дослідником і краєзнавцем. Спільно з працівниками краєзнавчого відділу зібрав понад 12,5 тис. назв літератури, публікацій про Поділля, йому належать понад 500 методичних посібників, розробок, путівників, бібліографічних покажчиків та публікацій з історії Поділля, м. Хмельницького та культурної спадщини краю [1, с. 24, 25; 2].

Василь Павлович Гусько теж родом з Хмельниччини, з села Хотьківці Красилівського району, де народився 19 квітня 1920 р. У далекому 1937 р. закінчив Тульчинський бібліотечний технікум і почав працювати інструктором-методистом Кам'янець-Подільської обласної бібліотеки. У жовтні 1939 р. був призваний Кам'янець-Подільським міським військоматом у Червону армію, а в січні 1940 р. направлений на навчання в Тбіліське артилерійське училище. У квітні 1941 р. курсант Гусько в групі відмінників переведений до Севастопольського училища зенітної артилерії, яке закінчив у липні 1941 р., отримав звання лейтенанта й був відправлений у розпорядження Харківського військового округу. Як відмітив В. П. Гусько в автобіографії, йому довелося зазнати гіркого відступу від Харкова через Донбас аж до самого Сталінграда. Обороняв місто в складі 1078-го зенітно-артилерійського полку (зенап), який з березня 1942 р. входив до Сталінградського корпусного району протиповітряної оборони Сталінградського військового округу. Корпусний район мав завдання забезпечити ППО міста Сталінград, як великого промислового центра, прилеглих залізничних станцій та переправ через Волгу. Для кращого управління вогнем артилерії зона відповідальності корпусного району була поділена на 7 бойових секторів. 1078-му зенап дістався 2-й сектор ППО Сталінграда, що знаходився в північно-західному напрямку від центра міста. У полку було п'ять дивізіонів, які налічували 13 батарей і мали на озброєнні 51 зенітну гармату 85- мм і 76-мм калібру. Заступником командира однієї з батарей у 3-му дивізіоні був лейтенант Гусько В.П. Спочатку частини Сталінградського корпусного району ППО вели боротьбу лише з ворожими літаками, які атакували місто й розташування батарей. Але з 23 серпня 1942 р., коли німці наблизилися до Сталінграда, зенітники вимушені були вести ще й наземні бої проти танків й піхоти противника, про що свідчить запис у журналі бойових дій (ЖБД) Сталінградського корпусного району ППО [5, арк. 32]. Батареї 3-го дивізіону 1078-го зенап займали тоді позиції в районі с. Городище – ст. Разгуляєвка – ст. Гумрак, що за 10–15 км від центру Сталінграда в північно-західному напрямку, і піддалися відчутним ударам ворога, особливо 6–10 вересня. У ті дні, як відмічено в донесенні штабу 1078-го зенап № 0368 від 5.04.1943 р., лише один 3-й дивізіон, де служив В. П. Гусько, втратив 4 чоловіки вбитими й 121 такими, що пропали без вісти. Серед зниклих у бою 7 вересня в районі ст. Разгуляєвка значиться лейтенант Гусько В.П. [6, арк. 12–20]. Наказом Головного управління кадрів наркомату оборони СРСР № 0248 від 8 червня 1943 р. він був виключений зі списків Червоної армії [7, арк.22].

І тільки після війни стало відомо, що Василю Павловичу пощастило вижити. Він, контужений і поранений у ноги, залишився на полі бою й був підібраний німцями. Йому довелося перебувати в госпіталях для полоне-

них на станції Чир (тепер Волгоградська область), у м. Сміла, до березня 1943 р. – у Вінниці, звідси його відправили в концтабір для офіцерського складу у Володимир-Волинський, потім – у Ченстоховську фортецю. Далі, у червні 1943 р., був перевезений у концтабір V «А» у Штутгарті в Німеччині. Василь Павлович стійко витримав нелюдські умови німецьких концтаборів, не піддався при напівголодному й холодному існуванні ні на які пропозиції до співпраці з німцями чи колаборантами, що теж було мужнім вчинком, дочекався звільнення з нацистської неволі американськими військами 22 квітня 1945 р. В. П. Гусько порівняно швидко пройшов спецперевірку у фільтраційному таборі НКВС СРСР тому, що на нього не було компрометуючих даних, і вже 10 травня був призначений заступником з політичних питань командира комендантської роти на збірному пункті радянських громадян-репатріантів в Цуффенхаузені, що поблизу Штутгарта. У жовтні 1945 р. в зв'язку із закінченням репатріації в цьому районі був відправлений у розпорядження Московського військового округу в 14-ту запасну стрілецьку дивізію, звідки 18 грудня 1945 р. демобілізувався [8, арк. 4, 7, 19, 19 зв.].

У січні 1946 р. Василь Павлович приступив у Проскуріві до роботи в обласній бібліотеці. Спочатку був методистом, а з серпня 1947 р. – завідувачем читального залу. Колектив бібліотеки проводив велику роботу з відновлення фондів, з організації обслуговування читачів. Звичайно, у пам'яті Василя Павловича ще роїлися свіжі спомины про жахи німецьких концтаборів, які хотілося швидше забути, але тут, вдома, на Батьківщині, він раптом відчув з боку влади елементи підозри й недовіри за вимушене перебування в полоні. Так було з боку Проскурівського міського партії. Ще на фронті, у серпні 1942 р., напередодні запеклих боїв за Сталінград, лейтенант Гусько був прийнятий кандидатом у члени ВКП (б) та невдовзі потрапив у полон. Повернувшись у Проскурів, Василь Павлович почав розшукувати у військових політорганах свою особову справу, сподіваючись відновитися в партії. Нарешті, у 1948 р., йому вдалося знайти документи в Головному політуправлінні Радянської армії й витребувати їх на адресу Проскурівського міського партії. Бюро міському розглянуло заяву В. П. Гуська, але відмовило мужньому воїну й непохитному бранцю у відновленні кандидатом партії, визнало його таким, що механічно вибув [8, арк. 19 зв.]. Василь Павлович, мабуть, боляче сприйняв таке рішення, своєї провини у вимушеній перерві він не вбачав.

У той же час В. П. Гуська почали викликати в управління міністерства держбезпеки УРСР по Кам'янець-Подільській області, цікавилися його біографією, задавали питання стосовно перебування в німецьких концтаборах, відносно того, як потрапив у полон, які контакти мав з американцями, пропонували написати автобіографію тощо. Василь Павлович згодував-

ся чому він перебуває в полі зору держбезпеки, з гіркотою сприймав таку недовіру. Але вимушений був змиритися з цим. Він не міг знати, що 18 квітня 1947 р. управління держбезпеки завело на нього обліково-спостережну справу № 18542 через те, що за ним підозрюється – подаємо мовою оригіналу – «окраска американский шп», тобто – шпигун. У розробку була взята навіть молода дружина В.П. Гуська – Ганна Фотіївна Площинська, з якою Василь Павлович одружився в 1947 р. Але ніяких компрометуючих матеріалів на неї не знайшли. Начальник Ружичнянського районного відділу МДБ 6 травня 1950 р. доповів начальнику 2-го відділу управління МДБ по Кам'янець-Подільській області, що «встановити нічого не вдалося через те, що за місцем роботи Площинської (*працювала вчителькою в Олешинській семирічній школі*) РВ МДБ агентури не має, а та агентура, яка є в селах Іванківці (*місце народження Г. Ф.Площинської*) й Олешин розробляти її не може тому, що підходу до неї не має». Врешті-решт виклики в управління МДБ припинилися, а 7 лютого 1952 р. справу на В. П. Гуська закрили з огляду на те, що «не було отримано матеріалів, які б були підставою підозрювати Гуська в причетності до агентури американської розвідки й проведення ним шпигунської діяльності» [8, арк. 42, 45, 46].

Василь Павлович продовжував працювати в обласній бібліотеці. З 1950 р. завідував методичним відділом, отримав вищу освіту в Харківському бібліотечному інституті, у 1966 р. був призначений заступником директора бібліотеки, а з 1977 по 1984 р. очолював ОУНБ. За його активної участі суттєво поповнився книжковий фонд, удосконалювалося обслуговування читачів, на базі бібліотеки систематично проводились обласні, міжобласні, республіканські семінари, науково-практичні конференції. Під безпосереднім керівництвом В.П. Гуська здійснена централізація бібліотечної системи області. Плідна діяльність Василя Павловича в бібліотечній галузі відмічена знаком «За відмінну роботу», медаллю «За доблесну працю» та грамотами керівних органів влади [2; 9, сс. 54-57]. Визнання бойових заслуг В. П. Гуська у війні з нацистською Німеччиною прийшло в 1985 р. з нагоди 40-річчя Перемоги: за Указом Президії Верховної Ради від 11 березня «Про нагородження орденом Вітчизняної війни активних учасників Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років» він був удостоєний ордена Вітчизняної війни II ступеня.

Багато років разом з В. П. Гуськом працювала в бібліотеці ветеран Другої світової війни **Парасковія Назарівна Ключкова**, 1920 року народження, уродженка міста Батурин Чернігівської області. Її дівоче прізвище – Христова, на таке прізвище оформлені всі військові документи Парасковії Назарівни. Вона добровільно вступила до Червоної армії 22 серпня 1942 р. в Медведицькому райвійськкоматі Сталінградської області (тепер село Медведиця Жирновського району Волгоградської області, територія

колишньої Автономної РСР Німців Поволжя). Вже незабаром, у жовтні, її призначили секретарем військової прокуратури 248-ї сд. У травні 1943 р. П.Н. Христова була переведена секретарем військового трибуналу тієї ж самої 248-ї сд, їй присвоїли звання молодший лейтенант адміністративної служби. На цій посаді в тій же дивізії Парасковія Назарівна перебувала до кінця війни, нагороджена двома бойовими орденами й медалями.

Певне уявлення про посадові обов'язки П.Н. Христової та високий рівень її відповідальності за їх виконання надають нам нагородні документи Парасковії Назарівни. Так, у представленні до медалі «За бойові заслуги» голова військового трибуналу 248-ї сд відмічав, що П.Н. Христова у важких фронтових умовах показала зразкове відношення до служби, вона «своєчасно й добре організовує судові процеси безпосередньо в частинах у присутності, за можливості, більшої кількості людей, акуратно й добросовісно веде канцелярію, грамотно й у строк оформляє документи. П.Н. Христова забезпечує своєчасне перевезення канцелярії й майна трибуналу на нові місця дислокації». Наказом командира 248-ї сд № 13/Н від 25 квітня 1944 р. П.Н. Христова була нагороджена медаллю «За бойові заслуги» [10, арк. 1, 6, 194, 195].

Наступною відзнакою П. Н. Христової, вже лейтенанта, став орден Червоної зірки, яким вона була нагороджена наказом військам 5-ї ударної армії 1-го Білоруського фронту № 23/Н від 18 лютого 1945 р. [11, арк. 202, 203]. Ще один орден П. Н. Христова отримала в червні 1945 року. У її нагородному листку йдеться, зокрема, про те, що вона в умовах бойової обстановки «...своєчасно оформляла документи на засуджених (дезертирів, порушників військової дисципліни та інших). Особливо проявила ініціативу в оформленні матеріалів на осіб, звільнених від покарання, всього 76 чоловік, і на 62 чоловіка на зняття судимості, що сприяло виконанню бойового завдання дивізії». Наказом командувача 9-го ск № 96/Н від 13 червня 1945 р. лейтенант Христова нагороджена орденом Вітчизняної війни II ступеня [12, арк. 1, 7, 135, 136]. Крім того, П. Н. Христова відзначена медалями «За оборону Кавказу», «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.», «За взяття Берліна», «За визволення Варшави».

У квітні 1946 р. Парасковія Назарівна демобілізувалася з армії, а з серпня 1949 р. почала працювати ст. бібліотекарем в обласній бібліотеці, завідувала методкабінетом, з березня 1953 року – читальним залом, у 1972 р. через стан здоров'я перейшла на посаду ст. бібліотекаря [1, сс.34, 35; 2].

Анастасія Пилипівна Макарова, 1918 року народження, уродженка села Ружичанка Хмельницького району. Ще до війни закінчила Московський бібліотечний технікум, працювала бібліотекарем на московському заводі «Станколіт». Перебуваючи в евакуації в Новосибірській області, за-

відувала районною бібліотекою. У жовтні 1942 р. добровільно, як і П.Н. Ключкова, вступила до лав Червоної армії, брала участь у бойових діях в якості зв'язківця. На початку 1945 р. в районі міста Кошиці (Словаччина) отримала поранення в голову. У серпні 1945 р. демобілізувалася з армії, а в жовтні почала працювати в Проскурові ст. бібліотекарем обласної бібліотеки, у 1953-1960 рр. завідувала відділом абонементу, нотного-музичним відділом [1, с. 43; 2]. 6 квітня 1985 р. наказом міністра оборони СРСР № 87 нагороджена орденом Вітчизняної війни II ступеня.

Павло Федорович Распопін, 1919 року народження, ветеран Другої світової війни й Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки, був призваний у Червону армію у вересні 1939 року, навчався в школі молодших командирів. У якості командира гармати сержант Распопін брав участь у радянсько-фінській війні 1939-1941 рр., отримав поранення. У липні-вересні 1941 р. навчався на курсах молодших лейтенантів при 1-му Томському артилерійському училищі й з листопада 1941 р. до дня Перемоги воював у складі артилерійських полків на Калінінському, Західному, Південно-Західному, 3-му й 2-му Українських фронтах, отримав поранення в січні й вересні 1942 р., удостоєний чотирьох бойових урядових відзнак за подвиги безпосередньо на полях боїв. У 1943 р. був прийнятий у члени ВКП (б) [1, с. 56; 2].

Першу нагороду, медаль «За відвагу», гв. лейтенант Распопін П.Ф., командир взводу 46-го гв. артилерійського полку (ап) 20-ї гв. сд отримав за те, що 18 липня 1943 р. в бою в районі села Велика Гаражівка (тепер у складі села Велика Комишуваха, що за 22 км на північ від міста Барвінкове Харківської області), перебуваючи старшим на батареї, забезпечив успішне відбиття контратаки противника силою 15 танків і до батальйона піхоти, при цьому знищено два танки, тягач з боєприпасами й до 80 солдатів противника. То був другий день Ізюм-Барвінківської наступальної операції військ Південно-Західного фронту (17–27.07.). Напередодні частини 20-ї гв. сд за підтримки артилерії форсували Сіверський Донець з району села Червоний Шахтар (тепер с. Співаківка Ізюмського району Харківської області) і вклинилися в позиції противника, але зустріли впертий опір ворога [13, арк. 6, 7]. Серед тих, хто відзначився в тих боях був П.Ф. Распопін. Командир артполку представив його до ордена Вітчизняної війни II ступеня, пропозицію підтримав командир дивізії, але далі рівень відзнаки було знижено: наказом командувача артилерією 1-ї гв. армії № 010/Н від 1 вересня 1943 року П. Ф. Распопіна нагороджено медаллю «За відвагу» [14, арк. 2, 4, 75, 76].

Та все ж таки Павло Федорович отримав орден Вітчизняної війни. 23 жовтня 1943 р. війська 3-го Українського фронту, до складу якого ввійшов його 46-й гв. ап 20-ї гв. сд, розпочали Дніпропетровську наступальну

операцію (23.10.–23.12.). Підрозділи 20-ї гв. сд напередодні, 22 жовтня, перейшли на правий берег Дніпра й зосередилися на плацдармі в районі селища Аули, захопленому ще у вересні, а 23 жовтня після короткої артилерійської підготовки атакували противника, прорвали його оборону й наступали в південно-західному напрямку [13, арк. 32, 33]. Того дня завдяки чіткій і точній роботі вогневих взводів, організований Распопіним, була відбита контратака противника в районі с. Підгірне (тепер Кам'янський район Дніпропетровської області), що за 10-12 км від річки Дніпро, знищено до 80 ворожих солдатів. Ось за це гв. лейтенант Распопін П. Ф. наказом командира 26-го гв. ск № 25/Н від 27 листопада 1943 р. й був нагороджений орденом Вітчизняної війни II ступеня [15, арк. 1, 2, 36, 37].

У лютому 1944 р. П.Ф. Распопін отримав ще одне поранення. Після лікування потрапив в іншу частину – 92-й гв. корпусний артилерійський полк (кап) 10-го гв. ск. 21 листопада в районі населеного пункту Цічка, що за 20–25 км на північний схід від центру Будапешту, гв. лейтенант Распопін, незважаючи на погану прохідність доріг, вивів вогневі взводи 1-ї батареї в заданий район, бійці на руках витягли гармати на позиції, що забезпечило своєчасне відкриття вогню по ворогу. Артилеристи подавили дію німецької батареї, двох кулеметних точок та відбили контратаку противника. Наказом командувача артилерією 10-го гв. ск № 015/Н від 1 грудня 1944 р. П.Ф. Распопін був відзначений орденом Червоної зірки [16, арк. 1, 2, 34, 35].

П.Ф. Распопін продовжував активно воювати з ворогом, проявляючи, як записано в черговому нагородному листку, виключну мужність й ініціативу. Незважаючи на важкі наслідки поранення, відмінно виконував обов'язки старшого по батареї. У бою під містом Токод (за 40 км на північний захід від центру Будапешта) батарея під його управлінням з відкритої вогневої позиції відбила контратаку піхоти противника, підтриману 9 танками. При цьому було знищено до 20 солдатів ворога. Під час боїв з 10 по 16 квітня 1945 р. за міста Дойч Ваграм і Корнойбург (відповідно за 20 км на північний схід і 15 км на північ від центра Відня) вогнем батареї Распопіна було знищено й подавлено до 30 вогневих точок противника. Наказом командира 10-го гв. ск №051/Н від 6 серпня 1945 р. гв. лейтенант Распопін нагороджений орденом Вітчизняної війни I ступеня [17, арк. 1, 8, 9].

У лютому 1946 р. П.Ф. Распопін демобілізувався з армії й згодом почав працювати в бібліотечній системі Закарпатської області, з 1950 р. завідував Виноградівською міською бібліотекою, отримав вищу освіту в Харківському бібліотечному інституті, у 1964 р. призначений директором Закарпатської обласної бібліотеки для дорослих. У 1972 р. Павло Федорович переїхав у Хмельницький і став працювати головним бібліографом обласної універсальної наукової бібліотеки, у 1979-1981 рр. очолював Хмель-

ницьку районну бібліотеку, а потім повернувся в обласну бібліотеку на посаду методиста, де працював до 1993 р. [2].

От такі деякі нові сторінки життєпису ветеранів Хмельницької обласної універсальної бібліотеки відкрилися з матеріалів архівних справ. Нашим попередникам випала доля пройти важкі випробування в роки Другої світової війни, відновлювати бібліотечну систему в післявоєнний час, внести свою частку праці в її подальший розвиток.

Джерела та література

1. Покликання – бібліотекар: біобібліографічний покажчик / Упр. культури ОДА, ОУНБ ім. Островського. – Хмельницький, 2001. – 80 с.
2. Архів Хмельницької універсальної наукової бібліотеки. – Особові справи С. К. Гуменюка, В. П. Гуська, П. Н. Ключкової, А. П. Макарової, П. Ф. Распопіна.
3. Центральный архив министерства обороны Российской Федерации (далі – ЦАМО РФ). Ф.12725. Оп.1. Д.67. Краткое донесение о боевых действиях 41 гв. минп. URL: pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=454787129 (дата звернення: 25.04.2021).
4. ЦАМО РФ. Ф.33. Оп.690155. Д.7359. URL: www.podvignaroda.ru/?n=34337511 (дата звернення: 2.05.2021).
5. ЦАМО РФ. Ф. 13614. Оп. 20315. Д. 30. Журнал боевых действий Сталинградского корп. р-на ПВО. URL: pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=150701573 (дата звернення: 6.05.2021).
6. ЦАМО РФ. Ф. 58. Оп. 18001. Д. 497. URL: obd-memorial.ru/html/info.htm?id=2704098 (дата звернення: 9.05.2021).
7. ЦАМО РФ. Ф. 33. Оп. 11458. Д. 39. URL: obd-memorial.ru/html/info.htm?id=74266290 (дата звернення: 11.05.2021).
8. Державний архів Хмельницької області. – Ф.Р-6193. – Оп.9. – Спр.9966. Обліково-спостережна справа № 18542 на В. П. Гуська.
9. Баворовська О.О. Василь Павлович Гусько – фундатор бібліотечної справи на Хмельниччині // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Сер. : Бібліотекознавство. Книгознавство. – 2010. – Вип. 2.
10. ЦАМО РФ. Ф.33. Оп.690155. Д.1475. URL: www.podvignaroda.ru/?n=31973341 (дата звернення: 14.05.2021).
11. ЦАМО РФ. Ф.33. Оп.690306. Д.2813. URL: www.podvignaroda.ru/?n=43017628 (дата звернення: 16.05.2021).
12. ЦАМО РФ. Ф.33. Оп.686196. Д.5586. URL: www.podvignaroda.ru/?n=28687145 (дата звернення: 19.05.2021).
13. ЦАМО РФ. Ф.1090. Оп.1. Д.163. Журнал боевых действий артиллерии 20 гв. сд. за период с 01.07.1943 по 08.05.1945 г. URL: pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=287673057 (дата звернення: 21.05.2021).
14. ЦАМО РФ. Ф.33. Оп.682526. Д.1518. URL: www.podvignaroda.ru/?n=17601143 (дата звернення: 22.05.2021).

15. ЦАМО РФ. Ф.33. Оп.686044. Д.1454. URL: www.podvignaroda.ru/?n=19564275 (дата звернення: 25.05.2021).
16. ЦАМО РФ. Ф.33. Оп.690306. Д.1255. URL: www.podvignaroda.ru/?n=40360896 (дата звернення: 27.05.2021).
17. ЦАМО РФ. Ф.33. Оп.686196. Д.4846. URL: www.podvignaroda.ru/?n=26386881 (дата звернення: 1.06.2021).

Синиця Н.М.

м. Хмельницький

ПЕРШИЙ З'ЇЗД БІБЛІОТЕКАРІВ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ З ПОГЛЯДУ СУЧАСНОСТІ

У статті через призму виступів на з'їзді показано стан та питання розвитку бібліотек на Хмельниччині, їх матеріально-технічної бази у 60-х роках XX століття. Дана характеристика кадрового потенціалу бібліотек області. Деякі дані у статті подаються у порівнянні станом на 1.01.2021 року. Розглядаються важливі питання розвитку бібліотечної справи, які і сьогодні не втратили актуальності.

Ключові слова: з'їзд бібліотечних працівників, виставка наочної пропаганди, бібліотечний фонд, бібліотекарі-тисячники, координація, економічна складова діяльності бібліотек, краєзнавство, передовий досвід

Виконавчим Комітетом Хмельницької обласної /сільської/ Ради депутатів трудящих було прийнято розпорядження №123-р. від 28 лютого 1964 року «Про скликання першого обласного з'їзду бібліотечних працівників».

У березні 1964 року у Хмельницькому відбувся 1-й з'їзд бібліотечних працівників та бібліотечної громадськості області. Він був не тільки першим на Хмельниччині, а й в Україні.

Проходив з'їзд у обласному театрі імені Петровського. Його учасниками були понад 800 чоловік – завідувачі районними, сільськими, дитячими, профспілковими бібліотеками, заступники голів райвиконкомів, завідувачі райвідділами культури, представники партійних, комсомольських і радянських організацій. З кожного району було запрошено по 50 чоловік. Витрати на відрядження учасників з'їзду були за рахунок організацій, а завідувачих сільськими і громадськими бібліотеками за рахунок обласного управління культури. До початку з'їзду всі райвідділи підготували письмові рапорти про підсумки бібліотек району за 1964 рік та соціалістичні зобов'язання на 1964 рік [1].

У роботі з'їзду взяли участь представники влади – секретар обласного /сільського/ комітету партії тов. Мехеда, заступник облвиконкому тов. Галай. Прибули гості з Києва – начальник управління бібліотек Міністерства культури УРСР тов. Печенізька, зав. відділом бібліотек редакції журналу «Соціалістична культура» тов. Онопрієнко, редактор газети «Радянська культура» Лісниченко, кореспондент обласної газети «Радянське Поділля» Космач. На з'їзд був запрошений директор Вінницької обласної бібліотеки ім. Тімірязєва тов. Філіповський.

У фойє театру обласною бібліотекою була організована виставка кращих зразків наочної пропаганди книг, таблиць, показників роботи бібліотек області за 1963 рік.

З доповіддю «Про стан і заходи поліпшення бібліотечного обслуговування населення області та ефективного використання книжкових фондів» виступив начальник обласного /сільського/ управління культури тов. Овчинніков. У доповіді він охарактеризував досягнення в галузі сільського господарства і промисловості та ролі в цьому червневого 1963 року Пленуму ЦК КПРС, на якому розглядались ідеологічні питання, намітив завдання для закладів культури «які є опорою партії»

Доповідач охарактеризував розвиток бібліотечної справи на Хмельниччині: на 1526 населених пунктів області діяло 1397 масових бібліотек з книжковим 8,2 млн. фондів. Крім того працювало 1065 шкільних бібліотек, 18 бібліотек вищих і середніх навчальних закладів. *(Станом на 1.01.2021 р. в області 1451 населений пункт [2], 790 публічних бібліотек [3, с.15])*

Загальний фонд бібліотек області становив 11.5 млн. томів. Проти 1960 року він зріс на 2 млн. *(Станом на 1.01.2021 р. фонд публічних бібліотек області становить - 8.02 млн. прим.)* [3, с21].

За 1963 рік з бібліотек області списано 600 тисяч застарілих книг суспільно-політичної і сільськогосподарської тематики. Незважаючи на те, що обласне управління культури, облліт неодноразово перевіряли стан очищення книжкових фондів, ці питання обговорювались на нараді по культурному будівництву, видавались накази, «проте до цього часу в ряді бібліотек на полицях, і навіть на виставках є застаріла, та навіть ідеологічно шкідлива література».

Особливу увагу у виступі було приділено зміцненню матеріально-технічної бази бібліотек. Після прийняття Постанови 1959 року «Про стан і заходи поліпшення бібліотечної справи в країні» у області за 4 роки збудовано 115 бібліотек, 112 бібліотек переведено у кращі простори приміщення, ще 34 бібліотеки будується.

Капітальні приміщення за типовими проектами споруджені у Волочиську, Ярмолинцях, Летичеві. В більшості сіл Ізяславського, Волочиського районів діють читальні зали, створено 22 кімнати юного читача.

Дана характеристика кадрового потенціалу бібліотек області. В бібліотеках системи Міністерства культури працює 987 працівників, з них 660 з вищою і середньою бібліотечною освітою, що складає 67%, 306 чол. мають середню і вищу не бібліотечну освіту (31%), 19 чол. – з неповною середньою освітою. *(На 1.01.2021 р. у області 1136 бібліотечних працівників, з яких 773 (68%) мають вищу і середню спеціальну освіту).*

Велика увага приділялась навчанню кадрів. Заочно навчалось у вузах 56 чол., у культосвітніх училищах – 75 чол. Протягом 1961-1963 рр. підвищили свою кваліфікацію на місячних курсах 367 завідуючих сільськими бібліотеками, 63 працівники районних, міських і дитячих бібліотек закінчили річні заочні курси підвищення кваліфікації при філіалі Харківського бібліотечного інституту в Києві. Кадри середньої ланки готувало Кам'янець-Подільське культосвітнє училище, яке тримало тісний зв'язок з бібліотеками і готувало кваліфіковані кадри.

В узагальненні, розповсюдженні і впровадженні в практику роботи бібліотек передового досвіду важлива роль належать методистам районних бібліотек. Після укрупнення районів необхідна перебудова методичного керівництва районних і обласних бібліотек, створення опорних бібліотек. Слід узагальнювати кращий бібліотечний досвід, адже його у бібліотеках області є немало [4].

З метою підвищення ділової кваліфікації у 1963 році проведено 14 обласних, 35 районних та 5 зональних семінарів. Проте часто семінари перетворюються на звичайні наради, накачки, а не навчання. Завідувача бібліотекою села Судилків Шепетівського району Дар'я Сунцова як переможця конкурсу брала участь у засіданні ідеологічної комісії при ЦК КПРС, вона була першим в області бібліотекарем-тисячником. На базі цієї бібліотеки проведено Республіканський семінар «бібліотечних маяків», а семінар працівників області на базі бібліотеки Судилкова до цього часу не проведено.

З позитивної сторони було охарактеризовано діяльність бібліотек як помічників партійних організацій. Серед майстрів бібліотечної справи відзначено діяльність Судилківської сільської бібліотеки Шепетівського району, Терешівецької сільської бібліотеки Лeticівського району, Велико-Зозулинецької сільської бібліотеки (зав. бібліотеками тов. Сунцова, Соловей, Невідомський).

В області 80 бібліотек відмінної роботи, хоча на таку бібліотечну мережу цього недостатньо.

Разом з тим було вказано на недоліки у діяльності бібліотек. На порівняльній характеристиці Ізяславського та Старокостянтинівського районів показано позитивні сторони та недоліки у роботі бібліотек. В Ізяславському районі краща матеріальна база, а показники гірші – на 5 тисяч читачів,

100 тисяч книговидач та 800 масових заходів менше ніж у Старокостянтинівському районі. Ізяславський район має останнє місце в області по кількості читачів, книговидач на 1 бібліотечного працівника.

Вказувалось на недостатню роботу Летичівської районної бібліотеки. Це подавалось у порівнянні з Красилівською районною бібліотекою, де видано в 2,5 рази більше книг. Особлива увага зверталась на видачу суспільно-політичної та літератури на допомогу колгоспному виробництву. Для цього створювались пересувки на виробничих місцях – на тракторних станах і «червоних кутках» на фермах.

У доповіді було показано і економічну неефективність деяких бібліотек, низьку оборотність фонду. Порівняно з 1962 роком кількість читачів зменшилась на 40 тисяч, книговидача на 1 млн. 20 тисяч, охоплення сімей на 8%.

Зверталась увага заступників районних рад, відділів культури, завідувачих районними бібліотеками на проблеми бібліотек у районах. Особлива увага була направлена на актуальність наочності, проведення масових заходів, особливо читачьких конференцій, усних журналів.

Було охарактеризовано і діяльність дитячих бібліотек, яких в області діяло 45 і їх велику роль у вихованні підростаючого покоління. Охоплення книгою дітей становило 97%.

Вже тоді велика увага приділялась координації діяльності бібліотек, створенню єдиної системи бібліотечного обслуговування населення. З цією метою при обласному управлінні культури та при районних відділах культури були створені Міжвідомчі бібліотечні ради. На з'їзді співдоговір зробив голова Міжвідомчої ради тов. Брила. У обласній Міжвідомчій раді працювали секції масових і профспілкових бібліотек, дитячих бібліотек, масової роботи і пропаганди книг, комплектування книжкових фондів, забезпечення матеріальної бази бібліотек. На місцях діяли громадські ради, читачький актив, залучались до роботи помічники бібліотекарів.

У обговоренні доповідей взяли участь начальник управління бібліотек міністерства культури України, представники обласних установ, працівники сільських та районних бібліотек, сільські активісти, завідувачі відділами культури, які поділились кращим досвідом роботи.

У виступі начальника управління бібліотек міністерства культури Зої Печенізької було вказано, що у бібліотеках Хмельниччини є багато цікавого, що потребує узагальнення, але є і ряд недоліків. Заслуга бібліотек у тому, що серед багаточисельного бібліотечного активу і працівників з'явилися справжні пропагандисти книги, ентузіасти бібліотечної роботи.

Печенізька зупинилась на вимогах до бібліотечної справи як однієї з важливих ділянок ідеологічної роботи, а також на розумному і економічному витрачанні коштів, здешевленні процесів бібліотечної праці, покра-

щення обслуговування населення без додаткових затрат. У Хмельницькій області найбільша книгозабезпеченість на 1 жителя – 5 (на 1.01.2021- 6.5), але обертаність всього 1.6, це нижче, ніж по республіці (на 1.01.2021- 0,95). Низька книговидача на 1 читача- в області-18 (на 1.01.2021 15,3), а по республіці - 20. По Україні одна книговидача коштує 8 коп., а в області-9. А у сільських бібліотеках ще більше. Обслуговування одного читача сільською бібліотекою щорічно становить 2 крб.40 коп. Економічний аналіз діяльності бібліотек не повинен підмінюватись аналізом змістовності, ідейної направленості, а доповнювати один одного.

Місцевим органам потрібно переглянути мережу бібліотек, посилити контроль за виконанням норм бібліотечної роботи, розумно використовувати кошти на комплектування бібліотек, адже купити книжку, яка потрібна бібліотеці – це також правильне використання народного багатства.

У виступі секретаря сільського обкому КП України тов. Мехеди проаналізовано стан бібліотечної мережі. Вказано присутньому керівництву районів на відсутність взаємозв'язку бібліотек з партійними та комсомольськими організаціями у деяких напрямках роботи, невідповідності приміщень у деяких бібліотеках Ярмолинецького, Дунаєвського, Краси-лівського районів. Виступаючий дав оцінку обласним бібліотекам як методичним центрам, і обласному управлінню культури, яке здійснює загальне керівництво роботою бібліотек області.

У своєму виступі керівник облліту С. Гуменюк наголосив на важливості краєзнавчої діяльності бібліотек, популяризацію літератури, створення краєзнавчих куточків. Він відмітив, що у зв'язку з підготовкою матеріалів до збірника Історії міст і сіл області у бібліотеках актуалізувалась бібліографічна краєзнавча робота.

Учасники першого з'їзду прийняли звернення до всіх бібліотекарів Хмельниччини і України та викликали на змагання бібліотекарів Вінницької області.

Проведення з'їзду бібліотечних працівників області-показало прагнення керівництва бібліотечною справою області поліпшити роботу бібліотек, перетворити їх у центри освітніх, професійних знань. У доповіді та співдоповіді, виступах зроблено аналіз діяльності конкретних бібліотек, показано як досягнення, так і проблеми, намічено шляхи їх вирішення. З матеріалів з'їзду видно, яка велика увага приділялась поліпшенню матеріального стану бібліотек, формуванню їх фонду, кадрового забезпечення, організації діяльності на допомогу сільськогосподарському виробництву.

Документи з'їзду мають багатий матеріал для аналізу організації і функціонування бібліотечної справи в області.

Звичайно, і доповідь, і виступи на з'їзді мали ідеологічне забарвлення, і це зрозуміло, адже бібліотеки у той час були «активними помічниками

партії, опорними базами партійних організацій». Якщо забрати ідеологічну частину, то можна зробити висновок, що на з'їзді ставились важливі питання, які і сьогодні не втратили актуальності. Це:

- економічна складова діяльності бібліотек;
- кадрове забезпечення бібліотек, навчання у ВНЗ, підвищення кваліфікації;
- координація діяльності бібліотек, ліквідація дублювання у формуванні фондів;
- удосконалення мережі;
- методичне забезпечення бібліотек;
- визначення краєзнавства як одного з важливих напрямків роботи бібліотек.

Джерела та література

1. Матеріали першого обласного з'їзду бібліотечних працівників Хмельницької області. Березень, 1964: Стенограма. – Хмельницький. – 158 с.
2. Адміністративно- територіальні одиниці [Електронний ресурс] //Хмельницька обласна рада: [офіц. веб.сайт]. – Режим доступу :<https://km-oblrada.gov.ua/khmelnysky-region>. - Назва з титул.екрана.- Дата перегляду 5.07.2021.
3. Аналіз діяльності публічних бібліотек за 2020 рік /Департамент інформаційної діяльності, культури, національностей та релігій Хмельниць. облдержадмін.; Хмельниц. ОУНБ. – Хмельницький: ФОП Стрихар А.М. – 2021. – 48с.
4. Перший бібліотечний //Радянське Поділля. – 1964. – 17 берез. С.3.

Борейко В.М.
м. Хмельницький

КРАЄЗНАВЧИЙ ГАЗЕТНИЙ ФОНД ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ КРАЮ

*Пізнай свій край... себе, свій рід, свій нарід,
свою землю – і ти побачиш свій шлях у життя...*

Григорій Сковорода

У статті розкривається місце газетного фонду у серед документальних краєзнавчих ресурсів бібліотеки у наданні інформації про край. Подається характеристика краєзнавчого ресурсу періодичних видань бібліотеки від XIX до сьогодення.

Ключові слова: *періодичні видання, краєзнавчі ресурси, Ретроспективний каталог періодичних видань, електронна база даних «Краєзнавство Хмельниччини».*

Знання історії свого краю – священний обов’язок кожної культурної та освіченої людини. Останіми роками збільшився інтерес громадян до історії своєї країни, й особливо, до історії своєї «малої батьківщини», інтересу до своїх коренів і предків. Дбайливе ставлення до історії своєї країни, історії свого краю – то ознака цивілізованості суспільства. Тому одним із важливих аспектів сучасності є краєзнавчі дослідження, основою яких є всебічне вивчення історичних джерел [5, с.3].

Розуміючи все це, бібліотечні фахівці беруть активну участь у формуванні знань про історію, природні, культурні особливості краю. Хмельницька ОУНБ є центром краєзнавчої бібліографії, має добре збережений краєзнавчий фонд, де одним із джерел надання оперативної, оригінальної інформації є періодичні видання, яких немає в інших бібліотеках та архівах області й навіть України.

Місцеві періодичні видання займають одне з провідних місць серед документальних краєзнавчих ресурсів ОУНБ, є неоціненним науковим джерелом оперативної інформації, адже з усіх інформаційних винаходів людства тільки преса може встежити за кожною миттю суспільного життя й, разом із тим, зберегти її надовго. Їх специфічною рисою, як джерела, є комплексний, синтетичний характер: у них представлено багато форм інформації (документальна, поточно-хронологічна, особового характеру тощо). Преса характеризується також оперативністю подання інформації про події, безпосередністю відображення останніх, що підвищує її джерельну цінність. Практика публікації на сторінках газет офіційних матеріалів – постанов органів державної влади, документів політичних партій та громадських організацій – перетворює пресу на своєрідну скарбницю джерел епохи, які різнопланово висвітлюють події [1, с. 40].

Користувачі бібліотеки активно користуються краєзнавчим газетним фондом книгозбірні. Фонд бібліотеки охоплює більше ста назв місцевих періодичних видань різного типу: обласних, районних, міських, колгоспних, молодіжних, які видавалися та видаються на Хмельниччині. Цінними є видання кінця XIX початку XX століття, такі як: «Вольнские Епархиальные Ведомости», «Подольскія Епархіальныя Ведомости», «Подольския Губернские Ведомости», «Экономическая жизнь Подолии» та інші [2, с.90-103].

Обсяг краєзнавчого періодичного фонду – понад 2,5 тис. комплектів газет, котрі охоплюють період з кінця XIX століття до сьогодення. Останні роки до бібліотеки надходить понад 40 назв місцевих газет. Щорічно Фонд зростає майже на 70 одиниць зберігання (комплектів).

За обсягом відображення фонду періодичних видань в бібліотеці діє картковий генеральний каталог періодичних видань, який відображає фонд періодичних видань бібліотеки з максимальною повнотою і на сьогодні паралельно ведеться електронний каталог періодики. Відомості до карткового вносяться після формування річного комплексу, а електронний наповнюється по мірі надходження видань. Інформація про поточні надходження краєзнавчих періодичних видань акумулюється також ще в реєстраційній картотечі періодичних видань краєзнавчого відділу.

Каталог періодичних видань є важливою складовою довідково-пошукового апарату і уможливорює розкриття з максимальною повнотою змісту відповідної частини фондів та прискорює пошук необхідної бібліографічної інформації. Починаючи з другої половини 1990 років із запровадженням у бібліотечну практику інформаційно-комунікаційних технологій, традиційні карткові Каталоги невпинно витісняються електронними базами даних періодичних видань. Ці бази даних надають користувачам значно ширші можливості для швидкого багатоаспектного пошуку завдяки створенню додаткових пошукових елементів, зокрема, за назвою, місцем, часом видання, аналітичними описами статей, ключовими термінами тощо.

На сьогодні аналітично описуються усі періодичні видання, які надходять до Хмельницької обласної універсальної бібліотеки, на предмет краєзнавства. З метою задоволення наукових, освітніх і інформаційних потреб різних категорій користувачів, забезпечення доступності ресурсів бібліотеки, поширення краєзнавчих знань в бібліотеці створено краєзнавчі бібліографічні та повнотекстові електронні бази даних, тематичні колекції, що включають великий обсяг інформації [6, с. 58].

Користувач бібліотеки може знайти необхідну йому інформацію скориставшись картковим чи електронним краєзнавчим каталогом, а також у віддаленому режимі, скориставшись бібліографічними записами в електронній базі даних «Краєзнавство Хмельниччини», представленому на веб – сайті бібліотеки у розділі «Ресурси», що містить більше 40 тис. бібліографічних записів із щоденним поповненням http://ecatalog.ounb.km.ua/cgi-bin/irbis64r_14/cgiirbis_64.exe?LNG=uk&C21COM=F&I21DBN=KEZKK&P21DBN=KEZKK&S21FMT=&S21ALL=&Z21ID=&S21CNR=

У 2017 році працівниками бібліотеки було підготовлено Ретроспективний каталог «Газети Хмельниччини 1944 – 2017 років у фондах обласної універсальної наукової бібліотеки». Газети подані в алфавітному порядку з повним бібліографічним описом сучасних назв газет. Вказані зміни в назві газети, місці видання та назві засновників. З видання видно історію розвитку преси на Хмельниччині у період з 1944 по 2017 роки [3, с. 3].

Добре відомо, що газети є вельми використовуваним джерелом різноманітної інформації. Хоча початкові особливості газетної інформації в

тому, що їх термін служби і цінність одностороння, проте, вони відображають всі соціологічні, політичні та культурні аспекти суспільства, а також дух певного часу. Таким чином, є незамінним джерелом наукової інформації. Газети можуть бути використані, як основне або додаткове джерело інформації для наукового дослідження. Зазвичай це залежить від області досліджуваного питання [4, с. 12].

Обласні, міські, та районні газети Хмельниччини, які користуються попитом серед дослідників історії краю, науковців, письменників, журналістів, мистецтвознавців і студентів дають можливість відбору початкового джерела для різних лінгвістичних аналізів, для історичних досліджень газети часто використовуються в якості додаткового джерела інформації, який забезпечує розуміння історичного контексту минулих подій. Тому вимоги користувачів можуть бути абсолютно різними.

Основним мотивом звернення читачів до фонду періодичних видань бібліотеки є отримання першоджерельної інформації. Історики вони забезпечують фактичною інформацією про людей, час і місце, часто не поданою в інших джерелах, таких як архівні документи або в опублікованих працях. Для педагогів газети дають можливість вивчити проблеми освіти в соціальному контексті.

Більшість читачів часто використовують газети в своїх дослідженнях, інтенсивність чого зросла з можливістю робити це онлайн і з поліпшеними варіантами пошуку. Всі вони використовували газети як онлайн, так і в друкованому вигляді, в залежності від можливостей і того, що їм було запропоновано. Багато фотографували частини газет і працювали за комп'ютером в бібліотеці або вдома.

Більша частина дослідників, таких як історики, педагоги та науковці в галузі літератури, використовували в роботі оригінали друкованих газет, оскільки вони покладаються на якісний аналіз. Вони мають потреби в читанні газетного змісту, часто сторінка за сторінкою і оцінці інформації в контексті. Деякі проблеми з використанням газет в друкованому вигляді такі: це забирає багато часу робота; не завжди можна робити фотокопії; деякі номери серійних видань зіпсовані; якщо виявлялися неточності в процесі написання, то оригінали повинні були звертатися знову. Все ж іноді важливо мати оригінали надрукованих газетних матеріалів.

Історики підкреслюють психологічний аспект в перевазі використання надрукованих газет перед оцифрованими - вони цінують дух історичного документа та його справжність, коли читають газети в друкованому вигляді. Досвід з цифровими газетами позитивний, головним чином, через можливість дослідження матеріалу на комп'ютерах і можливості швидкого пошуку. Негативний досвід полягає в процесі читання, в повному

обсязі оцифрованих газетах, недостатньо хорошому розумінні структури газети і т.д.

Користувачі бібліотеки, які досліджують історію нашого краю, розглядають газети, як дуже важливе джерело інформації. Тому бібліотекарі приділяють особливу увагу наповненню фонду періодичними виданнями та їхньому збереженню.

Джерела та література:

1. Безвушко Т.Г. Інформаційний потенціал ОУНБ ім. М. Островського // Бібліотеки в інформаційному суспільстві: матеріали наук.-практ. конф., присвяченої 100-річчю Хмельницької ОУНБ імені М. Островського, 2001. – С.139-141.
2. Бібліотечний раритет Хмельниччини / Хмельницька ОУНБ. – Хмельницький, 2006. –С.90-103.
3. Газети Хмельниччини 1944 – 2017 років у фондах обласної універсальної наукової бібліотеки: каталог. Вип. 1. / Упр. культури, національностей, релігій та туризму Хмельниц. облдержадмін.; Хмельниц. ОУНБ. – Хмельницький: ФОП Цюпак А.А., 2017. – 100 с.
4. Григаш Л. Бібліотечне краєзнавство - шлях до об'єднання громади / Л. Григаш // Бібліотечна планета. – 2012. – №2. – С.11-15.
5. Краєзнавча діяльність бібліотек: метод. посіб. – Київ, 2002. – 208 с.
6. Маковська В.В. Використання електронних ресурсів у роботі бібліотеки і формуванні національної свідомості користувачів // Бібліотека як між-національний центр духовного надбання: матеріали обл. міжвідомчої наук.-практ. конф. – Хмельницький, 2005. -С. 57-61.
7. Відомості про автора

Лабчук І.С.

м. Хмельницький

**КРАЄЗНАВЧИЙ ДЕПОЗИТАРІЙ ЯК СКЛADOVA КОЛЕКЦІЇ
РІДКІСНИХ І ЦІННИХ ВИДАНЬ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ
ОБЛАСНОЇ УНІВЕРСАЛЬНОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ.
ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ**

У статті подана історія організації колекції краєзнавчого депозитарію Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки. Фонд відділу зберігання та реставрації бібліотечного фонду розглядається як джерело поповнення книжкових колекцій бібліотеки.

Ключові слова: *рідкісні і цінні видання, книжкові пам'ятки, краєзнавчий депозитарій, бібліотечна книжкова колекція.*

Хмельницька обласна універсальна наукова бібліотека є провідним культурним центром Хмельниччини, обласним депозитарієм краєзнавчих видань, одним із найбільших книгосховищ регіону, у фондах якого зберігаються книжкові пам'ятки державного та регіонального значення [3].

На сьогодні колекція рідкісних і цінних видань бібліотеки нараховує біля дев'яти тисяч примірників документів на різних носіях: книг, журналів, газет, нот, картографічних видань, альбомів репродукцій тощо.

Серед книжкових пам'яток – прижиттєві та рідкісні видання творів Т.Г. Шевченка, І.П. Котляревського, М.І. Грушевського, М.І. Костомарова, В.К. Винниченка та інших класиків української та світової культури, науки, політичних і громадських діячів; твори відомих дослідників Поділля: В.К. Гульдман «Подольская губерния» (1889); П. Батюшков «Подолія. Историческое описание» (1891); Ю. Сіцінський «Исторические местности Подоліи и их достопримечательности» (1911); М. Молчановський «Очерки известий о Подольской земле до 1434г. Преимущественно по летописям» (1885); Й. Ролле, (D'Antoni J.) «Zameczki podolskie na kresach multanskich» (1880); видання Подільського єпархіального історико-статичного комітету та інші краєзнавчі видання. Традиційним стало збирати документи з провенієнціями (автографами, записами, екслібрисами, печатками, штампами тощо), книги незвичайних форматів та книги, що є зразками особливого поліграфічного виконання [1]. На внутрішній стороні книги, форзаці, можна знайти екслібрис, автограф чи помітки колишнього власника. В деяких книгах знаходимо майже повний перелік її власників – приватних осіб, академій, гімназій, бібліотек. Інколи емблеми та печатки книжкових магазинів, палітурних майстерень – єдина історична згадка про установи. У фонді зберігається подарункове видання визначного українського історика, політичного і громадського діяча Михайла Грушевського «Очерк истории Киевской земли» 1891 року Подільському єпархіальному історико-статистичному комітету. Автор використовував власницький знак для позначення приватної бібліотеки – штамп із зазначенням прізвища та імені на форзаці та титульній сторінці [6].

Фонд раритетних документів бібліотеки складається з окремих колекцій, виділених за хронологічною, видовою, форматною ознаками, критеріями рідкісності та цінності [5].

Особливий змістовний комплекс у колекції рідкісних і цінних видань складають документи краєзнавчого характеру, які містять відомості про матеріальну і духовну культуру краю, про особливості його етнічного складу, побуту, звичаїв, походження, розселення, культурно-історичні взаємовідносини з іншими народами, сприяють розвитку національної етнічної самобутності, виховують патріотизм.

Краєзнавчий депозитарій – унікальне зібрання бібліотеки, яке відрізняє її від інших бібліотек Хмельницької області, надає їй значення осно-

вного книгосховища регіону. Саме в нашій бібліотеці були започатковані кращі регіональні традиції формування, збереження і надання у громадське користування краєзнавчих і місцевих видань.

Найвну в бібліотеці краєзнавчу літературу взято на облік в 1945-1947 роках, продовжувався пошук літератури, втраченої в роки війни. Фонд бібліотеки поповнювався з різних джерел цінними дореволюційними виданнями, якими читачі користуються і сьогодні [3].

В 1975 році згідно «Положення про організацію депозитарного зберігання книжкових фондів бібліотек країни» Рада Міністрів Української РСР прийняла розпорядження №830 від 25 жовтня 1975 р. «Про затвердження переліку бібліотек депозитаріїв республіканського і міжобласного значення». Відповідно до нього Хмельницька ОУНБ ім. М. Островського почала виконувати функції обласного депозитарія краєзнавчого профілю [4].

Постало завдання – створити у максимально повному об'ємі депозитарний фонд краєзнавчої літератури і книг місцевих видавництв в обсязі адміністративно-територіальних меж Хмельницької області. Створення краєзнавчого депозитарію дало можливість виокремити фонд краєзнавчої літератури, що сприяло підвищенню якості його комплектування та обліку, покращило зберігання та використання.

З метою підтримки та розвитку краєзнавчого руху для збереження, вивчення та популяризації історико-культурної спадщини народу, національно-патріотичного виховання молоді був прийнятий Указ Президента України «Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні на період до 2010 р.» від 23 січня 2001 року №35. Краєзнавча робота стала пріоритетним напрямом діяльності бібліотеки. Розпочалась багатоаспектна робота по розшуку нових джерел комплектування для поповнення фонду краєзнавчими виданнями. Замовляючи літературу за планами видавництв, обов'язково враховували 3 примірники для краєзнавчого депозитарію. Для забезпечення повноти фонду депозитарію активізувалась робота з ретроспективного комплектування, вивчались підсобні фонди структурних підрозділів бібліотеки.

Для якісного формування депозитарію визначається цінність краєзнавчих документів, зважаючи на ряд критеріїв:

- документи повинні бути пов'язані з Поділлям за змістом, в т. ч. присвячені видатним діячам краю; незалежно від мови, політичної чи ідейної спрямованості;
- документи розкривають суспільні аспекти життя місцевих громад, сприяють інформаційній підтримці місцевого самоврядування, висвітлюють діяльність організацій і підприємств області, в т. ч. малотиражні, внутрівідомчі, вузькоспеціальні;

- місцеві твори друку, книги місцевих авторів, книги уродженців Поділля (незалежно від місця їх видання).

При відборі документів у фонд депозитарію перевага надається виданням, що висвітлюють різні сфери суспільного життя краю, мають широке соціальне призначення та користуються великим попитом.

На сьогодні фонд краєзнавчого депозитарію налічує біля 3 тисяч примірників документів, що становить 30% від фонду книжкових пам'яток бібліотеки. Основну частину краєзнавчого фонду складають книги, надруковані українською мовою.

Зміст депозитарію схожий зі змістовною структурою фонду бібліотеки. Фонд розподіляється таким чином: суспільно-політичні документи – 48%, художня література – 34%, науково-природничі документи – 7%, літературознавча та мовознавча література – 7%, література з мистецтва – 2%, виробнича література – 2%. Галузева структура фонду відповідає структурі видавничого потоку документів краєзнавчої тематики та профілю комплектування бібліотеки.

Досить різноманітним є типологічний склад депозитарію. У його фонді зберігаються наукові та науково-популярні, навчальні, виробничо-практичні, літературно-художні видання, бібліографічні посібники. Система краєзнавчих бібліографічних посібників, виданих бібліотекою, почала формуватися з 1953 року. Серед перших таких видань – «Досвід передовиків сільського господарства Хмельницької області», «Хмельниччина в художній літературі» та інші. З 1960 року почали видаватися поточні науково-допоміжні бібліографічні покажчики «Література про Хмельницьку область», які відображають всю друковану продукцію про край.

Саме повнота, а не величина є головною якісною характеристикою фонду краєзнавчого депозитарію. Краєзнавчі документи сектору збираються і зберігаються незалежно від їхньої актуальності на даний час і не підлягають списанню, а пошкоджені чи зношені документи відновлюються.

Наукова організація фонду краєзнавчого депозитарію забезпечує його довгострокове збереження та використання. У приміщенні сектору дотримується оптимальний режим зберігання шляхом раціонального розміщення, контролю за температурно-вологісним режимом зберігання, фізичним станом документів, дотриманням нормативних вимог по використанню рідкісних і цінних видань; забезпечення протипожежних заходів захисту документів. Систематично здійснюється своєчасний ремонт, реставрація та опрацювання видань. Реставрація особливо цінних краєзнавчих видань проводиться з відновленням і реконструкцією всіх елементів документа. Проводиться превентивна (профілактична) консервація, яка передбачає

профілактичні заходи, спрямовані на запобігання руйнування документів і забезпечує фізичний захист краєзнавчих видань.

Частина документів видана в м'якій обкладинці та на папері, рослинні волокна якого швидко старіють і руйнуються. Старіння паперу – процес постійний і незворотний. Рідкісні краєзнавчі матеріали не перевидаються, внаслідок використання фізично зношуються. Постає проблема доступності цих видань для читачів. Її потрібно вирішувати таким чином, щоб зберігаючи фонд, забезпечити його активне використання.

Сьогодні впровадження новітніх технологій дає можливість перевести регіональні історико-культурні фонди в електронний формат. З метою збереження цінних документів-оригіналів, з урахуванням їх фізичного стану, здійснюється дигіталізація краєзнавчих видань. Створення страхових копій дозволяє вилучити цінні оригінали з обігу, тим самим захистивши від руйнування внаслідок використання; залишити їх доступними для широкого кола читачів. [2].

Джерела та література

1. Книжкові пам'ятки [Електронний ресурс] // Українська бібліотечна енциклопедія. – Режим доступу: <http://ube.nlu.org.ua/article/Книжкові%20пам'ятки,вільний>. – Заголовок з екрана. – Дата перегляду: 14.06.2021. – Мова укр.
2. Ковальчук Г.І. Книжкові пам'ятки (рідкісні та цінні книжки) в бібліотечних фондах [Текст] / Г.І. Ковальчук; НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Ін-т укр. кн. – Київ: НБУВ, 2004. – 642с.
3. Хмельницька ОУНБ: історія заснування, роки становлення, поступу [Електронний ресурс] // Хмельницька обласна універсальна наукова бібліотека. – Режим доступу: <http://ounb.km.ua/about/history.php>, вільний. – Заголовок з екрана. – Дата перегляду: 14.06.2021. – Мова укр.
4. Шелегеда В.М. Організація та збереження фонду // Бібліотека і час: ювілейний збірник, присвячений 100-річчю ОУНБ / Упр. культури Хмельниц. облдержадмін., Хмельниц. держ. обл. наук. б-ка ім. М. Островського. – Хмельницький, 2001. – С. 26-30.
5. Шелегеда В.М., Лабчук І.С. Історико-книгознавчі дослідження фондів Хмельницької ОУНБ з метою створення книжкових колекцій // Бібліотека в системі соціалізації особистості та соціального розвитку громад: матеріали обл. наук-практ. конф. (м. Хмельницький, 25 вересня 2019 р.) / Упр. культури, національностей, релігій та туризму Хмельниц. облдержадмін., Хмельниц. обл. універс. наук. б-ка. – Хмельницький, 2019. – 180 с.
6. Шелегеда В.М., Лабчук І.С. Провенієнції як документальне джерело дослідження історії формування фонду рідкісних і цінних видань Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки // Бібліотека. Наука. Комунікація. Розвиток бібліотечно-інформаційного потенціалу в

умовах цифровізації: матеріали Міжнар. наук. конф. (6-8 жовт. 2020 р.) / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Асоц. б-к України, Рада дир. наук. б-к та інформ. центрів акад. наук – членів МААН. – Київ, 2020. – С. 330-333.

*Блажевич Ю.І.
м. Хмельницький*

ДІЯЛЬНІСТЬ КЛУБУ «КРАЄЗНАВЕЦЬ» ПРИ ОБЛАСНІЙ НАУКОВІЙ БІБЛІОТЕЦІ: ІСТОРИЧНИЙ ВИМІР

В статті на основі документальних матеріалів висвітлено роль обласного клубу «Краєзнавець» в комплексній системі діяльності Хмельницької обласної наукової бібліотеки щодо національно-патріотичного, історико-краєзнавчого та духовно-морального виховання учнівської та студентської молоді, представників освітянських та культосвітніх установ, ветеранських та інших громадських організацій і формувань, краєзнавчих осередків та релігійних конфесій краю.

Ключові слова: *Хмельниччина, історична та духовно-культурна спадщина, національно-патріотичне виховання,, форми роботи з читачами, клуб «Краєзнавець».*

Виклад основного матеріалу: Виховання патріотизму, національної свідомості, поваги до історії, традицій Хмельниччини – один з основних напрямків краєзнавчої діяльності обласної універсальної наукової бібліотеки.

З самого початку створення сектору краєзнавчої літератури (1966 р.) одночасно з комплектуванням фонду йшов пошук форм роботи з читачами які цікавляться минулим і сьогоденням рідного краю, його традиціями та відомими особистостями.

У 1969 році засновуються краєзнавчі п'ятниці. До участі у них залучаються краєзнавці, освітяни, працівники бібліотеки. Серед тем які розглядалися: «Архітектурні пам'ятки Поділля», «Купрін і Поділля», «Легенди і оповіді нашого краю», «Образ У. Кармалюка в художній літературі», та інші. Ці «п'ятниці» проходили у вигляді бесід, інформаційних повідомлень, переглядів кінофільмів, обговорень. Зростає інтерес до історії рідного краю, формується стабільний читацький колектив і в 1970 р. краєзнавчі п'ятниці були переформатовані у клуб «Краєзнавець» [4, с. 3].

В його роботі брали участь члени обласного історико-краєзнавчого товариства, лектори, пропагандисти. Серед слухачів переважала студентська та робітничка молодь.

В рамках клубу відбулися зустрічі з передовиками виробництва, діячами мистецтва і культури, проходили обговорення та прем'єри книг подільських авторів. Серед заходів слухачі відзначали: зустріч з лауреатом Державної премії СРСР в галузі науки і техніки, робітником Хмельницького хлібокомбінату В.О. Галузинським, прем'єру книги А. Мацевича «Озеро Око», краєзнавчу годину «Хмельниччина вчора, сьогодні, завтра», приурочену 50-річчю утворення області тощо [3, с. 2].

Протягом 70-80-х років пройшли певні структурні зміни в бібліотеці, краєзнавча робота стає сферою діяльності бібліографічного відділу. Все це в певній мірі негативно вплинуло на діяльність клубу, його засідання стають нерегулярними, а згодом він припинив свою діяльність.

У вересні 1989 року на базі Хмельницької ОУНБ ім. М. Островського відбулася республіканська науково-практична конференція бібліотекарів-краєзнавців «Краєзнавча робота бібліотек – фактор патріотичного і інтернаціонального виховання населення», на якій було узагальнено досвід краєзнавчої роботи та визначено перспективи її розвитку. Відразу ж після конференції створюється сектор краєзнавчої літератури при бібліографічному відділі.

Нове піднесення краєзнавчого руху розпочалося після здобуття Україною державної незалежності. Його характерною рисою стала значна пошукова робота спрямована на висвітлення невідомих чи заборонених тем, підняття із небуття репресованих уродженців краю, його видатних діячів. Підвищується науковий рівень діяльності ОУНБ, налагоджуються практичні зв'язки у проведенні заходів з архівом, музеями, громадськими організаціями. Бібліотека стає організатором та ініціатором проведення науково-краєзнавчих конференцій. Враховуючи актуальність краєзнавчої роботи, у листопаді 1993 р. було створено відділ краєзнавчої літератури та бібліографії, а в 1994 р. відновив свою роботу клуб «Краєзнавець». Відбуваються відчутні зміни в його діяльності. Членами стають дослідники-краєзнавці, історики, працівники музеїв. У клубі відбуваються презентації краєзнавчих видань, літературно-мистецькі вечори, зустрічі з відомими людьми краю, відзначаються ювілеї відомих особистостей. Започатковуються виїзні засідання клубу, а саме: у с. Сорокодуби Красилівського району на Булаєнківські читання у Стару Синяву з нагоди 350-річчя Пиллявської битви та ін.

Набирає розмаху краєзнавчий рух на початку 2000-х років. Цьому в значній мірі сприяло підписання Президентом України у січні 2001 р. Указу «Про заходи, щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні» та затверджен-

ня Хмельницькою обласною радою «Програми розвитку краєзнавства в Хмельницькій області до 2010 року» у вересні 2002 року. Активізувалась і робота клубу «Краєзнавець». Президентом клубу стає Ю.І. Блажевич, відомий історик, кандидат історичних наук. До просвітницької діяльності в клубі долучаються науковці С.М. Єсюнін, В.П. Мацько, Б.С. Кузіна, А.М. Трембіцький, працівники музеїв, архівів. Розширюються форми роботи клубу. Своєрідною візитівкою клубу стають науково-краєзнавчі, просвітницькі читання, наукові симпозиуми, наукові круглі столи.

Значний інтерес у дослідників краю викликали науково-краєзнавчі читання «Фундатори вивчення історії рідного краю», приурочені 150-річчю з часу заснування Подільського єпархіального історико-статистичного комітету та 20-річчю з часу створення Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України.

З доповідями та повідомленнями виступили науковці, краєзнавці, представники духовенства, архіву та музеїв. Л. В. Баженов, доктор історичних наук, професор, керівник Центру дослідження історії Поділля розповів про діяльність установ краю, які заклали основу краєзнавчого руху. С. Е. Баженова, В. С. Прокопчук, доктори історичних наук, професори Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка, Ю. І. Блажевич, кандидат історичних наук, голова Хмельницької міської організації Національної спілки краєзнавців України підняли із небуття низку імен, які внесли значний вклад у розвиток краєзнавчих досліджень. Зацікавлено віднеслися науковці до виступу юної дослідниці Аліни Колісник, учениці 9 класу Масівецької ЗОШ Хмельницького району про історію свого села.

Чимало цікавих матеріалів було оприлюднено на науковому круглому столі «Місто Хмельницький в контексті історії України» приуроченому 580-річчю з часу першої письмової згадки про Проскурів, та на науково-краєзнавчих читаннях «Пересопницьке Євангеліє – шедевр української писемності» та інші.

На просвітницьких читаннях, приурочених 110-й річниці з часу заснування товариства «Просвіта» на Поділлі прозвучали доповіді В. П. Мацька, доктора філологічних наук «За Україну, за її волю...», В. Ц. Міхалевського, кандидата фізико-математичних наук, голови обласного об'єднання ВУТ «Просвіта» ім. Т. Г. Шевченка «Товариство «Просвіта» в культурному просторі Хмельниччини». Досить емоційним і ґрунтовним був виступ студента Хмельницького базового медичного коледжу Андрія Шаманського «Говори українською».

У листопаді 2015 р. в рамках клубу відбувся круглий стіл «Від Революції на граніті до Революції Гідності – шлях національного відродження». Науковці, літератори, журналісти, студенти п'ятого курсу гуманітарно-пе-

дагогічної академії вшанували людей, які виступили на захист демократичних цінностей, відстояли національні інтереси і європейський вибір нашої держави.

Досить поширеною формою засідання клубу стають презентації книг, як науковців, літераторів так і власних видань бібліотеки. Героїв Небесної Сотні було вшановано на презентації книги-пам'яті «Листопада кривавого слід», автором і упорядником якої є В. Ф. Лукіяничук, лікар за фахом, небайдужа людина, він вже тривалий час займається допомогою сім'ям загиблих та постраждалих під час подій у січні-лютому 2014 року.

Відбулися презентації: п'ятої книги «Реабілітовані історією. Хмельницька область», яка є складовою частиною республіканського 27-томного науково-документального видання про репресії 20-50 рр. в регіоні, в якій взяли участь члени обласної редакційної колегії з підготовки видання, члени Хмельницької міської організації Національної спілки краєзнавців України, члени обласного клубу «Краєзнавець», працівники архіву, закладів культури та освіти; монографії та науково-археографічні видання Л. А. Іваневич, присвячених Костю Широцькому, довідково-бібліографічних видань «Календар знаменних і пам'ятних дат Хмельниччини», «Лауреати обласних премій», «Друга світова війна у творчості літераторів Хмельниччини» та інших.

Цікавою і змістовною формою роботи клубу «Краєзнавець» стали презентації науково-краєзнавчих збірників «Хмельницькі краєзнавчі студії», започаткованого в грудні 2014 року Хмельницькою міською організацією Національної спілки краєзнавців України. Станом на жовтень 2017 року було здійснено 12 випусків цього часопису, кожний з яких присвячувався ювілейним датам членів клубу та міського краєзнавчого осередку Н. Стрельбицької (грудень 2014 р.), В. Мороза (лютий 2015 р.), Л. Місінкевича (квітень 2015 р.), А. Трембіцького (травень 2015 р.), В. Халайцяна (червень 2015 р.), Я. Павловича (грудень 2015 р.), Л. Баженова (квітень 2016 р.), В. Мельник (серпень 2016 р.), А. Роздобудька і В. Адамського (листопад 2016 р.), В. Байдича (березень 2017 р.), Ю. Блажевича (травень 2017 р.), Н. Гоголь-Майнгардт (жовтень 2017 р.). Окрім статей про ювілярів та досліджень самих ювілярів, у цих збірниках друкувалися наукові статті краєзнавців нашого краю та сусідніх областей, окремим розділом подавалися краєзнавчі бібліографічні матеріали інформаційно-довідкового характеру, відомості про авторів тощо.

До 230-річчя народження легендарного подільського борця за справедливість Устима Кармалюка на базі краєзнавчого відділу обласної наукової бібліотеки відбулось засідання членів клубу «Краєзнавець», присвяченому презентації науково-популярного видання «Ой родився Кармалюка в селі на Поділлі» відомого українського письменника і журналіста, нашого зем-

ляка Володимира Шевченка. Цей твір є своєрідним продовженням першої книги автора «Ой, Кармелюче, по світу ходиш...». В новому дослідженні, як це сформульовано у підзаголовку, В. Шевченко подає своє бачення і свій погляд на художню Кармалюкіану у співставленні з історичною правдою та з широким і скрупульозним використанням документального та архівного матеріалу щодо відтворення історичної достовірності цієї легендарної постаті.

На презентації виступили письменники Петро Маліш, Василь Горбатьок, науковці В. Мацько, Ю. Блажевич та представники інших творчих організацій та спілок.

Протягом 2017 року члени клубу брали участь в науковій конференції, присвяченій 100-річчю Української революції 1917-1921 рр. Запам'яталися змістовні виступи В. Адамського, О. Григоренка, В. Галатира, Ю. Блажевича та інших учасників цього форуму. Активну участь в обговоренні цієї теми взяла студентська молодь. Особливо запам'ятався виступ студентки V курсу Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії Яни Ткачук, яка розповіла про трагічну долю студентської молоді в бою під станцією Кривин з більшовиками. Ця подія передувала битві під Крутами, однак тільки тепер ми дізналися подробиці цього подвигу.

В серпні 2017 року на засіданні клубу «Краєзнавець» відбулось ювілейне пошанування нашого земляка, священнослужителя і письменника, автора «Словенської граматики» Мелетія Смотрицького. У виступах Ю. Блажевича, П. Маліша, В. Мацька, В. Мельник, В. Філінюк, В. Горбатьока, В. Адамського та інших було висвітлено непересічну постать цього подільського просвітителя і його непросту життєву долю та значення спадщини Мелетія Смотрицького для сучасного покоління українців.

У вересні 2017 року члени клубу «Краєзнавець» провели історико-краєзнавчий урок для старшокласників Хмельницької гімназії № 2 на тему «Михайло Орловський – знаний діяч українського національного відродження, видатний краєзнавець Поділля», присвячений цьому подільському священнослужителю, церковному історичу, етнографу, досліднику церковно-культурної спадщини мешканців нашого краю.

Михайло Орловський 52 роки пропрацював священиком Свято-Михайлівської церкви в с. Глядки Проскурівського повіту (нині Волочиського району), однак все життя займався вивченням традицій, звичаїв та обрядів місцевого населення, зібрав понад 2 тисячі прислів'їв та приказок, пісень, гаївок, щедрівок тощо. Протягом 25 років він працював в архівах, став членом Російських історичних, географічних та економічних товариств, створив 42 історико-статистичні описи міст, містечок та великих населених пунктів Подільської губернії. Його перу належить перша повість про знамениту Роксолану, нашу землячку Анастасію Лісовську, яка, за його

твердженням, була родом з Чемеровець, де священствував її батько. В проведеному краєзнавчому уроку взяли участь члени клубу «Краєзнавець» протоієрей Олександр Дацюк, священник Андрій Стасишин, президент клубу Юрій Блажевич [6, с. 223-224].

7 листопада 2017 р. в обласному центрі відбулася науково-практична конференція «Події Української революції 1917-1921 років у Проскуріві», яка розставила нові акценти історії УНР в тодішньому повітовому центрі Проскуріві. Учасники краєзнавчого форуму обговорили шістнадцять доповідей про суспільно-політичні процеси в цьому місті у добу Української Центральної Ради, про діяльність Михайла Грушевського та Симона Петлюри в проскурівський період, трагедію Петра Болбочана, долю місцевих політичних і громадських діячів Трохима Верхоли, Сергія Кисельова, Костя Місевича. В роботі конференції взяли участь і підготували доповіді члени міського краєзнавчого осередку та обласного клубу «Краєзнавець» Сергій Єсюнін, Віктор Адамський, Світлана Маркова, Анатолій Трембіцький, Володимир Островий, Юрій Блажевич та ін. Варто також зазначити, що в рамках відзначення цієї вікопомної події на залізничному вокзалі обласного центру було відкрито меморіальну дошку Михайлові Грушецькому, який неодноразово перебував на Подільській землі, зокрема й в Проскуріві (автор пам'ятної дошки скульптор Роман Албул).

Третина краєзнавців обласного центру 22 червня 2017 р. взяли участь в установчих зборах і стали засновниками Хмельницького обласного церковно-історичного комітету, відродивши практику діяльності таких громадських організацій другої половини XIX -20-х років XX ст. Метою цього комітету є пошук, зібрання, зберігання та використання документів, документальних творів та видань у яких відображено церковну історію у всіх її ідеологічних та політичних ресурсах, організовує і проводить пошукову роботу у архівах, музеях, бібліотеках, відтворює у копіях матеріали, що стосуються церковно-історичної проблематики, здійснює видавничу, наукову, науково-популярну та просвітницьку діяльність, члени комітету беруть активну участь у науково-дослідних конференціях, семінарах, нарадах, церковно-історичних та краєзнавчих читаннях [6, с. 221-223].

У 2017 р. низка членів обласного клубу «Краєзнавець» взяли активну участь в програмах обласної телерадіокомпанії «Поділля – Центр» та «33 каналу», «Терра Хмельниччини», «Вулицями рідного міста», «Невідомий Проскурів», «Містичне Поділля». Варто відзначити цікаві телевізійні виступи О. Дацюка, О.Погорільця, І. Западєнка, В. Захар'єва, Ю.Блажевича, С. Єсюніна та інших.

Варто також зазначити, що згідно з рішенням VI з'їзду краєзнавців України про започаткування в 2017 р. відзначення краєзнавця України щорічно в останню неділю травня, в обласній науковій бібліотеці відбу-

лось урочисте зібрання та вшанування гідних членів міського краєзнавчого осередку та обласного клубу «Краєзнавець». В урочистостях взяли участь голова обласної організації НСКУ доктор історичних наук, професор Л. Баженов, його заступник доктор історичних наук, професор В. Прокопчук, представники громадських та наукових установ обласного центру. Низка членів міської організації (Адамський В.Р., Айвазян О.Б., Байдич В.Г., Берека В.Є., Блажевич Ю.І., Григоренко О.П., Галус О.М., Дацюк О.А., Западєнко І.В., Захар'єв В.А., Єсюнін С.М., Ільїнський В.М., Кузіна Б.С., Маркова С.В., Майнгардт-Гоголь Н.М., Мельник В.О., Місінкевич Л.Л., Мороз В.С., Олійник Ю.В., Роздобудько А.Г., Слободянюк П.Я., Стрельбіцька Н.І., Таньчук Т.М., Тарчевська В.Б., Трембіцький А.М., Церклевич В.С., Шпаковський С.М.) були відзначені Почесними грамотами обласної та міської організацій краєзнавців та Подяками правління Національної спілки краєзнавців України.

29 листопада 2017 р. на базі Хмельницького обласного державного архіву спільно з міською організацією НСКУ та обласного клубу було проведено круглий стіл «Репресоване духовенство Поділля у XX ст.», в якому взяли участь представники православних, католицьких, греко-католицьких та протестантських конфесій краю.

Протягом 2017-2019 рр., в зв'язку з відзначенням 100-річчя Української революції 1917-1921 років в Україні і зокрема й на Хмельниччині, члени обласного клубу «Краєзнавець» продовжували брати активну участь в організації і проведенні наукових конференцій в Кам'янець-Подільському (національний університет імені Івана Огієнка, історичний музей-заповідник), Хмельницькому (інститут МАУП, гуманітарно-педагогічна академія, університет управління і права, торгово-економічний коледж, обласна наукова бібліотека, обласний краєзнавчий музей, обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, міський краєзнавчий музей), Старокостянтиніві, Меджибожі, Чемерівцях, Житомирі, Вінниці, Тернополі тощо.

11-12 квітня 2019 р. на базі Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка відбулася Міжнародна науково-практична конференція «Архівістика: теорія, методика, практика». В ній взяли участь члени клубу та Хмельницької міської організації НСКУ Адамський В.Р., Блажевич Ю.І., Байдич В.Г., Єсюнін С.М., Лях Г.В., Олійник Ю.В.

16 травня 2019 р. на базі Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії була проведена IX Всеукраїнська науково-практична конференція «Духовні витoki Поділля: заклади освіти в історії краю». В ній взяли участь краєзнавці Шоробура І.М., Байдич В.Г., Блажевич Ю.І., Адамський В.Р., Барташук О.Ю., Галатир В.В., Галус О.М., Дацюк О.А., Єсюнін С.М., Западєнко І.В., Погорілець О.Г., Маркова С.В., Матвєєв А.Ю., Місінкевич Л.Л., Олійник Ю.В., Стрельбіцька Н.І.

31 травня 2019 р. на базі Хмельницького університету управління та права було проведено круглий стіл «Становлення державності в Україні у 1919-1920 роках: проблеми і наслідки», в якому взяли участь краєзнавці Адамський В.Р., Блажевич Ю.І., Парандій В.О., Галатир В.В., Байдич В.Г., Островий В.М., Маркова С.В., Місінкевич Л.Л., Стеньгач Н.О., Єсюнін С.М., Олійник Ю.В.

7-8 червня 2019 р. на базі управління освіти м. Старокостянтинова пройшла Всеукраїнська науково-практична конференція «Старокостянтинівщина та національно-визвольні змагання». В ній взяли участь Єсюнін С.М., Байдич В.Г., Блажевич Ю.І., Адамський В.Р., Шпаковський С.М., Захар'єв В.А., Осецький Й.П., Іваневич Л.А., Стрельбіцька Н.І., Халайцан В.П., Трембіцький А.М., Семенчук С.О.

7-8 жовтня 2019 р. на базі Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка відбулася V Міжнародна науково-практична конференція «Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків», в якій взяли участь краєзнавці Єсюнін С.М., Причишин-Кліновський С.М., Блажевич Ю.І., Адамський В.Р., Олійник Ю.В., Трембіцький А.М.

18 жовтня 2019 р. на базі Хмельницького інституту МАУП відбулася XIII Всеукраїнська науково-практична конференція «Історія, культура та освіта: християнський вимір». З змістовними доповідями виступили члени клубу Адамський В.Р., Блажевич Ю.І., Парандій В.О., Галатир В.В., Байдич В.Г., Олійник Ю.В., Причишин-Кліновський С.М.

15-16 листопада 2019 р. на базі Віньковецького районного будинку культури було проведено III Всеукраїнську науково-практичну конференцію «Віньковеччина: історія, культура, духовність», в якій взяли участь члени клубу та міського краєзнавчого осередку Григоренко. О.П., Блажевич Ю.І., Єсюнін С.М., Матвеев А.Ю., Слободянюк П.Я., Іваневич Л.А., Кабачинський М.І., Осецький Й.П., Олійник Ю.В., Трембіцький А.М., Захар'єв В.А. [7, с. 290-291].

Важливо також відзначити, що в поточному році з ініціативи президії обласної організації НСКУ розпочалася співпраця з об'єднаними територіальними громадами Хмельниччини, що вилилось в проведенні низки науково-краєзнавчих конференцій в деяких ОТГ. Так, наприклад, 2 серпня 2019 р. в смт. Дунаївці відбулась Всеукраїнська науково-краєзнавча конференція «Селище Дунаївці в сузір'ї територіальних громад: минуле і сьогодення», в ній взяли участь краєзнавці обласного клубу Берека В.Є., Блажевич Ю.І., Роздобудько А.Г., Адамський В.Р., Єсюнін С.М., Захар'єв В.А., Осецький Й.П., Шевченко В.С., Місінкевич Л.Л., Матвеев А.Ю., Олійник Ю.В., Галатир В.В., Байдич В.Г., Стрельбіцька Н.І., Халайцан В.П.. Аналогічна конференція пройшла в Китайгородській об'єднаній те-

риторіальній громаді з активною участю членів міської організації НСКУ та членів обласного клубу «Краєзнавець».

В 2019 р. продовжувалась активна участь краєзнавців в передачах та публікаціях в засобах масової інформації області. В програмах місцевих телекомпаній «Поділля-Центр», «Місто», «33-й канал ТВ+», в передачах обласного радіомовлення брали участь майже половина членів міського краєзнавчого осередку НСКУ. Так, наприклад, в програмах «Терра Хмельниччина», «Вулицями рідного міста», «Путівник краєзнавця», «Полудень», «В полі зору», «Містичне Поділля», «Невідомий Проскурів», «Ранній гість», «Клуб вихідного дня», «Тема», «Екскурс в історію», прозвучали цікаві, змістовні телевізійні та радіовиступи краєзнавців Єсюніна С.М., Захар'єва В.А., Погорільця О.Г., Западєнка І.В., Шпаковського С.М., Байдича В.Г., Олійника Ю.В., Галатиря В.В., Блажевича Ю.І., Адамського В.Р., Дацюка О., Стеньгач Н.О., Ткача Б.В., Баваровської О.О., Синиці Н.М., Шоробури І.М., Войнаренка Н.П., Григоренка О.П., Крамаря С.І., Таньчук Т.М., Тарчевської В.Б., Церклевич В.С., Ільїнського В.М., Слободянюка П.Я., Місінкевича Л.Л., Трембіцького А.М., Іваневич Л.А.

Останнім часом значно активізувалась робота обласного клубу «Краєзнавець» (президент Ю. Блажевич) при краєзнавчому відділі обласної наукової бібліотеки, в заходах якого беруть участь члени міського краєзнавчого осередку, а також краєзнавці з Кам'янця-Подільського, Вінниці, Красилова, Летичева, Деражні, Дунаєвець, Старокостянтинова тощо. В порядку денному засідань презентації нових краєзнавчих видань, зокрема й «Хмельницьких краєзнавчих студій», трилогії Шевченка В.С. про Устима Кармелюка, «Новоушиччина: історія в пам'ятниках» / упорядн. Петраш І.В., Шпаковський С.М., Климчук В.В., «Вулиці Хмельницького» Єсюніна С.М., «Кремінна (Кременна): історико-етнографічний нарис» Шкробота П.М., «Копистин: основні віхи і обрії» Мороза В.С. та дві книги Слободянюка П.Я. – «В підкореній Німеччині» і «Вокально-хорова творчість композиторів Хмельниччини: соціально-психологічний аспект».

25 жовтня 2019 р. на базі Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії відбулась презентація книги київських вчених «Трансформація української національної ідеї» (упорядник Олесь Доній, всього 30 авторів). Автори Олесь Доній, Павло Гай-Нижник, Роман Кудлай у своїх виступах висвітлювали своє бачення, свої концепції української національної ідеї на сучасному етапі. Учасники цієї зустрічі члени обласного клубу «Краєзнавець» Адамський В.Р., Блажевич Ю.І., Галатир В.В., Кабачинський М.І., Ільїнський В.М., Матвеев А.Ю., Островий В.М., Парандій В.О., Слободянюк П.Я., Шкробот П.М., вчені і викладачі вищих навчальних закладів та установ, громадських організацій, студенти-історики І-ІІІ курсів гуманітарно-педагогічної академії, які взяли участь в обговоренні книги і дис-

кусії щодо трансформації української національної ідеї державотворення нашої країни протягом тисячоліття (враховуючи державний і бездержавний періоди) та формування її суті на сучасному етапі і на майбутнє.

20 листопада 2019 р. на базі обласної наукової бібліотеки відбувся науковий круглий стіл «Перебування у Проскуріві уряду УНР» (до 100-річчя Української революції 1917-1921 рр.), в якому взяли участь краєзнавці Адамський В.Р., Блажевич Ю.І., Галатир В.В., Григоренко О.П., Єсюнін С.М., Кундельський В.В., Шпаковський С.М.

28 листопада 2019 р. на базі Хмельницького інституту МАУП відбулась XVIII Всеукраїнська науково-практична конференція «Збереження національної ідеї та національної свідомості українського народу в контексті історичних подій XX-XXI століть», в якій взяли участь краєзнавці Адамський В.Р., Блажевич Ю.І., Галатир В.В., Байдич В.Г., Погорілець О.Г., Парандій В.О., Кабачинський М.І., Олійник Ю.В., Причишин-Кліновський С.М., Маковська В.В.

Члени клубу нині активно діють в кількох потужних краєзнавчих осередках, що сформувалися за декілька останніх років в гуманітарно-педагогічній академії, облдержархіві, інституті МАУП, університеті управління та права, обласній науковій бібліотеці, обласній бібліотеці для юнацтва, обласному краєзнавчому музеї, державному історико-архітектурному заповіднику «Межибіж», інституті післядипломної педагогічної освіти, відділі пам'яток історії та культури. В усіх цих установах проводяться щорічні наукові форуми (конференції, симпозіуми, круглі столи, історико-краєзнавчі читання для учнівської та студентської молоді), виступи, як вже зазначалось, в місцевих засобах масової інформації за результатами наукових і пошукових досліджень, опублікування матеріалів тощо [7, с. 293-295].

Краєзнавці Хмельницького інституту МАУП (Дацюк О.А., Парандій В.О., Причишин-Кліновський С.М., Трембіцький А.М.) в 2019 р. спрямували свої зусилля на організації та проведення Всеукраїнських науково-практичних конференцій за напрямками «Історія, культура та освіта: християнський вимір» (18.10.2019 р.), «Українська мова і нація: перспективи розвитку в період глобалізаційних процесів» (06.11.2019 р.), «Актуальні питання вдосконалення чинного законодавства і захисту прав людини в Україні» (10.12.2019 р.), «Збереження національних ідей та національної свідомості українського народу в контексті історичних подій XX-XXI століть» (28.11.2019 р.), «День соборності України: історико-політологічні дискусії» (22.01.2020 р.), круглий стіл «Активний туризм в рекреаційній діяльності людини» (26.09.2019 р.), низку студентських наукових конференцій з опублікуванням збірників матеріалів.

Варто також зазначити, що на базі інституту діє єдина в області кафедра українського православ'я і теології (зав. кафедрою Дацюк О.А., доктор філософії, секретар єпархії УПЦ) [7, с.295].

Активно і плідно працювали краєзнавці Хмельницького університету управління та права ім. В. Юзькова (Місінкевич Л.Л., Стеньгач Н.І., Баюк М.І.). Упродовж 2019 р. в університеті проводились науково-краєзнавчі заходи. Так, наприклад, за цей період організовано і проведено 19 форумів різних рівнів (серед них – 2 міжнародні і 4 всеукраїнські конференції, 3 – загальноуніверситетські, 2 – обласних, 3 тематичних круглих столи щодо історичних подій Української революції 1917-1921 рр., розвитку національного законодавства та 5 інших заходів (дебатний турнір, правнична школа, публічна політика тощо). Протягом звітного періоду науковцями вишу, зокрема й краєзнавцями, видано 12 монографій, підручників, посібників та ін.

У 2019 році Хмельницький обласний краєзнавчий музей відзначив 90-річчя від дня заснування. До ювілею була видана ґрунтовна праця – книга-каталог «3 музейної скарбниці», більшість статей до якої написав член клубу та міського осередку, провідний науковий співробітник музею Єсюнін С.М. Він також став автором двох брошур з історії міста Хмельницького («Хмельницька міська рада – Проскурівське реальне училище» та «Аптека Деревоєда»), 14 статей у наукових та краєзнавчих збірниках, учасником 7 наукових та історико-краєзнавчих конференцій в Україні, міжнародного конгресу істориків у Вільнюсі (Литва). За матеріалами Єсюніна С.М. вийшла книга коміксів з історії міста Хмельницького – «Тамсилиці Хмельвіля» та створено образ уявного супергероя – Хмельмена.

Упродовж 2019 р. активно діяли краєзнавці Хмельницького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти (Берека В.Є., Очеретянко В.І., Маркова С.В., Соловей М.В.). Як вже зазначалось, протягом кількох років під керівництвом В. Береки працював авторський колектив над створенням енциклопедії педагогічної освіти Хмельниччини, також було створено інститутський музей освіти нашого краю, проводились щорічні наукові конференції щодо активізації національно-патріотичного виховання, розвитку освітянської галузі в регіоні, діяльності вчителів-новаторів в умовах нової української школи. На базі інституту постійно проводяться олімпіади, курси підвищення кваліфікації для вчителів історії, суспільствознавства та правознавства, педагогів-вихователів, видається значна кількість методичної та науково-популярної літератури для педагогічних працівників, класних керівників та вихователів, соціальних педагогів, збірники наукових праць. В поточному періоді запрацювала Асоціація викладачів суспільних наук вишів краю, ініційована доктором історичних наук Марковою С.В. Зусиллями членів Асоціації, краєзнавців та архівістів 20 листопада цього року проведена регіональна науково-практична конференція «Насилля комуністичного режиму в Україні у першій половині XX століття. Пролонговані і латентні складові Голодомору 1932-1933 років» [7, с. 297-299].

В 2019 р. активно і плідно працювали краєзнавці Державного історико-архітектурного заповідника «Межибіж» (Погорілець О.Г., Западєнко І.В., Візнюк В.С.). Протягом цього часу проведено три всеукраїнські наукові конференції історико-краєзнавчого, археологічного та музеєзнавчого характеру, декілька круглих тематичних столів, польових семінарів. Науковцями заповідника опубліковано 24 статті у збірниках матеріалів конференцій різних рівнів на теренах Хмельниччини, України та зарубіжжя.

Низку історико-краєзнавчих заходів (конференцій, круглі столи, історичні читання) проведено краєзнавцями кооперативного торгово-економічного інституту (Церклевич В.С.), обласного господарського суду (Крамар С.І.), обласного натуралістично-екологічного центру учнівської молоді (Климчук В.В.), торгово-економічного коледжу (Матвеев А.Ю.).

Краєзнавчиня Стрельбицька Н.І. (керівник тур фірми «Ніка-тур-воязж») вже протягом декількох років організовує цікаві і пізнавальні краєзнавчі маршрути по Хмельниччині до Бакоти, Сатанова, Меджибожа, Кам'янець-Подільського, Самчиків, Маліївця, Сутковець, пам'ятних місць пов'язаних з Кармалюком, в палацо-паркові комплекси, чернечі обителі в Головинцях, Завалійках, Городищі, Сатанові, в печеру «Атлантида» (с. Завалля Кам'янець-Подільського району) тощо. Особливим інтересом користуються родинні поїздки по вищезазначених маршрутах.

Протягом поточного періоду активно працювали краєзнавці Шпаковський С.М. і Захар'єв В.А., які представляли відділ охорони пам'яток Хмельницького обласного науково-методичного центру культури і мистецтв щодо нових археологічних знахідок про історичне минуле краю та відкриття і дослідження підземного Полонного – підземних комунікацій XVIII-XIX ст. Такі ж підземні ходи й галереї відкриті і в Чорному Острові, де члени клубу та міського краєзнавчого осередку спільно з археологами Кам'янець-Подільської архітектурно-археологічної експедиції досліджували залишки історичної архітектурної пам'ятки – Чорноострівської Ратуші, детально вивчали етапи її побудови і перебудови та намітили роботу на майбутнє.

Ще одна експедиція виявила на території фортеці в Кам'янці-Подільському кістяки старовинного кладовища та фундамент церкви. Тут також виявлено залишки валу і рову городища, в якому жили люди Чорноліської культури, які в свою чергу, селились на місцях поселень Трипільської культури [7, с. 300-303].

Члени клубу «Краєзнавець» брали активну участь в проведенні у 2019 році історико-краєзнавчих та мистецьких заходів в обласній науковій бібліотеці:

-Книжкова виставка до 160-річчя з дня народження класика єврейської літератури Шолом-Алейхема «Життя щасливої людини».

- Патріотична година та перегляд книжкової виставки до Дня українського добровольця «Якщо не я, то хто?».

- Година поезії «І знову поезія кличе...» (до Всесвітнього дня поезії) за участю членів НСП України поета В. Міхалевського, письменника М. Цимбалюка та учнівської молоді.

- Науковий круглий стіл до 75-річчя звільнення Хмельницької області від фашистських окупантів «Вічна пам'ять загиблим, вічна шана живим» та книжкова виставка «Відлуння тих далеких днів сльозами на очах блищить».

Авторські презентації подільських письменників та краєзнавців:

- літературно-художнього видання члена НСП України НСКУ Володимира Шевченка «Вийся, вийся, хміль листатий: дюжина художніх оповідок – про Устима Кармалюка;

- наукового видання упорядників Ігоря Петраша, Сергія Шпаковського, Василя Климчука: «Новоушиччина: історія в пам'ятках»;

- видання Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки «Сакральні пам'ятки Хмельниччини»;

- літературно-мистецьке свято до 90-річчя від дня народження українського поета-гумориста Василя Кравчука. «Нас Бог створив і дав нам вічне слово»;

- презентація науково-краєзнавчого збірника «Хмельницькі краєзнавчі студії». Випуск №22;

- презентація літературно-історичного і краєзнавчого видання О. Нагорної «Дороги життя»;

- зустріч з учасниками Операції об'єднаних сил до Дня захисника України та Дня Українського козацтва «Ми боремося за українську землю»;

- презентація наукового доробку до 65-річчя Віктора Береки «Віктор Берека: освітянин, науковець, краєзнавець»;

- урок патріотичної слави та перегляд книжкової виставки до Дня Гідності і Свободи «Ми є народ, якого не здолати»;

- година пам'яті та презентація книжкової виставки до вшанування пам'яті жертв Голодомору 1933-1933 років в Україні «Не згасни, свічко пам'яті»;

- вечір спогад до 105-річчя від дня народження «Степан Гуменик-краєзнавець, дослідник Поділля» [7, с. 309-314].

Варто також зазначити, що в 2020 році в зв'язку із ювілейними датами, краєзнавці Місінкевич Л.Л., Погорілець О.Г., Телячий Ю.В., Трембіцький А.М., Шевченко В.С., Шоробура І.М., отримали звання «Почесний краєзнавець Хмельниччини», а також були нагороджені Почесними Грамотами міського краєзнавчого осередку і ювілейними медалями. Окрім

того краєзнавці – ювіляри Баюк М.І., Войнаренко М.П., Стрельбіцька Н.І., Халайцян В.П. були нагороджені Почесними Грамотами обласної і міської організацій НСКУ та ювілейними медалями. Краєзнавець Дмитро Казанцев, заступник голови ГО «Подільський колекціонер», у 2020 році став лауреатом міської премії імені Михайла Орловського, Сергій Шпаковський був нагороджений Почесною Грамотою і цінним подарунком облдержадміністрації та облради. Інна Шоробура стала членкинею – кореспонденткою Національної академії педагогічних наук України; Олег Погорілець був нагороджений орденом Святого рівноапостольного князя Володимира III ступеня. Враховуючи, що протягом поточного року був запроваджений карантин в зв'язку з коронавірусом (Covid-19), краєзнавці, члени обласного клубу «Краєзнавець» змушені були здійснювати свою інформаційно-пропагандистську діяльність в он-лайн режимі. За цей період ними було проведено більше 30 таких наукових форумів (конференції, круглі столи, симпозиуми тощо). Найбільш активно в цьому плані працювали Адамський В.Р., Баюк М.І., Блажевич Ю.І., Баваровська О.О., Войнаренко М.П., Галатир В.В., Галус О.М., Западенко І.В., Захар'єв В.А., Єсюнін С.М., Ільїнський В.М., Маковська В.В., Маркова С.В., Матвеев А.Ю., Місінкевич Л.Л., Парандій В.О., Погорілець О.Г., Причишин-Клинівський С.М., Семенчук С.О., Синиця Н.М., Чабан К.А., Шоробура І.М., Шпаковський С.М. та інші. Значна частина із цих активних краєзнавців, постійно подавали інформацію в Фейсбук, особливо Шпаковський С.М., Захар'єв В.А., Стрельбіцька Н.І., Парандій В.О., Шоробура І.М., Ільїнський В.М., Западенко І.В., Погорілець О.М., Чабан К.А., Синиця Н.М., Слободянюк П.Я., Западенко П.П., Тарчевська В.Б.

Так, наприклад, 23 вересня 2020 року на базі обласної наукової бібліотеки на платформі ZOOM був проведений науковий онлайн – симпозиум «Поділля в дослідженнях історико-статистичного комітету (до 155-річчя з часу заснування Подільського єпархіального історико-статистичного комітету). В цьому онлайн-симпозіумі взяли активну участь і виступили з цікавими доповідями члени клубу «Краєзнавець» Адамський В.Р., Блажевич Ю.І., Дацюк О.А., Причишин-Кліновський С.М., Трембіцький А.М., Шпаковський С.М.

Варто також зазначити, що до таких інтернет-заходів залучались студенти та школярі навчальних закладів обласного центру. Так, наприклад, 29 жовтня 2020 року на базі Хмельницької та Харківської гуманітарно-педагогічних академій відбулась он-лайн – конференція студентів-членів краєзнавчих гуртків на тему присвячену історичним пам'ятним місцям Харківщини і Хмельниччини, в якій брали участь викладачі – члени міських краєзнавчих осередків (з Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії Блажевич Ю.І., голова правління міської організації НСКУ і Адам-

ський В.Р., секретар обласної організації НСКУ, керівник студентського краєзнавчого гуртка кафедри суспільних дисциплін). Розповіді та інформації студентів Хмельницької ГΠΑ із демонстрацією слайдів-фотографій стосувалися пам'яток Кам'янця-Подільського, Проскурова, Меджибожа (Фурман Максим), Старпокосянтинова (Бабій Володимир), села Маліївці Дунаєвського району (Гулевата Ганна), Пилявецької битви (Поліщук Ганна), Вінниччини (м. Бар, Національний музей-садиба хірурга М.І. Пирогова «Історико-меморіальний комплекс пам'яті жертв нацизму» (колишня ставка Гітлера «Вервольф»)) (Гриньова Людмила, Щебетюк Олександр), Тернополя, замкових споруд Коропця, Вишнівчика, Скали-Подільської (Совірко Вікторія) та інші.

Важливими віхами в діяльності краєзнавців клубу стали випуски чергових (№№ 24-30) науково-краєзнавчих збірників «Хмельницькі краєзнавчі студії», присвячених ювілярам Місінкевичу Л.Л., (70 років) і Трембіцькому А.М. (65 років) – випуск №24), Халайцяну В.П. (50 років) – випуск №25), Телячому Ю.В. (50 років)-випуск №26), Шороборі І.М. (50 років) – випуск №27), Войнаренку М.П. (70 років) – випуск №28), Баюку М.І. (60 років) – випуск №29), Погорілець О.Г. (60 років) і Шевченку В.С. (80 років) –випуск №30) та здійснено випуск №31, присвячений 75-річчю Лева Баженова. За підрахунками в кожному збірнику друкуються наукові статті 25-30 членів міського краєзнавчого осередку, а також біля 10% -15% робіт інших авторів.

В 2020 році продовжувалась творча співпраця із засобами масової інформації краю. В програмах місцевих телекомпаній «Поділля-Центр», «Місто», «33-й канал», «TV 7+», передачах обласного та міського радіомовлення, в програмах «Терра Хмельниччина», «Вулицями рідного міста», «Проскурів невідомий», «Путівник краєзнавця», «Поетичний простір», «Полудень», «В полі зору», «Поділля містичне», «Ранній гість», «Клуб вихідного дня», «Тема», «Екскурс в історію» кожного тижня звучали цікаві та змістовні телевізійні та радіовиступи краєзнавців Єсюніна С.М., Шпаковського С.М., Захар'єва В.А., Погорільца О.Г., Западєнка І.В., Олійника Ю.В., Галатиря В.В., Блажевича Ю.І., Адамського В.Р., Стеньгач Н.О., Дашюка О.А., Чабан К.А., Баварської О.О., Синиці Н.М., Шоробори І.М., Войнаренка М.П., Тарчевської В.Б., Церклевич В.С., Ільїнського В.М., Іваневич Л.А. та інших.

Ще однією із важливих віх в діяльності членів клубу, особливо в період карантину, стало написання і друкування книг історико-краєзнавчої та релігієзнавчої тематики. Наприкінці 2019 року та в 2020 році вийшли з друку книги таких краєзнавців:

- Адамський В.Р. – «Головноуповноважений Уряду Української Народної Республіки (1919-1920): листування»; «Подільський губернський

комісар (березень 1917 – квітень 1919 рр.); «Повітові комісари Поділля у революційну добу (березень 1917 – квітень 1918 рр.)»; «Богословський факультет Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1920 рр.)»; «Біженці на Поділлі в роки Першої світової війни: документи та матеріали» (підготовлено до друку);

- Баваровська О.О., Синиця Н.М., Чабан К.А., «Календар знаменних і пам'ятних дат Хмельниччини на 2021 рік»;

- Берека В.Є. – «Струга»;

- Блажевич Ю.І. – «Народні ремесла і промисли, традиції, звичаї та обряди мешканців Поділля – Хмельниччини: історія і сьогодні», «Карально-репресивна політика нацистського режиму на Хмельниччині (колишній Кам'янець-Подільській області) (1941-1944»;

- Войнаренко М.П. – «Теорія і практика кластеризації економіки», «Хмельницька обласна організація СЕУ», «Modeling the influence of economic Factors on the management of business processes of cluster association enterprises»;

- Говорун В.Д. – «Лікарські рослини Хмельниччини»;

- Захар'єв В.А. – «Плоскирів XVIII століття (за слідами у котловані по вул. Кам'янецькій, 11/ 1)», «Альманах «Медобори» (вип. 16);

- Єсюнін С.М. – «Особняк Шпігеля», «Аптека Деревоєда», «Будинок Хаселева» (Серія «Архітектурні пам'ятки міста Хмельницького»;

- Іваневич Л.А. – «Кость Широцький (у працях, статтях, некрологах, гаслах, матеріалах, документах, епістоляріях, світлинах)»; Перевидання з коментарями книги «К. Широцький «Білоусівська церква»;

- Кабачинський М.І. – «Два портрети у дзеркалі часу. Спогади, зіткані з любові»;

- Крамар С.І. – «Україна – Русь – VS Московія»;

- Куфльовський В.І. – «Символи української національної ідентичності», «Українські етюди з життя міста Хмельницького», «Підстави та мотиватори поведінки українців. Портрети подолян»;

- Климчук В.В. – «Енциклопедія лісового господарства Хмельниччини» (голова ред. колегії В. Берека); Організація і зміст роботи учнівських лісництв на базі лісгосподарських підприємств і закладів освіти (електронні варіанти);

- Матвеев А.Ю.- «Поділля в добу непу (1921-1928 рр.)» (збірник матеріалів конференцій);

- Напиткін В.М. – «Codex Universum»;

- Панасюк М.В. – «Хмельницька обласна рада» (упорядник М. Панасюк);

- Трембіцький А.М. – «Просвітницька, педагогічна та громадська діяльність родини Сіцинських – Чехівських – Січинських – Шандорів (кі-

нець XIX ст. – 2000-і рр.)»; «Геть від божевільної Москви! Лайтесь українською!»;

- Храпак П.Д. – «Подільське село Хребтіїв»;
- Церклевич В.С. – навчальний посібник «Історія держави і права України»;
- Шевченко В.С. – «Буйно-рясно квітнуть фіалки і чебреці»;
- Шкробот П.М. – «Кремінне»;

Окремо варто відзначити видання книги «Звід пам'яток історії та культури України: Хмельницька область. м. Хмельницький», презентація якої відбулася з нагоди відзначення Всеукраїнського дня працівників Культури та аматорів народного мистецтва в стінах Хмельницького обласного науково-методичного центру культури і мистецтва. Книга є першою із серії наукових видань, які готувалися редакційно-видавничою групою по підготовці до видання тому Зводу пам'яток історії та культури України по Хмельницькій області. Упорядником виступив С.М. Шпаковський, автором більшості статей – С.М. Єсюнін. Книга має обсяг 280 сторінок, містить ілюстрації та карти, розрахована на науковців, працівників музеїв, істориків, вчителів, студентів гуманітарного профілю, краєзнавців, пам'яткоохоронців, усіх тих, хто цікавиться минулим та сьогоденням м. Хмельницького та Хмельницької області.

Єсюнін С.М. надав матеріали до видання книги «Хмельницька обласна рада сьомого скликання (2015-2020 роки)», яка вийшла друком у вересні 2020 р.

Протягом поточного року, окрім 7-ми випусків «Хмельницькі краєзнавчі студії», були надруковані такі наукові збірники та довідники:

- Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія: «Духовні витоки Поділля: письменники краю»; «Педагогічний дискурс», «Філологічний дискурс», «Актуальні проблеми мистецької педагогіки».
- Хмельницький інститут МАУП: «Історія, культура та освіта: християнський вимір», «День соборності України і історико-політологічні дискусії», «Туризм XXI століття: проблеми та перспективи», «Інноваційні технології XXI століття», «Актуальні питання державотворення та захисту прав людини в Україні», «Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті історичних подій XX - XXI століть»;
- Державний архів Хмельницької області: «Сторіччя поступу (100-річчю утворення архівної секції на Поділлі присвячується)»: інформаційно-довідкове видання; «Подільська старовина» («1(5) 2020); «Епістолярія Другої світової війни», «Подільська старовина (№2 (6) 2020)»;
- Державний історико-культурний заповідник «Межибіж»: «Меджибіж полікультурний (путівник), «Вісник «Меджибізький замок»,

«Меджибізька фортеця». Археологічні, історико-архітектурні дослідження та реставрація (2018-2020 рр.). Збірник статей», «Пилявецька битва» «Науковий вісник «Межибіж» №1-2 2020 р. Матеріали 5-8 археологічних читань (2016-2020 рр.)» (електр. видання).

- Хмельницька обласна універсальна наукова бібліотека: «Бібліотеки Хмельниччини: публікації 2019: анот. кат. видань», «Офіційні неопубліковані документи Хмельницької ОДА та обласної ради за 2019 рік: бібліогр. покажчик (електр. варіант)», «Букурівська премія: міні довідник», «Аналіз діяльності публічних бібліотек Хмельницької області за 2019 рік», «Інформаційна безпека громадян: реком. бібліогр. покажчик. Вип. 2 (електр. вид.)», «Науково-дослідна робота в бібліотеках Хмельниччини: 2018-19 рр. Вип.14-15», «Національна безпека України: бібліогр. покажчик. Вип.3».

Протягом поточного року в Хмельницькій обласній універсальній науковій бібліотеці в січні презентували «Календар знаменних і пам'ятних дат Хмельниччини на 2020 рік», до якого увійшли матеріали про визначні події історії, суспільно-політичного, спортивного, громадського та культурного життя Хмельниччини, ювілеї уродженців краю та видатних діячів, життя та діяльність яких пов'язані з нашим краєм. В заході взяли участь науковці, краєзнавці, представники освіти, культури та спорту області та міста.

Члени клубу взяли участь в презентації книги «Україна-Русь vs. Московія: настільна книга» в якій зібрано ряд історичних документів та авторських матеріалів, які призначені всебічному аналізу уроків історії у стосунках між Україною і Московією (Росія), як двох різних світів (європейського і азійського). Автором книги є суддя, голова Господарського суду Хмельницької області, краєзнавець, кандидат юридичних наук Сергій Крамар.

До 80-річного ювілею від народження журналіста, письменника, краєзнавця Володимира Станіславовича Шевченка відбулася краєзнавча конференція. На зібранні виступили журналісти, краєзнавці, письменники, які отримали від ювіляра його нову книгу «Буйно-рясно квітнуть фіалки і чебрець». Фахівцями бібліотеки була презентована книжкова виставка «Віхи життя і творчості Володимира Шевченка».

Провели науковий онлайн-симпозіум за темою «Поділля в дослідженнях історико-статистичного комітету», приурочений 155-річчю з часу заснування Подільського єпархіального історико-статистичного комітету. Захід відбувся на платформі ZOOM в рамках XII Обласного форуму бібліотекарів Хмельниччини. У роботі наукового онлайн-симпозіуму взяли участь науковці, краєзнавці та дослідники Хмельниччини, студентська молодь Хмельницького інституту МАУП.

Презентація путівника та пересувної виставки «Меджибіж полікультурний», де йшлося про спадщину трьох культур – українську, польську та єврейську у містечку Меджибіж. Презентували Погорілець О.Г. та Западенко І.В.

До Дня вигнання нацистських окупантів з України проведено історичний урок «Роки війни – століття пам'яті» на платформі ZOOM. У заході взяли участь краєзнавець, кандидат історичних наук, голова Хмельницької міської організації Національної спілки краєзнавців України, президент клубу «Краєзнавець» Юрій Блажевич; кандидат історичних наук Віктор Адамський; учасниками були письменники, користувачі бібліотеки та користувачі Ярмолинецької ЦРБ.

Для краєзнавців краю 2021 рік проходить також під знаком карантину, більшість заходів проходила і проходять в режимі он-лайн, хоча, до речі, частина з них була проведена в режимі оф-лайн. Так, наприклад, члени обласного клубу «Краєзнавець» взяли активну участь в роботі наукового круглого столу «Розвиток національного краєзнавства та історико-регіональних досліджень на Поділлі і Південно-Східній Волині: досвід, проблеми, перспективи до 75-річчя від дня народження Лева Васильовича Баженова», який пройшов 5 лютого 2021 року в Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка в режимі оф-лайн.

В травні поточного року у Хмельницькій міській раді презентували інтер-активний веб-додаток «Візуальна історія Хмельницького». В ньому є відомості про місто з давніх часів та найбільше інформації за період останніх 200 років. Розробило веб-додаток українське незалежне суспільно-політичне та аналітичне інтернет-видання Texty.org.ua. за активної участі провідного наукового співробітника обласного краєзнавчого музею, сектору охорони культурної спадщини і туризму міської ради, кандидата історичних наук Єсюніна Сергія Миколайовича та комунального підприємства міськради Хмельницькінфоцентр [8, с. 3].

Краєзнавці Сергій Єсюнін і Сергій Шпаковський в червні 2021 р. взяли найактивнішу участь в обговоренні на громадському слуханні щодо створення мистецького центру в історичній частині міста, в комплексній охоронній зоні вулиці Проскурівської (район колишнього кінотеатру «Мир»).

Протягом поточного року були проведені також наукові конференції в Хмельницькій гуманітарно-педагогічній академії до 100-річчя заснування цього закладу, в Меджибожі щодо ролі цього міста і фортеці в контексті історії України, в Хмельницькому інституті МАУП по темі освіта, наука, культура Поділля: християнський вимір, наукове зібрання в кінці червня 2021 р. щодо 50-річчя відділу охорони пам'яток. 23 червня поточного року в Старій Синяві відбулося засідання круглого столу «Реалізація конституційних положень у Старосинявській територіальній громаді: досягнен-

ня, проблеми, перспективи», присвячене 25-річчю Конституції України. В серпні 2021 р. відбулася всеукраїнська науково-практична конференція «Українська незалежність: 30 років поступу» на базі обласної наукової бібліотеки. У вересні заплановано конференцію «Хмельницька ОУНБ в інформаційному просторі України: історія і сьогодення» (до 120-річчя з часу заснування бібліотеки). В цих та інших заходах брали активну участь члени обласного клубу «Краєзнавець».

Висновки: Клуб «Краєзнавець» набирає популярності серед науковців, краєзнавців, просвітян. Це місце, де крім знайомства з новою книгою можна вільно спілкуватися, обговорювати спільні плани, проекти, просто обмінятися думками з приводу тої чи іншої події, взяти участь у різноманітних краєзнавчих заходах.

Ми передбачаємо розширення і урізноманітнення форм роботи клубу «Краєзнавець», зростання його соціальної функції, більш широке залучення студентської та учнівської молоді, формування у неї любові до рідної землі, патріотизму, звернення до джерел духовності, історичної пам'яті, готовності брати на себе відповідальність за процеси, які відбуваються в Україні та на теренах рідного краю.

Джерела та література

1. Михайлова С. Бібліотечне краєзнавство: історія, досвід, пошук / С. Михайлова // Бібліотека і час: ювілейн. зб. присвячений 100-річчю з часу заснування Хмельницької ОУНБ ім. М. Островського. – Хмельницький, 2001. – С. 57-61.
2. Михайлова С. Наш клуб «Краєзнавець» / С. Михайлова // Корчагінець. – 1987. – 19 квіт.
3. Логвиненко Т. У краєзнавчій кімнаті / Т. Логвиненко // Корчагінець. – 1972. – 4 лип.
4. Зарічна І. Краєзнавча п'ятниця / І. Зарічна // Рад. Поділля. – 1970. – 20 верес.
5. Мельник В.О. Діяльність клубу «Краєзнавець» в системі національно-патріотичного виховання / В.О. Мельник.
6. Блажевич Ю.І. Хмельницька міська організація НСКУ – на краєзнавчому марші // Хмельницькі краєзнавчі студії: історико-краєзнавчий збірник: Хмельницький: ФОП Стрихар А.М., 2018. – С. 221-228.- Вип. 16.
7. Блажевич Ю.І. Діяльність Хмельницької міської організації Національної спілки краєзнавців України в 2019 р.// Хмельницькі краєзнавчі студії: історико-краєзнавчий збірник: Хмельницький: ФОП Стрихар А.М., 2020. – С. 289 -314. – Вип. 24.
8. Зінов'єва М. Історична подорож містом в Інтернеті // Проскурів. – 13.05.2021. - №18.

РЕЗУЛЬТАТИ ВИБОРІВ ДО МІСЬКИХ ДУМ НА ВОЛИНІ У 1917 РОЦІ

У повідомленні аналізуються виборчі списки та результати виборів до міських дум Волинської губернії, які були проведені після Лютневої революції 1917 р. у Росії. У своїй сукупності вони дають об'єктивний матеріал для характеристики політичних сил, які мали вплив у містах на суспільну свідомість і визначали напрямки розвитку революційних процесів у регіоні.

Ключові слова: міські вибори, політичні партії, громадськість, революція, Волинь.

Лютнева революція 1917 р. у Росії за лічені дні змела з політичної арени інститут самодержавства, відкривши можливості для демократизації суспільно-політичного життя загалом та розвитку української справи зокрема. Цей процес безпосередньо відносився й до органів місцевого самоврядування. Тимчасовим урядом було ухвалено декілька принципових документів, які забороняли посадовим особам втручатися у діяльність міських дум та утворених ними управ.

Однак не усі питання реформування органів місцевого самоврядування знайшли своє повноцінне висвітлення в науковій літературі. Так само як залишаються предметні лакуни щодо проведення самих виборів до міських дум у 1917 р. [1; 2; 3; 4].

У даній студії автор ставить за мету проаналізувати виборчий процес до окремих міських дум на Волині, зосередивши свою основну увагу на виставлених суб'єктами виборів виборчих списках та результатах виборів. Це дасть змогу більш повно і об'єктивно оцінити становище політичних партій у цей період та їхній вплив на міське середовище.

Початок виборчому процесу в практичній площині поклала постанова Тимчасового уряду «Про проведення виборів гласних міських дум і про дільничні міські управління», невід'ємною частиною якої виступали два додатки – «Тимчасові правила щодо проведення виборів гласних міських дум» та «Тимчасові правила про дільничні міські управління» від 15 квітня 1917 р., а також постанова від 9 червня 1917 р. «Про зміну діючого Статуту про суспільне управління міст» [5; 6].

Нижче ми подаємо короткі дані з виборчого процесу по окремим міс-там Волині.

Овруч.

Станом на літо 1917 р. у місті проживало 11314 жителів, з них 5552 чоловіки та 5762 жінки. Право брати участь у виборах мали 2571 особа цивільного населення та 502 військових.

За національністю у місті були представлені такі етнічні групи: великороси – 23, українці – 7895, поляки – 216, євреї – 3180. За віровизнанням: православні – 7858, старообрядці – 23, католики – 239, юдеї – 3194 [7].

Кількісний склад Овручської міської думи становив 27 гласних.

У виборчих перегонах брало участь дев'ять виборчих списків: «1) Сіоністська організація Овруча, 2) Спілка робітнича, 3) Партія Інтелігентних професій і торгово-промислова, 4) Безпартійно-демократична партія, 5) Гурток безпартійних, 6) Військовий гурток, 7) Гурток жінок запасних вояків, 8) Професіональна спілка ремісників всіх цехів, 9) Ділова партія інтелігентних робітників».

Виборчим правом скористалося 1464 особи цивільного населення та 96 військових.

Перший список отримав 81 виборчий голос і відповідно одне депутатське місце в думі, другий список отримав 105 голосів і відповідно два місця у думі, третій список – 132 голоси і два місця в думі, четвертий список – 21 голос і залишився без представництва у думі, п'ятий список отримав 343 голоси і шість місць у думі, шостий список – 88 голосів і два місця у думі, сьомий список – 103 голоси і два місця у думі, восьмий список – 292 голоси і п'ять місць у думі, дев'ятий список – 395 голосів і сім місць у думі [8].

Заславль.

У Заславлі станом на літо 1917 р. проживало 14315 жителів, з них 7235 чоловіків та 7080 жінок. Право брати участь у виборах мали 4555 осіб цивільного населення та 2050 військових.

За національністю у місті були представлені такі етнічні групи: українці – 7043, поляки – 1172, євреї – 6092, чехи – 8. За віровизнанням: православні – 7043, католики – 1180, юдеї – 6092 [9].

Кількісний склад Заславської міської думи становив 30 гласних.

У виборчих перегонах брало участь шість виборчих списків: «1) Партія торгово-промислова з нахилом до партії народньої Волі, 2) Заславського жидівського комітету, 3) Міщан-горожан Заславля, 4) Прогресивного гуртка виборщиків, 5) Української ради, 6) Заславської гарнізонної ради при участі Заславської ради робочих депутатів».

Виборчим правом скористалося 2354 особи цивільного населення і 1060 військових.

Перший список отримав 842 голоси і відповідно сім місць у думі, другий список – 303 голоси і три голоси у думі, третій список – 21 голос і жодного місця у думі, четвертий список – 325 голоси і три місця у думі, п'ятий список 1312 голоси і дванадцять місць у думі, шостий список 611 голосів і п'ять місць у думі [10].

Новоград-Волинський.

У Новограді-Волинському станом на літо 1917 р. проживало 15536 жителів, з них 7064 чоловіки та 8472 жінки. Право брати участь у виборах мали 8389 осіб цивільного населення та 1201 військових.

За національністю у місті були представлені такі етнічні групи: великороси – 288, українці – 4765, поляки – 2567, німці – 324, євреї – 7553, чехи – 34, татари – 5. За віровизнанням: православні – 5122, лютерани – 314, католики – 2211, юдеї – 7628, єдиновірці – 6, адвентисти – 255 [11].

Кількісний склад Новоград-Волинської міської думи становив 40 гласних.

У виборчих перегонах брало участь дванадцять виборчих списків: «1) Спілка громадських і урядових служащих, 2) Об'єднаних соціалістичних партій, 3) Торгово-промисловий Новоград-Волинська, 4) Безпартійних жидівських виборщиків Новоград-Волинська, 5) Всіх об'єднаних жидівських безпартійних організацій, 6) Комітет допомоги жінкам і дітям запасних жидів Новоград-Волинська, 7) Партія народньої Волі, 8) Жидівської жіночої спілки, 9) Від населення Житомирської вулиці Новоград-Волинська, 10) Польського населення з передмістя Суслів м. Новоград-Волинська, 11) Українських виборщиків, 12) Жидівського гуртка «Тарбут» (культура)».

Виборчим правом скористалося 4499 осіб цивільного населення та 1201 військових.

Перший список отримав 368 голосів і відповідно три місця у думі, другий список – 1268 голосів і дев'ять місць у думі, третій список – 84 голоси і одне місце у думі, четвертий список – 754 голоси і п'ять місць у думі, п'ятий список – 811 голосів і шість місць у думі, шостий список 75 голосів і жодного місця не дістав, сьомий список – 47 голосів і жодного місця не дістав, восьмий список – 148 голосів і одне місце у думі, дев'ятий список – 154 голоси і одне місце у думі, десятий список – 672 голоси і п'ять місць у думі, одинадцятий список – 1264 голоси і дев'ять місць у думі, дванадцятий список – 55 голосів і жодного місця не дістав [12].

Старокостянтинів.

Станом на літо 1917 р. у Старокостянтиніві проживав 12531 житель, з них 5714 чоловіків та 6817 жінок. Право брати участь у виборах мали 6550 осіб цивільного населення.

За національністю у місті були представлені такі етнічні групи: українці – 4980, поляки – 615, євреї – 6936. За віровизнанням: православні – 4980, католики – 615, юдеї – 6936 [13].

Кількісний склад Старокостянтинівської міської думи становив 39 гласних.

У виборчих перегонах брало участь десять виборчих списків: «1) Російської Соціал-демократичної, жидівської соціал-демократичної «Бунд» і соціал-революційної партії, 2) Організації ремісників, 3) Торгово-промислової організації, 4) Організації домовласників Нового міста, 5) Спілки домовласників м. Старокостянтинова, 6) Організації жидівського національного демократичного гуртка, 7) Спілки калік і поранених вояків, 8) Російсько-польського блоку, 9) Партії трудового гуртка республіканців, 10) Старокостянтинівської місцевої Сіоністської організації».

Виборчим правом скористалося 3022 особи цивільного населення.

Перший список отримав 689 голосів і відповідно дев'ять місць у думі, другий список – 557 голосів і сім місць у думі, третій список 575 голоси і вісім місць у думі, четвертий список – 207 голосів і два місця у думі, п'ятий список – 168 голоси і два місця у думі, шостий список – 79 голоси і одне місце у думі, сьомий список – 52 голоси і одне місце у думі, восьмий список – 479 голосів і шість місць у думі, дев'ятий список – вісім голосів і жодного місця не дісталося, десятий список – 208 голосів і три місця у думі [14].

Рівне.

У Рівному станом на літо 1917 р. проживало 34331 житель, з них 16845 чоловіків та 17486 жінок. Право брати участь у виборах мали 16767 осіб цивільного населення та 11915 військових.

За національністю у місті були представлені такі етнічні групи: великороси – 92, українці – 14254, поляки – 2817, німці – 275, євреї – 16356, чехи – 196, татари – 341. За віровизнанням: православні – 14401, католики – 2923, юдеї – 6356, баптисти – 275, адвентисти – 35, магометани – 341 [15].

Кількісний склад Рівенської міської думи становив 47 гласних.

У виборчих перегонах брало участь одинадцять виборчих списків: «1) об'єднаного Комітету Рівненських організацій: Російської соціал-демократичної робітничої партії, жидівської соціал-демократичної робітничої партії Бунд і партії соціал-революціонерів, 2) Селянський безпартійний блок, 3) Селян м. Рівне, Рівненської української трудової громади і Рівненського українського військового товариства, 4) Жидівського народового блоку, 5) Жидівського трудового демократичного об'єднання, 6) Демократичної частини жидівського населення м. Рівного, 7) Список, виставлений згодою поляків, чехів і гуртка жінок-демократок, 8) Поміркованого жидівського демократичного гуртка, 9) Безпартійних членів великої Синагоги, 10) Без намені до партії або гуртка, 11) Служащих Рівненської поштової і телеграфної контори».

Перший список провів до думи 24 своїх представників, другий – одного, третій – сім, четвертий – вісім, п'ятий – одного, шостий – два, сьомий – одного, восьмий – два, одинадцятий – одного, дев'ятий і десятий списки не провели жодного гласного [16].

Житомир.

Станом на літо 1917 р. у Житомирі проживало 102997 жителів, з них 50257 чоловіків та 52740 жінок. Право брати участь у виборах мали 38835 осіб цивільного населення.

За національністю у місті були представлені такі етнічні групи: великороси – 2677, українці – 39263, білоруси – 112, поляки – 15617, німці – 1206, євреї – 43796, чехи – 47, татари – 160, вірмени – 113. За віровизнанням: православні – 36216, старообрядці – 1396, лютерани – 1780, католики – 16372, юдеї – 43796, баптисти – 2160, єдиновірці – 460, адвентисти – 119, магометани – 638 [17].

Кількісний склад Житомирської міської думи становив 98 гласних.

У виборчих перегонах брало участь сімнадцять виборчих списків: «1) Соціал-демократичного блоку Російської соціал-демократичної робітничої партії і «Бунд», 2) Соціалістичного блоку соціалістів-революціонерів і об'єднаної жидівської соціалістичної робітничої партії (СС і ЕС), 3) По Ново-Строїнської сторони, 4) Житомирської спілки громадських і урядових служащих, 5) Польського Комісаріату, 6) Житомирського городського Комітету партії Народної Волі, 7) Житомирської організації жидівської соціал-демократичної робітничої партії (Поалей-Ціон), 8) Спілки православних і ідновірчих приходських громадян м. Житомира, 9) Українських гуртків м. Житомира, 10) Прогресивно-безпартійного гуртка, 11) Гуртка безпартійних громадян, 12) Гуртка торгово-промисловців, 13) Населення хуторів: Киналевського Айзіка, Жникрупі і передмістя Нової Рудні, 14) Житомирських купців і власників крамниць, 15) Ради по справах жидівської громади, 16) Безпартійного гуртка, 17) Спілки «Ахмут-Ізраель» (Єднання Ізраїля) в м. Житомирі».

Виборчим правом скористалося 24503 особи цивільного населення.

Перший список отримав 3496 голосів і відповідно посів чотирнадцять місць у думі, другий список – 5103 голоси і двадцять місць у думі, третій список – 120 голосів і одне місце у думі, четвертий список – 865 голосів і три місця у думі, п'ятий список – 4214 голосів і сімнадцять місць у думі, шостий список – 2526 голосів і десять місць у думі, сьомий список – 193 голоси і одне місце у думі, восьмий список – 1498 голосів і шість місць у думі, дев'ятий список – 2102 голоси і вісім місць у думі, десятий список – 141 голос і одне місце у думі, одинадцятий список – 88 голосів і не виборов жодного місця у думі, дванадцятий список – 185 голосів і одне місце у думі, тринадцятий і чотирнадцятий списки – по 16 голосів і не вибороли жодного місця у думі, п'ятнадцятий список – 3233 голоси і тринадцять

місць у думі, шістнадцятий список – 264 голоси і одне місце у думі, сімнадцятий список – 443 голоси і два місця у думі [18].

Острів.

В Острозі станом на літо 1917 р. проживало 18058 жителів, з них 8744 чоловіки та 9314 жінок. Право брати участь у виборах мали 6120 осіб цивільного населення та 2131 військових.

За національністю у місті були представлені такі етнічні групи: великороси – 8, українці – 5589, поляки – 1799, євреї – 10620, чехи – 11, татари – 17. За віровизнанням: православні – 5608, католики – 1799, юдеї – 10620, меноніти – 14, магометани – 17 [19].

Кількісний склад Острожської міської думи становив 32 гласних.

У виборчих перегонах брало участь тринадцять виборчих списків: «1) Список без наймення, 2) Революційний робітничий і московський, 3) Управління Острожського повітового військового начальника, 4) Торгово-промислової організації, 5) Революційно-демократичного блоку, 6) Населення Нового містечка, 7) Організації інтелігентної демократії, 8) Острожської жидівської громадської Ради, 9) Прогресивно-господарського гуртка виборщиків, 10) Список без назвища, 11) Список без назвища, 12) Список домовласників м. Острога, 13) Список без назвища».

Виборчим правом скористувалось 4150 осіб цивільного населення і 1068 військових.

Перший список отримав 54 голоси і відповідно не провів до думи жодного гласного, другий список – 782 голоси і отримав п'ять місць у думі, третій список – 177 голосів і одне місце у думі, четвертий список – 469 голосів і три місця у думі, п'ятий список – 1190 і сім місць у думі, шостий список – 156 голосів і одне місце у думі, сьомий список – 276 голосів і два місця у думі, восьмий список – 1180 голосів і сім місць у думі, дев'ятий список – 352 голоси і два місця у думі, десятий список – 62 голоси і одне місце у думі, одинадцятий список – 307 голосів і два місця у думі, дванадцятий список – 33 голоси і не отримав жодного місця у думі, тринадцятий список – 180 голосів і одне місце у думі [20].

Таким чином, вибори до міських дум на Волині засвідчують велику зацікавленість політичних партій та активної громадськості до участі у виборчому процесі. Найменша кількість виборчих списків була зафіксована в Овручі, де участь у перегонах заявило шість політичних команд, а найбільша їх кількість була в Житомирі, де нараховувалося сімнадцять виборчих списків. Водночас вибори зафіксували посередню явку виборців. У більшості міст вона становила понад 50%, і лише у Житомирі – 23,7%. Результати виборів фіксують картину, за якою переважна більшість містян віддавала свій голос не за соціальні програми чи політичні гасла, а обирала представників певної етнічної групи.

Джерела та література:

1. Гусев В. И., Крижановский В. П. В борьбе за осуществление ленинской тактики. Большевики Украины в массовых избирательных кампаниях 1917 г. Київ: Вища школа, 1987. 168 с.
2. Бойко В. М. Участь українських партій у муніципальній кампанії 1917 р. // Український історичний журнал. 1997. № 5. С. 25–39.
3. Седляр А. Муніципальне законодавство та організація діяльності міського самоврядування на Волині та Поділлі у 1917–1918 рр. // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія: історія, економіка, філософія. Київ, 2010–2011. Вип. 16. С. 37–43.
4. Адамський В. Р. Вибори до Старокостянтинівської міської думи у 1917 році // Старокостянтинівщина та національно-визвольні змагання (100-річчю Української національної революції 1917–1921 рр. присвячується): науковий збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Старокостянтинів, 7-8 червня 2019 р. /редкол.: Л. В. Баженов (гол.), О. М. Завальнюк та ін. Старокостянтинів: ФОП М. Я. Словіцький, 2019. С. 17–24.
5. Постановление Временного правительства о производстве выборов гласных городских дум и об участковых городских управлениях // Вестник Временного правительства. 1917. 16 (29) апреля.
6. Постановление Временного правительства об изменении действующего Положения об общественном управлении городов // Вестник Временного правительства. 1917. 29 июля (11 августа).
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі: ЦДАВО України). Ф. 1115. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 176.
8. Там само. 177.
9. Там само. Арк. 176.
10. Там само. 177.
11. Там само. Арк. 176.
12. Там само. 178–179.
13. Там само. Арк. 176.
14. Там само. 179.
15. Там само. Арк. 176.
16. Там само. Арк. 179–180.
17. Там само. Арк. 176.
18. Там само. Арк. 180–181.
19. Там само. Арк. 176.
20. Там само. Арк. 181–182.

КОМПЛЕКСНЕ КРАЄЗНАВЧЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СІЛ ПРИСЛУЧ, КОЛОСІВКА ТА ЛЮБОМИРКА НА ПОЛОНЩИНІ

У статті розповідається про заснування с. Прислuch, Колосівка, Любомирка, історичні події які відбувалися в різні часи на їх теренах, демографічний стан населення, місцеве сільськогосподарське підприємство. Крім цього схарактеризовано природу прилеглої території, рослинний і тваринний світ, реальний стан природи та зооценозів.

Ключові слова: Хмельницька область, Полонщина, с. Прислuch, Колосівка, Любомирка, історія, населення, колгосп, природа, рельєф, ландшафт, іхтіофауна, земноводні, плазуни, ссавці, орнітофауна, зооценоз.

Село Прислuch (до 1946 р. мало назву Тиранівка) вперше згадується у 1620 р. В інвентарному описі маєностей князя Острозького саме від 1620 р. згадується замковий двір у Тиранівці – будинок, який складався з «ізби», сіней і пекарні. До подвір'я входили винниця, солодовня, сирник, три комори, відгодівельний саж, обора і гумно. Населений пункт тоді належав до Полонської волості [6].

У 1648 р. с. Тиранівка входила до Полонської сотні козацького Волинського полку в Українській державі гетьмана Богдана Хмельницького. Волинський або Остропільський полк – адміністративно-територіальна та військова одиниця Правобережної України у другій половині XVII століття, він утворений у 1648 р. Олександр Кривоносенко в 1648 – 1949 рр. був призначений старшим полковником Волинського (Остропільського) полку, а в 1657 – 1658 рр. уже полком командував полковник Іван Тарновський. Полковий центр Волинського (Остропільського) полку в 1648 р. знаходився в містечку Острополі, проте у 1657 р. він був уже в – Межиріччі.

У 1649 р. на території Волинського (Остропільського) полку відбулися бої між українськими народними повстанцями і регулярними польськими військами під командуванням Станіслава Лянцкоронського та Анджєя Фірлея. Народне ополчення під командуванням Івана Донця і Михайла Таборенка вирушило до Заславля, щоб зупинити просування поляків, не дати їм переправитись через річку Горинь, затримати їх до підходу регулярних полків Війська Запорозького. Після запеклого бою українські повстанці відступили до Сульжинців, замкнулися в тутешньому замку. Поляки не змогли взяти замок, тому повернулися до Заславля, а українські повстанці відступили до Любартова.

Польське військо Станіслава Лянцкоронського 5 червня 1649 р. розпочало наступ, змусило козаків Кривоносенка відступити з Красилова і Старокостянтинова до містечка Острополя. Але після жорстоких боїв, долаючи впертий опір, полякам все-таки вдалося захопити містечко, проте частина козаків з міщанами замкнулись у замку і відбивали атаки ворогів. Козаки домовившись з поляками про вільний вихід з міста, за умовами припинення ними боротьби. Але поляки порушили домовленості, підступно напали на них і майже всіх знищили. Небагатьом козакам вдалося врятуватися, у тому числі полковнику Олександру Кривоносену. Після цього підрозділи Лянцкоронського захопили Гриців і Лабунь. Більшість населення яке жило на території Остропільського полку відступило за річку Случ, або загинуло в боротьбі з поляками.

Відповіддю на вчинки польських військ, став похід гетьмана Богдана Хмельницького до Збаража у липні-серпні 1649 р., під час якого більшу частину Волині було знову включено до Української держави [6].

Волинський полк першого утворення проіснував недовго, за Зборівською угодою 1649 р. його землі мали відійти до складу Речі Посполитої, тому увосени 1649 р. полк було скасовано. Сучасники цих подій писали, що за наказом гетьмана Богдана Хмельницького полковник Нечай, а з ним козаки та тутешні гультяї на Горині все-таки стоять. Навесні 1657 р. козацькі війська знову зайняли східну частину Волинського воєводства, таким чином Волинський полк було відновлено. У цей час полковим містечком стало містечко Межиріччя, Волинський полк проіснував до кінця 1658 року, проте лише в Полонному та в його околицях козаки Івана Виговського залишалися до 1661 р. [6]

У 1885 р. Тиранівка відносилась до Велико-Новоселицької волості Новоград-Волинського повіту. Велико-Новоселицька волость – то історична адміністративно-територіальна одиниця – центром якої було с. Новоселиця, площа цього утворення – 8338 км. кв., з населенням – 4973 особи, густота населення складала 54,6 осіб/км. кв. Наприкінці XIX ст. волость було ліквідовано, поселення увійшло до складу Миропольської (с. Тиранівка, Котелянка) та Полонської волості – (с. Велика і Мала Новоселиця). Велико-Новоселицька волость об'єднувала 7 поселень і 6 сільських громад.

Велика Новоселиця – колишнє власницьке село на річці Хоморі, в ньому проживало 1675 осіб, було 200 подвір'їв, а також волосне правління, православна церква та школа.

Мала Новоселиця – теж колишнє власницьке село, у якому проживало 720 осіб, нараховувалось 78 подвір'їв.

У с. Котелянка проживало 934 особи, було 96 подвір'їв, православна церква, школа та водяний млин.

Село Тиранівка (нині Прислuch) – колишнє власницьке поселення, в якому проживало 425 осіб, що мешкали на 54 подвір'ях, тут був винокурний завод (гуральня). [6]

Лютнева революція в Петрограді призвела до створення на Полонщині численних громадських організацій. Територія розташовувалась у прифронтовій смузі російсько-австрійського фронту, тут перебувала значна кількість військ. У кінці вересня на початку жовтня 1917 р. солдати 259-го російського полку вчинили в Полонному декілька єврейських погромів.

Після проголошення Центральною радою III універсалом Української Народної Республіки в Полонному та найближчих селах в Тиранівці (Прислuchі), Великих Деревичах, Лабуні, Кустівцях, Воробіївці були створені народні управи, як органи виконавчої влади. Скориставшись слабкістю народних управ і не зустрівши серйозного опору, червоноармійці зайняли Кустівці, Лабунь, Тиранівку, а згодом увійшли в Полонне та Понінку. Тепер більшовикам за підтримки солдатів вдалося встановити радянську владу, яка протрималась недовго, бо 25 лютого 1-й та 2-й Запорізькі курені Запорізької бригади вели наступ з Шепетівки на Бердичів, звільнили Полонне, Тиранівку (Прислuch) та інші села краю від більшовиків. Але вже 21 листопада 1920 р. червоноармійці знову займають Полонне, Понінку, Буртин, Тиранівку (Прислuch) і села Лабунської, Деревицької та Кустовецької волостей. Велика кількість селянства, особливо заможного, лишалася запеклим ворогом нового режиму, продовжувала вперту, проте неузгоджену, партизанську війну з більшовиками. Повстанські загони нападали на радянські установи, громили продзагони, вбивали більшовицьких активістів. На Полонщині антибільшовицькі виступи придушувалися озброєними загонами ЧОП (частинами особливого призначення) у складі яких були виключно комуністи та комсомольці. Ось так було покінчено з антибільшовицьким національно-визвольним рухом у нашому краї [6].

Голодомор 1932-1933 рр. викликаний свідомими і цілеспрямованими заходами вищого керівництва Радянського Союзу й Української РСР на чолі зі Сталіним, розрахованими на придушення українського національно-визвольного руху і фізичного знищення частини українських селян. Кількість людей, які загинули в Україні від голоду, оцінюється деякими істориками в 3941000, переважну більшість населення яке помирало становили українці, до того втрати ненародженими досягали – 6122000. Тиранівка (Прислuch) теж постраждала у часі Голодомору 1932-1933 рр. За різними даними, у селі померло від голоду до 100 осіб [6].

Під час Великого Терору 1937-1938 рр. у с. Тиранівці (Прислuchі) були політично репресовані жителі Білоус Михайло Феодосійович – селянин-одноосібник, Бортюк Мефодій Костянтинович – колгоспник, Гапонова Текля Борисівна – домогосподарка, Никольчук Роман Дмитрович – се-

лянин-одноосібник, Проботюк Іван Дем'янович – селянин-одноосібник, Якимчук Прокіп Омелянович – військовослужбовець, Цибуля Семен Пилипович – селянин-одноосібник, Чорнодуб Васса Микитівна – селянка-одноосібниця, Чорнодуб Іван Олексійович – селянин-одноосібник, Чорнодуб Ксенія Іванівна – утриманка, Чорнодуб Купріян Іванович – селянин-одноосібник, Чорнодуб Павло Іванович – селянин-одноосібник, Чорнодуб Серафима Іванівна – утриманка, Чорнодуб Степан Максимович – селянин-одноосібник, Чорнодуб Тетяна Іванівна – селянка-одноосібниця, Шамрай Григорій Максимович – військовослужбовець і Якимчук Пилип Федорович – колгоспник [7].

Отже, зважаючи на пережиті трагічні роки, сучасні мешканці села вирішили позбутись символів тоталітарного радянського минулого – 14 листопада 2014 р. жителями с. Прислuch було повалено пам'ятник Володимира Леніна.

22 червня 1941 року нацистська Німеччина напала на СРСР. З перших днів війни багато односельчан с. Прислuch було мобілізовано до лав Червоної Армії. Колгоспні трактори забрали до армії, а худобу погнали за Дніпро. Відступ частин Південно-Західного фронту під навальним наступом ворога був фактично неорганізованим. Німецька перша танкова група генерал-полковника Клейста ввійшла в розрив 5-ї та 6-ї радянських армій, тому вже 7 липня 1941 року гітлерівські мотоциклісти були в Тиранівці (Прислuchі), Колосівці та Любомирці. Для мирних жителів розпочалися жахливі довгі роки окупації. У селі призначили старосту і зберегли колгоспну систему господарювання, тому що так окупантам було легше обробляти землю і збирати тутешній урожай.

20 січня 1944 р. прийшло довгождане визволення, у селі Тиранівка (Прислuch), Колосівка, Любомирка з'явилась радянська розвідка, але лише 5 березня 1944 р. розпочалася Проскурівсько-Чернівецька операція. В боях за село брали участь воїни 256-ї Червонопрапорного ордена Суворова стрілецького полку, 30-ї Червонопрапорної Київсько-Житомирської дивізії. У с. Прислuch є Пам'ятний знак на честь воїнів-односельчан, які загинули на фронтах Другої світової війни [6].

Після Другої світової війни, у 1946 р. с. Тиранівка перейменоване на с. Прислuch та разом з с. Колосівка та Любомирка були підпорядковані Котелянській сільській раді. Ці три населені пункти об'єднував колгосп імені Ілліча, який користувався 2 тис. га орної землі. З 1958 р. він спеціалізувався на відгодівлі великої рогатої худоби, вирощував зернові культури та цукрові буряки. За рекордні врожаї цукрових буряків ланкова колгоспу М.Н. Цельора в 1946 р. отримала звання Герой соціалістичної праці, а свинарка Г.Т. Нетичай за одержання 25 поросят від кожної закріпленої за нею свиноматок у 1939-1940 рр. була учасницею Всесоюзної сільськогосподарської виставки [6].

Тепер окремо створений Прислуцький старостинський округ – центром якого є с. Прислuch, у ньому проживає 946 осіб, у підпорядкуванні с. Колосівка – 115 осіб і с. Любомирка – 285 осіб. У с. Прислuch у 2001 р. під час перепису проживало 713 осіб.

Село Колосівка (до 1946р. мало назву Войцехівка) засноване в 1657 р., хоча в цій місцині люди жили давно, про що свідчить те, що знайшли тут археологи залишки поселення трипільської культури і також курганный могильник початку I тисячоліття до нашої ери. Розкопками на могильнику в 1924 і 1949 рр. виявлено поховання у кам'яних скринях, які відносяться археологами до культури кулястих амфор та поховання комарівської культури [6].

Культура кулястих амфор – археологічна культура епохи пізнього енеоліту, що існувала на території Дніпровського Правобережжя і межиріччі Пруту та Серету в IV – III тис. до н. е. Племена культури кулястих амфор померлих ховали у прямокутних скринях, складених з кам'яних плит. У кожній гробниці зазвичай знаходять від одного до десяти кістяків. Померлих ховали у скорченому стані. Над кам'яними плитами гробниці часто насипали курган. Проте більшість із цих курганів давно знищені, тому часто в Україні знаходять поховання без курганного насипу над ним. У похованнях зазвичай знаходять амфори кулястої форми з циліндричними шийками, з двома або чотирма вушками, а також інший посуд (звідси назва культури), тут можна бачити відшліфовані кам'яні сокири, вузькі долота, ножі з пластинок, кістяні овальні чи підковоподібні пряжки від поясів, бурштинові прикраси. Кременеві леза сокир зазвичай пласкі та досить гарно відшліфовані. Носії культури кулястих амфор були осілими племенами, що займалися в першу чергу скотарством, можливо землеробством, що відігравало другорядну роль. Серед домашніх тварин у цих племен особливе місце займала свиня. Археологи схилиються до думки, що великі скрині з багатьма одночасно похованнями свідчать про виділення з родової общини великих патріархальних сімей [6].

У 1906 р. фільварок Войцехівка (тепер с. Колосівка) Миропольської волості Новоград-Волинського повіту Волинської губернії, знаходився на відстані до повітового міста 60 верст, до волості – 6. У населеному пункті на той час було 10 подвір'їв і проживало – 87 осіб.

У 1946 р. село Войцехівка було перейменовано в Колосівку. Населений пункт розташований на лівому березі річки Случ. Площа села становить – 0,275 км. кв., абсолютна висота над рівнем моря – 234 м, під час перепису населення у 2001 р. в ньому проживало 142 особи.

Відомим уроженцем села є Бортюк Олександр Степанович – український бобслеїст, майстер спорту міжнародного класу [6].

Засновано с. Любомирку в 1680 р., воно розташоване на лівому березі річки Случ, абсолютна висота над рівнем моря – 236 м, географічні координати – 50° 02' 35" пн. ш. та 27° 40' 14" сх. д.

У 1906 р. цей населений пункт належав до Миропільської волості Новоград-Волинського повіту Волинської губернії. Відстань від повітового міста становила 63 версти, а до волості – 10. У Любомирці на той час нарахувалось 101 подвір'я, мешкало – 680 осіб.

У період Голодомору 1932-1933 рр. село, за різними даними, втратило 80 людей, які вмерли від жахливої голодної смерті. У часі Великого Терору в с. Любомирка був політично репресований Власюк Галактіон Прокопович – селянин-одноосібник.

У роки Другої світової війни Любомирка важко пережила фашистську окупацію, потім раділо визволенню, страждало від голоду 1947 р. В селі встановлено пам'ятний знак на честь воїнів-односельчан.

Не так давно у с. Любомирка проживало 396 осіб, але демографічний аналіз населення Полонської міської територіальної громади станом на 01.01.2018 р. показує, що у населеному пункті проживає 300 осіб. Ймовірно, таке швидке скорочення населення пов'язане з переважанням у населеному пункті пенсіонерів похилого віку, до того молодь виїжджає, тому що процвітає безробіття [6].

Села Прислuch, Колосівка та Любомирка розташовані в Скрипівському природному районі, який належить до Лісостепового типу подільських ландшафтів.

Лісостеповий тип подільських ландшафтів характеризується такими основними рисами: тут спостерігається суцільний покрив лесовидних суглинків, які мають значний вплив на природні умови, тому що вони є материнською породою ґрунтів переважно чорноземного типу. На таких ґрунтах росте переважна більшість диких і культурних рослин, гарно себе почувають тварини-землерії. У лісостепових ландшафтах дуже поширені ерозійні форми рельєфу – зсуви, промоїни, яри, балки, які досить сильно ускладнюють поверхню, перерозподіляють в якійсь мірі тепло і вологу по цих нерівностях, а також диференціюють рослинний і ґрунтовий покриви у природних комплексах. Внаслідок розчленування рельєфу в лісостепових ландшафтах досить швидко стікають талі снігові та дощові води, тому на тутешніх річках навесні виникають високі повені та паводки. Зазвичай у лісостепових ландшафтах в описаних умовах формується відповідний тип природної рослинності, тому тут можна бачити переважно дубові ліси з домішкою граба, черешні, липи і ліщини. На окремих горбистих місцинах вдається бачити ділянки, які дещо нагадують лучні степи з досить різноманітним різнотрав'ям, серед якого виділяються представники родини Бобові. [1]

Скрипівський природний район у межах земель с. Прислuch, Колосівка, Любомирка має виразний балочний ландшафт, але з менш глибоким розчленуванням, більш рівнинний. Крім цього тут досить близько до поверхні залягають кристалічні породи. Більшість тутешніх угідь мають незначні не-

рівності поверхні, які нівелюють четвертинні відклади лесовидних порід. У доагрикультурну епоху на цих землях росла лучно-степова рослинність, під якою утворилися темно-сірі опідзолені ґрунти, які мають непогану природну родючість при майже повній відсутності лісів. Ці ґрунти займають більш рівнинні ділянки нешироких вододільних просторів і дещо пологі схили, вони менш опідзолені, в їх утворенні більшу роль відіграв все-таки чорноземний процес ґрунтоутворення. Профіль показує, що темно-сірі ґрунти тут мають гумусово-ілювіальний горизонт, який немає виразного темно-сірого кольору, проте досить чітко проявляється грудкувато-зерниста структура, але водноповітряні властивості цього ґрунту досить гарні. Глибина горизонту дорівнює тут до 30 см, тоді як ілювіальний горизонт виразно розділений на дві частини, тому що верхня до глибини 65 см, виразно гумусована, грудкувато-горіхової структури і помірно все-таки ущільнена. На глибині 75 – 105 см залягає ілювіальний горизонт бурого кольору, чіткої призматичної структури, він сильно ущільнений і водотривкий. Взагалі перехід до материнської породи – карбонатного лесу чи лесовидного суглинку поступовий.

У межах земель с. Прислуч, Колосівка, Любомирка за ландшафтно-екологотипологічним принципом можна виділити два основні зооценози: зооценоз оброблювальних угідь, суходільних лук і пасовищ; водно-болотний зооценоз.

Тутешній зооценоз оброблювальних угідь, суходільних лук і пасовищ характеризується тим, що його територія розкинулась в східній частині Полонщини, на відстані 10 км від м. Полонного. Зі сходу ці землі межують з берегами річки Случ, яка в цьому місці є адміністративною межею між колишнім Полонським районом Хмельницької області та Любарським районом Житомирської області.

У межах земель оброблювальних угідь, суходільних лук і пасовищ с. Прислуч, Колосівка, Любомирка вирощуються сільськогосподарські культури: кукурудза на зерно, соя, озима пшениця та ячмінь. У недалекому минулому значні площі займав цукровий буряк, сіяли гречку, конюшину, овес і горох. Культивувалось у колгоспі овочі, вирощували помідори, огірки, капусту, моркву, столовий буряк, цибулю.

Земноводні в тутешньому зооценозі оброблювальних угідь, суходільних лук і пасовищ представлені жабою трав'яною, ропухою сірою, часничницею звичайною, ропухою зеленою, дуже рідко квакшою, яка трапляється на кущах, що ростуть зазвичай тут на луках. Проте все-таки навесні свою ікру земноводні відкладають у воду на відмілини або тихі заводи тутешньої річки Случ.

Серед плазунів на тутешніх землях, на при шляхових пасмах, рівчаках, цвинтарях рідко, але можна бачити ящірку прудку, вужа звичайного, ящірку живородящу та ящірку зелену.

Птахи у тутешніх сільськогосподарських угіддях є протягом усього року. Чисельність окремих малих популяцій змінюється по порах року, а також по роках залежно від умов середовища. Взимку зазвичай на тутешніх полях домінують граки, вони іноді формують великі зграї. До складу зимової авіфауни угідь входять горобці польові, сороки, круки, ворони сірі, зимняки, рюми, пуночки, куріпки сірі, посмітюхи, сорокопуди, коноплянки, щиглики та вівсянки. Навесні прилітають жайворонки польові, ластівки сільські, одуди, канюки звичайні, луні польові, лелеки білі, горлиці звичайні та перепели.

Ссавці тутешнього зооценозу оброблювальних угідь, суходільних лук і пасовищ представлені зайцем-русаком, лисицею, горностаєм, ласкою, білозубкою білочеревою, їжаком, кротом звичайним, мишою польовою, хом'яком звичайним, мишою малою і полівкою звичайною. Трапляється, що пізнього вечора, вночі і на світанку на угіддя заходять свині дикі та козулі.

Тутешній водно-болотняний зооценоз сформувався завдяки річці Случ, яка в цій місцині протікає з півдня на північ, у неї лівий берег більш пологий, а правий – крутий, є тут не тільки яри, балки, але й досить круті обриви. Правда правий берег уже належить до Любарського району Житомирської області. Цікаво, що річка Случ південніше с. Любомирка утворює старицю, яка є своєрідною оазою для багатьох представників видів різних класів тварин. Великих ставків у межах тутешніх земель цих трьох сіл на Случі немає, лише через с. Прислуч протікає невеличкий струмок, до якого північніше цього населеного пункту впадає побратим, цей струмок у верхів'ї влітку пересихає.

Іхтіофауна річки Случ у цій місцині представлена переважно карасем срібним, зрідка трапляється у затінених заростях карась золотий, значно зменшилась чисельність в'юна, лина, ляща, в'язя, досить добре почувуються у цій водоймі плітки, краснопірки, верховодки, бички, окуні, йоржі, щуки, проте рідкісні тепер соми. Для збагачення іхтіофауни у минулі роки були запущені риби-фітофаги – білий амур і товстолобик, які в окремих місцях цієї водної артерії трапляються дотепер.

У басейні річки Случ у межах цих земель серед земноводних мешкають жаба ставкова, жаба гостроморда, жаба трав'яна, зрідка можна бачити квакшу, кумку червоночереву, ропуху зелену, ропуху сіру та часничницю. Зазвичай у відлюдних місцях, але в руслах постійних тутешніх струмків трапляється тритон звичайний.

Тепер тут серед тутешніх плазунів трапляються ящірка прудка, вуж звичайний, ящірка живородна, вуж водяний, досить рідко – черепаха болотяна, ящірка зелена, веретільниця, гадюка звичайна та мідянка.

Серед птахів луків, боліт і водойм у цій місцині в басейні річки Случ вдається бачити бугая, вівсянку очеретяну, деркача, квака, кобилочку річкову, крижня, криячку річкову, кулика-сороку, курочку водяну, ластівку бе-

регову, лебедя шипуна, лиску, луня лучного, очеретянку лучну, пастушка, перепілку, пліску білу, серпокрильця, синицю вусату, чайку, чаплю руду, шеврика лучного та чаплю сіру.

На цих землях у басейні річки Случ водяться напівводні ссавці бобер річковий, видра річкова, нічниця водяна, нічниця ставкова, ондатра та полівка водяна. У заплаві цієї річки можна періодично бачити зайця-русака, їжака звичайного, крота, ласку, лисицю, мишу маленьку, пацюка сірого та свиню дику.

Джерела та література

1. Геренчук К. І. Природа Хмельницької області. Львів: Вища школа. 1980.
2. Говорун В. Д. Тимошук О. О. Антонюк Н. І. Риби, земноводні, плазуни і звірі Хмельниччини. Серія: «Фауна Поділля». Навчальний посібник для педагогів, учнівської та студентської молоді. – Хмельницький, «Поліграфіст-2», 2009. – 140 с.
3. Говорун В. Д. Тимошук О. О. Антонюк Н. І. Птахи Хмельниччини. Навчальний посібник. Хмельницький: «Поліграфіст» 2009. – 192 с. «Фауна Поділля» Випуск 3.
4. Говорун В. Д. Тимошук О. О. Річки Хмельниччини. Навчальний посібник. Видання друге. Хмельницький: Поліграфіст – 2, 2010. – 240 с.
5. Історія міст і сіл Хмельниччини (за працями Юхима Сіцінського і Миколи Теодоровича). Навчальний посібник/ упорядник Тимошук О. – Хмельницький: Поліграфіст – 2, 2011. – 560 с.
6. uk.m.wikipedia.org
7. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Хмельницька область. /Редакція тому: М.В. Загородний (голова) та ін. – Упорядники: Л.Л. Місінкевич, Р. Ю. Подкур. – Біографічні довідки: Ю. А. Довгань, Л. А. Кривега, О. М. Фандуль. – Кн. 6. – Хмельницький, 2015. – 1174 с.
8. Зима В. Ф. Голод в СРСР 1946 – 1947 роки. Голод 1946 – 1947 років в Україні.

*Григоренко О.П., Григоренко В.В.
м. Хмельницький*

ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА І СПОРТ НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ В 1920-1930-Х РОКАХ

В статті проаналізовано фізкультурно-спортивне життя на теренах сучасної Хмельницької області відразу після встановлення силою зброї радянської влади до початку нападу Німеччини на Радянський Союз в червні 1941 року.

Ключові слова: Хмельниччина, спорт, фізична культура, гімнастичне товариство «Сокол», сокольська гімнастика, емблема, Кам'янець-Подільський, спортінструктор, чемпіон, окуповані олімпіади.

Фізична культура і спорт належать до визначних та специфічних явищ в нашому житті. Дослідження історичних шляхів і закономірностей їх розвитку дозволяє досліджувати зв'язок минулого з сучасним, визначити характер і напрямки розвитку фізкультурно-спортивного руху, сприяє більш кращому розумінню його тенденцій і прогресу. Проблема фізичної підготовленості та здоров'я населення – це одна з актуальних проблем державного будівництва, зміцнення держави, становлення її політичної, економічної і соціальної незалежності. Фізична культура і спорт – це один із головних засобів виховання і формування підростаючого покоління. Одним з головних завдань фізичної культури і спорту є виховання фізично досконалої людини, в розуміння якого входить не лише розвиток фізичних якостей, а й духовно-моральних, культурно-естетичних цінностей. Адже будувати нову державу можуть тільки свідомі і високоосвічені люди, здатні до активної діяльності в найрізноманітніших галузях суспільного життя, науки і культури. В Законі України «Про фізичну культуру і спорт» зазначено, що «основними завданнями фізичної культури і спорту є постійне підвищення рівня здоров'я, фізичного та духовного розвитку населення, сприяння економічному і соціальному прогресу суспільства, а також утвердженню міжнародного авторитету України в світовому співтоваристві» [1, с. 2].

В історичних джерелах минулих років, у лаконічних повідомленнях літописців можна знайти немало захоплених відгуків про особливі якості і характерні риси населення на теренах сучасної Хмельницької області. «Ми ніде не зустрічали такого гарного, доброго, розвиненого народу, – писав один із авторів дорожніх нарисів про Поділля. – Тут всі мешканці, не виключаючи й жінок, були здебільшого високого росту, стрункі і дуже моложаві. На кого не поглянеш – всі, як на підбір, славні хлопці-молодці, худорляві, але широкоплечі, здорові і дуже гарні на вроду» [2, с.175]. Звертаючи увагу на фізичний стан місцевих мешканців, іноземці підкреслювали, що вони «надзвичайно міцні статурою, легко переносять спеку і холод, голод і спрагу, невтомні на війні, мужні, сміливі», що «жителі України мають гарну постать, бадьорі, міцні, спритні до всякої роботи..., невтомні, сміливі й хоробрі» [3, с.169,179]. Фізичне здоров'я, зовнішня краса чоловіків і жінок гармонійно доповнювалась їх високим розвитком в розумовому і моральному відношеннях. Така характеристика могла стосуватися лише людей, які вели здоровий спосіб життя, були досить рухливими і мали велику фізичну тренуваність.

В житті подолан і волинян такі поняття як спорт і фізкультура з'явилися лише на початку XX століття. Англійці на той час вже давно грали у футбол, французька боротьба мала сотні прихильників у Європі, шведська система гімнастики досягла своєї досконалості, а подільняни тільки-тільки почали довідуватися про існування різних спортивних дисциплін. Подільська і Волинська губернії, як адміністративно-територіальні одиниці, до складу яких входила територія сучасної Хмельницької області, межували із західноукраїнськими землями. На той час на Галичині вже досить активно діяли спортивно-військові молодіжні організації «Сокіл», «Січ», «Пласт». Перший фізкультурний осередок «Січі» був заснований у травні 1900 року в прикарпатському селі Завалля (нині – Івано-Франківська область) відомим українським діячем Кирилом Трильовським. Завдяки його невтомній енергії та ентузіазму та його однодумців вже через декілька років фізкультурно-спортивні осередки цього товариства виникли в багатьох населених пунктах Західної України. Так, напередодні Першої світової війни лише в Галичині діяло понад 900 первинних організацій. Основним їх призначенням була фізична виправка та спортивні змагання. Але на галицькому ґрунті ці організації виконували важливу ідеологічну функцію, сприяли формуванню національної свідомості, почуття гордості за героїчне минуле українського народу. Члени «Січі», відповідно до статуту товариства, були зобов'язані: «постійно працювати над своїм фізичним та моральним оздоровленням, дотримуватися стилю національного одягу, приходити на спортивні змагання і свята в одностроях» [4, с.14]. Спортивно-військові товариства завдяки своїй структурі мали масовий характер. Показником масовості спортивно-військового руху на Галичині є той факт, що до розгалуженої мережі «Січей» було залучено близько 80 тисяч осіб (1913р.) [5, с.352,353].

На початку XX століття забудова подільських і волинських міст здійснювалася швидкими темпами і свідчила про прискорення урбанізаційних процесів. На кінець 1913 року міста Кам'янець-Подільський, Проскурів переступили 40-тисячну межу чисельності населення та набули ознак великих міських центрів [6, с.10]. Розвиток промислового виробництва, особливо залізничного сполучення, сприяло значному зростанню також таких міст як Шепетівки, Славути, Старокостянтинова. Міста стали піонерами у поширенні спорту на території краю. Першою з'явилася гімнастика. З 1890 року її ввели як обов'язковий предмет у всіх гімназіях Російської імперії, а згодом у всіх училищах та школах. Одночасно гімнастика стає обов'язковою й у щоденних заняттях солдатів військових частин, яких у прикордонних територіях було чимало. Але, слід враховувати, що заняття гімнастикою у вищезгаданих закладах мали не спортивний, а швидше навчально-тренувальний характер [8, с.56-58]. Тому

про появу справжнього спорту на Поділлі можна констатувати лише 1908 роком, коли виникла перша суто спортивна організація [7, с.102-103]. Підтвердження цьому факту ми знаходимо у періодичних виданнях початку XX століття, зокрема у «Подоліи» – газеті політичній, церковно-громадській та літературній [8, с.56-58]. Ця газета видавалась у 1906-1914 роках у Кам'янці-Подільському, виходила тричі на тиждень та повідомляла про всі найважливіші події у краї.

29 жовтня 1908 року в цій газеті була надрукована коротенька інформація в один рядок: «В Каменец-Подольском учреждается гимнастическое общество под названием «Сокол» [9, с.3]. Діяльність товариства, його внутрішній устрій і заняття будувались за принципами широко розповсюдженої у ті роки «сокольської гімнастики». Головну роль в її розвитку відігравала Чехія. Створив її у середині XIX століття, використавши основи німецької та шведської гімнастичних систем, професор історії та естетики Празького університету чех Мирослав Тирш (1832-1884). Його гімнастика включала особливе поєднання рухів, оригінальні вправи з елементами атлетизму та акробатики, вправи на снарядах і без них, а також введення в тренування боротьби, боксу, фехтування, важкої атлетики. Сокольський гімнастичний рух зародився у поневоленій Австро-Угорською імперією Чехії як національно-патріотична громадська організація, метою якої було відродження традицій, культури, історії, мови пригнобленого чеського народу [10, с.104]. За визначенням деяких дослідників, ідеал «сокола» мав власні ознаки: по-перше – систематичний і цілеспрямований фізичний розвиток; по-друге – інтелектуальний, які становлять передумову до найголовнішого, третього, – морального розвитку. Такі погляди були в основі сокольської ідеї кінця XIX – початку XX століття. І не безпідставно, що ці ідеї сприяли швидкому поширенню та популяризації сокольського руху на українських землях, що перебували в складі Австро-Угорської і Російської імперій.

30 листопада 1908 року газета «Подолія» опублікувала повідомлення такого змісту: «В Каменце-Подольске организуется гимнастическое общество «Сокол» с целью содействовать развитию гимнастического дела для укрепления здоровья молодежи. Свою идею общество имеет в виду проводить главным образом среди учащихся местных средних учебных заведений» [11, с. 3]. З початком 1909 року на шпальтах «Подоліи» все частіше з'являється інформація про діяльність кам'янецького «Сокола». Серед найцікавіших – повідомлення про стосунки кам'янчан із чеськими соколами. 18 січня 1909 року газета надрукувала лист-відповідь президента чеського сокольського товариства Шейнера на повідомлення про відкриття «Сокола» у Кам'янці-Подільському та на прохання подоліян відрядити досвідченого тренера з гімнастики у місто над Смотричем: «На днях

каменецким славянским гимнастическим обществом «Сокол» получено письмо от президента чешских сокольских организаций: Милые братья, с радостью приняли мы уведомление об основании вашего общества «Сокол» и сердечно приветствуем вас в кругу нашей славянской семьи соколов... По вашему желанию посылаем вам опытного тренера гимнастики, представителя чешского сокольства. Крепко жмем вам братские руки и прощаемся нашим сокольским – Не здарь!» [12, с.3].

Серед інших повідомлень цікаві ті, що дають змогу з'ясувати певні перші кроки діяльності кам'янецького «Сокола». Так, 6 лютого 1909 року повідомлялось про те, що «с 4 февраля начались гимнастические упражнения, организованные гимнастическим обществом «Сокол» [13, с.3]. 29 травня 1909 року було вміщене наступне оголошення: «Гимнастическое общество «Сокол» с июня устраивает занятия для женщин» [14, с.3]. Першим видом спорту, в якому спробували себе подільські жінки, був теніс. Однак на дане оголошення лише кілька юних кам'янчанок виявили бажання займатися тенісом. Але в цьому нічого дивного не було, бо в ті роки для жінок навіть одягати спортивну форму вважалося непристойним. Тому дівчатам доводилося тренуватися в довгих рейтузах або шароварах, сорочки носили поверх і обов'язково одягали панчохи. Така мода для спортсменок тривала майже до 1930-х років. Не сприяла розвитку жіночого спорту на Поділлі і громадська думка того часу. От лише фраза з газети «Подольнин» за 1909 рік: «Возмущает легкомысленное отношение родителей, позволяющим своим дочерям заниматься спортивными упражнениями в многочленных местах...» [15, с.3].

На початку жовтня 1909 року газета «Подолья» вмістила велику статтю, присвячену святу освячення ікони архистратига Михайла у приміщенні гімнастичного товариства «Сокол». У цій публікації повідомлялось, коли було засноване товариство, хто були його керманічі та які успіхи соколи досягли за рік свого існування. «В октябре 1908 года в Каменце-Подольском учреждено гимнастическое общество «Сокол», поставившее своей задачей содействовать развитию гимнастического дела в видах восстановления и укрепления здоровья. Для достижения цели общество считает своей обязанностью устраивать курсы, гимнастические упражнения, различного рода экскурсии и прогулки.

Общество «Сокол» сразу завоевало симпатию местного населения. Главным инициатором в открытии общества явился управляющий контрольной палатой М.П. Алмазов. Благодаря ему, общество «Сокол» подыскало себе помещение, пригласило руководителя для гимнастических упражнений – чеха, члена чешского общества «Сокол» и привлекло массу занимающихся, в особенности из среды местной учащейся молодежи. Ныне общество насчитывает 74 действительных члена – 72 мужчины

и 2 женщины. Почетными председателями общества состоят: Подольский губернатор А.А. Эйлер и управляющий контрольной палатой М.П. Алмазов.

Для развития «Сокола» земский комитет в 1909 году выделил 1500 руб.

Общество «Сокол» пожелало, по славянскому обычаю, отдать себя под покровительство небесных сил и избрать своим покровителем архистратига Михаила, соорудило и установило в своем помещении икону Михаила, которую и освятило архиерейским богослужением 27 сентября 1909 года. Подольский архипастырь принял приглашение общества, и в сослужении кафедрального протоиерея И. Лебедева, священников Н. Гадзинского, Н. Курчинского и И. Пухальского отслужил в помещении общества молебен Св. Михаилу. После молебна и освящения иконы, владыка обратился к присутствующим с речью...

Торжество почтили своим присутствием: Подольский губернатор А.А. Эйлер, председатель губернской земской управы П.Н. Александров, губернский предводитель дворянства, барон П.П. Местмахер... Помещение было густо декорировано зеленью и национальными флагами» [16, с.3].

Ця доволі розлога стаття переконливо засвідчує про те, що кам'янецький «Сокол» почав діяти з жовтня 1908 року. Організатором його названий М.П. Алмазов – відомий у губерньському центрі громадський діяч. У «Памятной книжке Подольской губернии» на 1911 рік знаходимо про нього наступні відомості – Алмазов Михайло Павлович, статський радник, Управляющий Подільською контрольною палатою. Крім діяльності в сокольському товаристві, Алмазов був членом правління Кам'янець-Подільського опікунського товариства про бідних [17, с.35-67].

Товариство «Сокол» розгорнуло в Кам'янці-Подільському активну діяльність: в орендованому фойє міського театру були організовані постійні тренування з гімнастики, легкої атлетики, фехтування й тенісу, влітку влаштовувалися, так звані, «прогулянки» – заняття на природі за містом. Відповідальним за спортивну роботу був гімназіарх, в обов'язки якого входила правильна організація занять і тренувань. Першим на цю посаду призначили спеціально запрошеного чеха Генріха Вондру. Товариство мало свій статут, форму й емблему. Усі сокольські товариства мали спільний символ – зображення сокола у польоті з розпростертими крилами й однією або двома гантелями у кігтях. Цей символ використовували на різноманітних бланках, печатках, а також як металевий знак члени товариства всіх сокольських організацій – чехи, поляки, хорвати, українці, росіяни [18, с.26]. Ймовірно, що подібний знак був й у кам'янецького «Сокола». На це вказує виявлений відомим вітчизняним істориком, кандидатом історичних наук, провідним науковим співробітником Хмельницького обласного краєзнавчого музею, Почесним краєзнавцем України Сергієм Єсюніним у

Державному архіві Хмельницької області Статут Кам'янець-Подільського гімнастичного товариства «Сокол», де зазначено, що товариство має печатку із зображенням сокола [19, арк. 6-14].

Вже через невеликий проміжок часу з початку свого функціонування до сокольських спортсменів Кам'янця-Подільського прийшли перші успіхи на відповідальних змаганнях міжнародного масштабу. Так, на VI Все-сокольському зльоті у Празі в 1912 році переможницею серед гімнасток стала Миллада Гекке. В серпні 1913 року кращі гімназисти товариства брали участь в I-й Всеросійській Олімпіаді, що проходила в Києві. Цього разу високу майстерність виявив Іван Вроновський. На тій самі I-й Олімпіаді дебютував ще один вихованець сокольського руху – у змаганнях важкоатлетів у найлегшій вазі виступив Костянтин Павленко. У 1914 році він першим серед українців встановив світовий рекорд, зафіксувавши у ривку лівою рукою 70,8 кг. Згодом життя надовго зв'язало К. Павленка з Поділлям. Декілька десятиліть він займався викладацькою та тренерською роботою у Кам'янець-Подільському педагогічному і сільськогосподарському інститутах, виховав багато здібних спортсменів, пропагував фізичну культуру і спорт, виступав з лекціями про становлення сокольського руху на Поділлі і в Україні, зробивши місто і навчальні заклади центром важкої атлетики Поділля. Вагомою була його діяльність на посаді завідувача відділу фізичної культури і спорту виконавчого комітету Кам'янець-Подільської міської ради [20, с.71-72]. Подальша діяльність «Сокола» була перервана Першою світовою війною.

Як тільки настало мирне життя, кам'янецький «Сокол» відновив свою роботу. 5 травня 1921 року гімнастичне товариство і його Статут зареєстровані при відділі «Всеобучу». Знову починає працювати будинок товариства, або як його називали кам'янчани, «соколья». Більше того, крім спортивних тренувань при «Соколі» влаштовується бібліотека та читальня, починають діяти курси теоретичної та практичної гімнастики, засновується навіть хор та оркестр. Спортінструктором відновленого кам'янецького «Сокола» став І. Вроновський. Здавалося, надалі «Сокол» буде лише зміцнювати свої позиції у спорті. Але, все вийшло інакше, – у спорт втрутилась політика та ідеологія.

У 1923-1924 роках в РСРП почалася «чистка» громадських організацій, під яку потрапили й спортивні товариства [21, с.23]. Був розповсюджений циркуляр у справах спорту і фізичної культури, в якому пояснювалося, які спортивні товариства є справжніми, пролетарськими, а які з «дрібно-буржуазним» нахилом. Говорилося в циркулярі й про «Соколи»: «... ідеї Тирша, слав'янофіла і шовініста, набули свого подальшого розвитку через його учнів, і сокольські товариства поступово стали осередками шовіністичного виховання мас» [22, с.103]. Вже тільки цього було достатньо, щоб

закрити всі сокольські організації у країні, що й було зроблено у середині 1920-х років.

Майже відразу після буремних подій 1917-1921 років почали відновлювати свою діяльність різноманітні спортивні гуртки. Тодішня влада безперечно була зацікавлена в розвитку фізичної культури і спорту, оскільки це допомагало у вирішенні економічних проблем, адже тільки фізично здорові, впевнені в своїх силах люди могли відбудувати зруйноване багаторічними військовими діями господарство. Крім того, організація спортивних змагань була своєрідною формою соціального контролю. Підготовка до спортивних свят і радісні спогади про них зберігалися в людей надовго. Після завершення змагань люди з новими силами повертались до повсякденної праці. Але процес відродження і розвитку фізкультурно-спортивного руху проходив на теренах краю, як і по всій країні, дуже важко, не вистачало практично всього: кваліфікованих кадрів, грошей для закупівлі інвентарю, спортмайданчики, які були тоді в наявності, були в занедбаному стані, відсутність нормативно-правової бази, що регламентувала б функціонування спортивних операцій на початковому етапі розвитку фізкультури і спорту в цей період.

Активніше піднесення фізкультурно-спортивного життя в регіоні починається з 1925 року. Згідно постанови ЦК РКП(б) від 13 липня цього року була розроблена розгорнута програма розвитку фізкультурного руху. На 107 великих працюючих промислових підприємствах Хмельниччини наприкінці 1925 року виникають різні спортивні гуртки. Хороші секції з легкої атлетики, футболу функціонували на Поніківській паперовій фабриці, на цукрових заводах Антонін, Сатанова, Проскурова, Старої Синяви, Городка та Волочиська, на Шепетівському залізничному вузлі, Дунаєвецькій суконній фабриці. Активізації фізкультурно-масової роботи сприяла, зокрема, проведена у 1923 році адміністративна реформа, внаслідок якої замість старих повітів утворено округи, замість старих волостей – райони. На теренах сучасної Хмельниччини замість старих шести повітів було створено три округи – Проскурівський, Кам'янецький, Шепетівський [23, с.40]. Фізкультурний рух в краї посилювався також внаслідок діяльності комсомолу, чисельність членів якого невинно зростала. Якщо на листопад 1925 року в комсомольських організаціях краю об'єднувалося 12857 членів і кандидатів ЛКСМУ [24, арк. 117; 65; 37], то вже на початку 1941 року в області було понад 80 тисяч комсомольців, об'єднаних у 3 215 первинних організаціях [25, арк. 66]. Молодь брала активну участь в спортивних гуртках, секціях. Проводилися систематичні суботники і недільники, під час яких споруджували нові спортивні майданчики і облагороджували існуючі.

31 жовтня 1924 року в тодішній столиці України місті Харкові на загальнонаціональному рівні було створено фізкультурно-спортивне това-

риство «Динамо». Цікаво, що на території області спортивні товариства правоохоронних органів та прикордонників виникли ще до офіційного створення «Динамо». У Проскуріві навесні 1924 року в окружному відділі НКВС та особливому відділі ДПУ організовується спортколектив, який із самого початку свого існування мав футбольну команду та секції боротьби, боксу, гімнастики і боротьби. Одночасно гуртки та секції створюються у прикордонних частинах краю у Кам'янці-Подільському, Шепетівці, Волочиську, Славуті, Сатанові, Старій Ушиці. Найбільш сильний динамівський спортколектив прикордонників сформувався у 1920-х роках у Кам'янці-Подільському, де була найкраща на той час матеріально-спортивна база – обладнаний стадіон із біговими доріжками, гімнастичне містечко, тенісний корт, волейбольні та баскетбольні майданчики. Не дивно, що в 1928 році місто над Смотричем було обране місцем проведення всесоюзної спартакіади прикордонних військ країни. Нова сторінка в історії динамівського спорту настала після утворення в 1937 році Кам'янець-Подільської (нині – Хмельницької) області. Того ж року на базі трьох окружних рад товариства (Проскурівської, Кам'янецької і Шепетівської) була заснована обласна рада «Динамо».

Виникають нові спортивні товариства «Спартак», «Темп», «Схід», «Знання», які разом з існуючими на той час «Динамо» і «Локомотивом» значно сприяли розвитку фізичної культури і спорту. В 1920-1930-х роках великими подіями в житті молоді, активних учасників фізкультурного руху були окружні олімпіади. Вони перетворювалися в огляд фізкультурних сил краю, започаткували нову традицію в молодіжному житті, допомагали вирішувати проблеми в організації масової фізичної культури і спорту як у містах, так і в сільській місцевості [26, с.175].

В передвоєнні роки в спортивних колективах краю активно культивувалися майже всі основні види спорту. Дуже популярною була гімнастика, особливо вправи на перекладині, брусах, кільцях. Багаточисельними були стрілецькі секції. У членів фізкультурно-спортивного товариства «Динамо» особливою увагою користувався кінний спорт. Однак найбільш масовим видом спорту серед мешканців області був футбол. На території теперішньої Хмельницької області у футбол почали грати на початку XX століття у найбільших містах краю – Кам'янці-Подільському, Шепетівці, Проскуріві. Грали просто так, між собою – заради розваги. Відкрито футбол заявив про себе лише з 1920-х років. Бійці 1-ої Запорізької дивізії, розквартированої у Проскуріві, почали проводити регулярні футбольні матчі. У своєрідних першостях дивізії переможцями, як правило, виходили воїни-футболісти 4-го і 3-го полків. Спогади донесли до нас деякі прізвища основних гравців – Філатов, Гордієнко, Віслобоков, Волков (після війни він був директором стадіону в Кам'янці-Подільському), Пересипкін (май-

бутній маршал Радянського Союзу). До того ж командири вищезгаданих полків – Федоров (батько відомого офтальмолога Святослава Федорова) та Паровішніков самі були активними гравцями. Особливо гарною грою та сильним ударом відзначався Паровішніков, якого з повагою називали «папаша». Футболісти дивізії стали ініціаторами створення у Проскуріві перших команд серед молоді. З молодіжних команд вийшло багато непоганих футболістів: брати Микола та Валентин Ляховичі, Цердя, Ястребов, Побережний, Чишейко, Заведєєв, Кісін. Всі вони в майбутньому склали кістяк збірної міста, грали за різні міські команди, в тому числі за головну – проскурівське «Динамо».

У вересні 1925 року у Проскуріві пройшло «Спортивне свято цукровиків», організатором якого виступило окружне відділення спілки цукровиків, яке об'єднувало 11 цукрозаводів Кам'янецької та Проскурівської округи. У змаганнях взяли участь команди чотирьох заводів – Проскурівського, Збручанського (Волочиськ), Чичеренського (Городок) та Старосинявського, на яких у ті роки були створені спортивні гуртки. У рамках спортивного свята був проведений футбольний турнір. Але змагання настільки невдало були організовані, що турнір так й не виявив переможця. У тому ж 1925 році була проведена перша проскурівська окружна спартакіада, у програмі якої пройшла першість міста з футболу. На цих змаганнях чемпіоном стала команда Польського клубу, друге місце посіли футболісти цукрозаводу [27].

Крім вищеназваних команд цукровиків та Польського клубу в середині 1920-х років в Проскуріві з'явилися футбольні колективи у залізничників станції Проскурів – «Желдор», в центральному робітничому клубі «ЦРК», у торгових службовців – «Радторгслужбовці» та «Ленінці», у працівників правоохоронних органів – «Динамо». Серед усіх колективів саме останній став у наступні роки одночасно з динамівцями з Кам'янця-Подільського найсильнішою футбольною командою всієї Хмельницької області [28, с. 6]. Грали в ній співробітники НКВС та «особісти» військових частин міста – Сошін, Зелінський, Протасов, Удальцов, Угніч, Лукс та інші. Грали та тренувалися динамівці на полі, де тепер центральна спортивна арена міста Хмельницького «Поділля». Поле довгий час висушували та підсипали, так як на цьому пустирі місцями постійно стояла вода, навіть ріс очерет та жили дикі качки, а діти ловили в'юнів. Але, нарешті, все-таки поле було висушено і обладнано перший в місті Проскуріві стадіон [29, с.4].

Перші матчі проскурівське «Динамо» проводило з командами свого відомства – це відділи НКВС та прикордонники з Кам'янця-Подільського, Волочиська. «Динамо» майже без особливих зусиль постійно перемагає на міських змаганнях. Успішно виступають динамівці і на окружних першостях, де конкуренція вже була досить гострою. Міцним горішком вважалися

одноклубниками з Волочиська, в складі яких грали кращі футболісти 22-го прикордонного загону. Особливо відзначалися майстерністю Вовілов та Масолов. Сильна команда існувала в Гречанах (до 1946 року це був окремий населений пункт) при залізнично-технічному батальйоні «Желдорбат». Залізничники з року в рік давали гідний опір проскурівському «Динамо». Так, в фіналі першості округу 1934 року динамівці з великими труднощами перegraли «Желдорбат». Протягом майже всієї зустрічі футболісти Гречан вигравали завдяки голу кращого гравця команди – Харошилова. Лише наприкінці поєдинку «Динамо» вирвало перемогу. В 1936 році несподівано потужно відіграла сезон команда фізкультуртка ім. 1 Травня з Ярмолинець. Вони вийшли до фіналу окружної першості, але перемогти проскурівчан не змогли.

Відбулись зустрічі проскурівчан із командами інших міст України. В 1926-1928 роках команда «Динамо» з великим рахунком переграє студентську збірну Києва, перемаєла «Шахтар» з Кадіївки – 2:1. Цікавим виявився матч у 1928 році з динамівцями Одеси, які були тоді однією з найсильніших команд країни. У складі одеситів грали кращий форвард того часу чемпіон Росії 1913 року А. Злочевський, футболісти збірних команд України та СРСР – К. Піонтковський та А. Малхасов. Під час матчу гості постійно вели, але за кілька хвилин до фінального свистка проскурівські динамівці зуміли зрівняти рахунок, вирвавши почесну нічию – 2:2 [30, с. 4].

Нова сторінка в історії футболу Хмельниччини почалася з 1936 року, відколи вперше почали проводити клубні чемпіонати СРСР. Того ж року стартував і чемпіонат УРСР серед команд колективів фізкультури. Треба відзначити, що склад учасників цього змагання за своїм рейтингом був зовсім не гіршим від сучасної першої ліги. Тільки кращі команди з регіонів України допускалися до участі в чемпіонаті. Хоча проскурівське «Динамо» було сильнішою в окрузі, все ж таки на обласному рівні команда поступалася одноклубникам з Кам'янця-Подільського (це був обласний центр). Тому від нашої області в чемпіонатах УРСР 1936-1939 роках грали кам'яничани [31, с. 14-30]. Але після їх невдалих виступів в останніх турнірах, облспорткомітет вирішив на сезон 1940 року подати від області проскурівське «Динамо». Команда потрапила до третьої групи, де зібралася досить представницька компанія: спартаківці Чернігова та Вінниці, «Динамо» Житомир та «Сільмаш» Кіровоград [32, с. 12]. Збереглися лише відомості про перший матч проскурівчан, що відбувся 22 вересня у Вінниці: місцевий «Спартак» переміг 2:1 [33, с. 68]. Як далі граєло проскурівське «Динамо» встановити не вдалося. Відомо лише, що до першості 1941 року готувалися знову проскурівські футболісти. Однак війна змусила відкласити чемпіонати на п'ять років.

З другої половини 1920-х років на території краю починається стрімке захоплення молоддю грою в «літаючий м'яч», як перекладається волейбол

з англійської мови. В 1926 році до наших країв з Харкова прибула група випускників перших республіканських річних курсів фізкультурних керівників. Серед тих, хто з цієї групи потрапив до Проскурова, був Петро Довгополов – непоганий гравець і палкий прихильник волейболу. Почав він з того, що зібрав в місті найбільш здібних до волейболу молодих людей, сформувавши з них зразкову команду. Потрапили до неї і вже відомі спортсмени Проскурова – Б. Абрамов (борець та інструктор фізвиховання), К. Цердя (футболіст та легкоатлет), А. Зелінський (футболіст та спортсмен-кіннотник) і молоді фізкультурники – С. Буб'яковський, М. Кржечковський, П. Романовський. За кілька днів хлопці обладнали волейбольний майданчик в парку ім. Франка, де провели свої перші тренування.

Одночасно П. Довгополов прочитав кілька лекцій про нову гру перед керівниками спортгуртків підприємств, навчальних закладів та організацій. Остання лекція повинна була пройти як практичне заняття з демонстрацією елементів гри. Але за спогадами самого П. Довгополова це заняття ледь не зірвалося. «Наша команда ретельно готувала майданчик до останнього заняття. Біля нас, як завжди крутилося багато хлопчаків, яким все було цікаво. Раптом Костя Цердя помітив, що зник волейбольний м'яч. А він був у нас єдиний! Що робити? Через якусь годину зберуться інструктори на заключне заняття, від якого залежить популярність волейболу у місті. Я побіг у відділ Всеобучу (у них був деякий спортінвентар), але волейбольного м'яча не виявилось. Остання надія – кавалерійська дивізія, але там як навмисне політрук, що відповідав і за фізвиховання був у від'їзді. Все! Більше у Проскурові м'яча знайти не було де... Я йшов вулицею втративши всяку надію...

Раптом, проходячи біля майстерні єврея-швеця, побачив, що той ось-ось встромить свій ніж у наш м'яч!

Стійте! Що ви робите! Це ж волейбольний м'яч – заголосився. Вже потім швець розповів, що якісь хлопці-безпритульники принесли цього м'яча в обмін на два буханця хліба та пляшки молока.

А мені що, – казав старий швець. – Бачу, якась кулька, але шкіра на латки до взуття буде гарна» [34, с. 8].

Заняття було проведено вчасно, нова гра сподобалась місцевим спортивістам. Вже наступного 1927 року в Проскурові серед 14 гуртків 10 мали свої волейбольні команди. В інших містах нашого краю волейбол особливу популярність здобув у Кам'янці-Подільському, Шепетівці, Дунаївцях, Старокостянтинові та інших містах. В липні 1928 року в Харкові відбувалась перша першість України з волейболу серед чоловічих команд, які представляли міста Харків, Київ, Дніпропетровськ, Черкаси, Суми, Прилуки, Шепетівку, Коростень, Полтаву, Конотоп, Кременчук, Білу Церкву, Тульчин, Кривий Ріг, Юзовку, Маріуполь, Куп'янськ, Херсон та

Кам'янець-Подільський. До фінальної частини першості увійшли команди Харкова, Києва, Дніпропетровська та Кам'янця-Подільського. На жаль, у фінальній частині першості, кам'янчани не змогли на рівних змагатися з такими сильними командами і посіли почесне четверте місце серед команд 19 округів України [35, с. 77].

Кілька разів на республіканських змаганнях грали волейболісти Шепетівки. Саме вони в 1939 році стали переможцями першого чемпіонату Кам'янець-Подільської області, причому, як серед чоловіків, так і серед жінок.

З середини 1920-х років веде свій початок стрілецький спорт на території краю. В перших фізкультурних гуртках, що виникали в ті роки, обов'язково були секції з військово-прикладних видів спорту, серед яких особливою популярністю користувалась стрільба з бойової гвинтівки. Створенню і зміцненню таких секцій сприяли розташовані в містах частини і підрозділи Червоної Армії, а вздовж кордонів – загони прикордонників. Саме військові взяли шефство над стрілецькими секціями, допомагаючи їм навчальною зброєю, інструкторами. В Проскуріві стрільці займалися під керівництвом командира-червоноармійця М. Кердана. З допомогою полків Червоного козацтва було організовано перше в місті стрільбище в яру поблизу сучасної обласної дитячої лікарні. Трохи пізніше відкривається в районі Дубово закритий тир, що дозволило вже з 1927 року проводити змагання з кульової стрільби цілорічно. Кращі стрілецькі команди Проскурова існували тоді в гуртку «Радторгслужбовців» і в першій середній школі. Наприклад, снайпери школи №1 неодноразово виходили переможцями змагань не тільки серед учнівських, а й серед дорослих команд міста.

В усіх гуртках та на всіх змаганнях стрільці використовували тоді виключно бойові гвинтівки. Ніякої спеціальної спортивної зброї в ті часи у наших спортсменів не було. Гвинтівка ж, стала ще більш популярною після введення в 1932 році почесного звання і значка «Ворошиловський стрілець». Серед молодих людей тридцятих років особливою гордістю було носити на грудях таку відзнаку. Тому не дивно, що хлопці, і навіть дівчата, масово йшли в гуртки «Ворошиловських стрільців», кількість яких в області була просто неймовірна, і з кожним роком зростала. На початку 1940 року таких гуртків було 1 374, чисельність гуртківців – 22470 чоловік [36, с. 10].

Суттєвим поштовхом для популяризації велоспорту стала агітаційна акція, що була організована навесні 1929 року Проскурівською окружною радою Тсоавіахіму (попередник сучасного ТСОУ). Одного травневого дня з майданчика біля парку ім. Коцюбинського (місце, де тепер розташований кінотеатр ім. Шевченка) був даний старт велосипедному військово-

му пробігу Проскурів – Київ – Проскурів. В передчутті цікавої події на святково прибраний майданчик зібралося багато народу – молодь міста, спортсмени і фізкультурники місцевих гуртків, солдати військових частин. На імprovізованій трибуні були присутні керівники міста, командири гарнізону і почесний гість – прославлений полководець С. Будьонний. Після коротенької урочистої частини з'явилися учасники пробігу – Голотін, Вільчок та Гимельман. Всі в військовому одязі, з гвинтівками, протигазами, речовими мішками. Саме з таким спорядженням і в такій формі велосипедистам треба було подолати більше 800 кілометрів.

Поступово велосипедом в нашому краї захоплюється все більше спортсменів, проводяться різноманітні змагання, які з середини 1930-х років стають регулярними. Так, в 1938 році відбувся перший великий велотур за маршрутом Кам'янець-Подільський – Дунаївці – Ярмолинці – Прооскурів – Старокостянтинів – Шепетівка. В багатоденній велогонці переможцем вийшов представник проскурівського гарнізону політрук Макаров. На другому місці був його земляк Фердинський, третім – дунаєвчанин Поліщук. Всі ці спортсмени через місяць взяли участь в республіканському велотурі і зайняли третє місце.

Драматичні велозмагання відбулися в червні 1941 року. Спочатку в області пройшла велогонка на 100 кілометрів серед сільських велосипедистів, в якій перемогли спортсмени Ярмолинецького району. Ця команда була направлена в Харків на Всеукраїнські змагання. 22 червня 1941 року о сьомій ранку стартував вирішальний заїзд. Наші велосипедисти успішно провели гонку і вибороли друге командне місце. Але, повернувшись після змагань в Харків, де на центральному стадіоні повинно було відбутися святкове нагородження першості, дізналися, що почалася війна Німеччини з Радянським Союзом. Свої нагороди і дипломи II ступеня велосипедисти з Хмельниччини отримали лише в 1950 році [37, с. 4].

У 1930-х роках в СРСР все більшу популярність набував хокей. У Проскуріві хокей з'явився у 1931 році. Першу команду організували при фізкультурно-спортивному товаристві «Спартак» для показово-популярних матчів, які планувалося провести в рамках зимової окружної спартакіади. Нова гра особливого захоплення не викликала, хоча й привернула увагу своєю незвичністю. Хокейний майданчик влаштували на катку в парку ім. І. Франка. Спеціальної екіпіровки в тодішніх хокеїстів, звичайно, не було: хто грав у в'язаній шапці, хто просто в кашкеті, не було ніяких захисних щитків і рукавиць. Воротарі взагалі одягали, хто що міг – ватники або кожухи, ватні штани, шапки-вушанки. Гравців до команд підбирали за принципом – аби міг стояти на ковзанах.

Тривалий час в області не могли налагодити систематичні заняття і проводити змагання з хокею. У звітах облради з фізкультури і спорту до

1938 року в рядку «Кількість осіб, що займаються хокеєм» стояли прочерки. Зміни відбулися у 1939 році, коли на черговій партконференції спортивного активу області було «суворо вказано» на незадовільний стан розвитку «гри справжніх чоловіків». Того ж року спортактив взяв зобов'язання залучити до хокею 250 фізкультурників і з честю виконав цей план (спробуй в ті роки інакше!). В лютому 1941 року відбувся перший чемпіонат області з хокею. Змагалися дві команди з Кам'янця-Подільського («Динамо» і «Спартак»), команди Проскурова, Ізяслава, Шепетівки та Дунаївців. Переможцем вийшли «динамівці», на другому місці були шепетівчани, на третьому – проскурівська льодова дружина [38, с. 15].

Надмірна заполітизованість радянського суспільства певним чином сприяла перелому на користь більш активного залучення жінок до спорту. По всій країні партійними та комсомольськими органами була широко розгорнута агітаційно-політична робота, повсюди створюються агітбригади, в склад яких входили гуртки політичної сатири і пропаганди «Синя блуза» і «Жива газета». В програмі виступу цих гуртків обов'язковими були спортивні номери у виконанні груп партерної гімнастики, які на сценах клубів і будинків культури створювали різні акробатичні піраміди і композиції. Більшість таких груп були жіночими і організовувалися при фізкультурних гуртках або навчальних закладах.

Так, в Кам'янці-Подільському кращі партерні гімнастки були в гуртку робітників освіти «Робос». Ця група активно виступала не лише в своєму місті, а й часто виїжджала до навколишніх містечок і сіл. В Проскуріві сильною вважалася група педтехнікуму, де серед активісток відзначалися Антоніна Якимчук, Ніна Ляхова, Зоя Калачинська, Катерина Рудько. Не менш складні та цікаві виступи демонстрували дівчата середньої школи №5, керував якими Олександр Шкурин. Звичайно, партерна гімнастика була далекою від справжнього спорту, але все ж певний поштовх для його розвитку серед жінок вона дала.

В той же час жінки почали оволодівати й іншими видами спорту. В Кам'янці-Подільському згадали забутий теніс і в 1925 році організували міську тенісну секцію. Через два роки в ній вже було 24 тенісистки, постійно проходили окружні змагання, а кращі спортсменки Людмила Ляпустіна і Галина Буш неодноразово перемагали на обласних чемпіонатах. З початком 1930-х років серед наших землячок особливою популярністю став користуватися волейбол. В цьому виді спорту майже кожне фізкультурно-спортивне товариство, навчальний заклад або підприємство мало свою жіночу команду. Одночасно, в спортгуртках і групах Проскурова, Шепетівки, Кам'янця-Подільського, Понінки, Славути з'являються жіночі легкоатлетичні, ковзанярські, лижні секції [39, с. 2]. Так поступово жіночий спорт робив перші кроки на теренах нашого краю.

В 1920-х роках в клубах, будинках культури, «червоних кімнатах» підприємств, навчальних закладах міст і населених пунктах краю масово почали з'являтися шахові гуртки і куточки, де значна кількість населення бажала займатися цікавою й корисною спортивною грою в шахи. В 1921 році відбувся перший шаховий турнір, який організувало Проскурівське повітове відділення всеобучу. У подальші роки гра набувала популярності і в 1930-х роках шахові секції області за чисельністю вийшли на четверте місце, поступаючись лише легкій атлетиці, гімнастиці та волейболу [40, с. 3]. Наприкінці 1930-х років в парках та скверах області з'являються шахісти-аматори, які на лавочках розкладали саморобні шахівниці і цілими вечорами жваво обговорювали успіхи визначних гросмейстерів тих часів – О. Альохіна, Х. Капабланки, М. Ботвинника, С. Флора.

З 1927-1928 навчального року у загальноосвітніх школах фізична культура вводиться як навчальна дисципліна, по дві години на тиждень. Із введенням уроків фізичної культури в школах значно покращився юнацький спорт. З 1935 року на Хмельниччині відбуваються перші спартакіади учнівської молоді. Під час різноманітних свят на стадіонах влаштовувалися масові гімнастичні виступи. З 1939 року паради і виступи спортсменів і фізкультурників почали проводитися у всесоюзний день фізкультурника.

В умовах ускладнення міжнародної обстановки, наближення початку Другої світової війни особливого значення набувало фізичне загартовування молоді, військово-патріотичне виховання майбутніх захисників рідної землі. На початку 1941 року в Україні існувало 19206 фізкультурних колективів, які об'єднували 1 185 тисяч чоловік [41, с. 397]. На території Хмельниччини працювало понад дві тисячі оборонних гуртків, які охоплювали понад 50 тисяч чоловік [42, с. 123]. В селі Маначин Волочиського району 1 серпня 1938 року відбулися збори партійної організації місцевого сільгосппідприємства, на яких, крім комуністів і комсомольців, були присутніми 136 чоловік безпартійного активу. На них комуністи села зобов'язалися до дня від'їзду призовників до Червоної Армії підготувати їх до складання норм ворошиловського стрільця та норм ГПО [43, арк. 27].

Не дивлячись на певні зрушення в спортивно-масовій роботі краю в 1920-1930-х роках, вона все ж велася не на належному рівні. Фізкультурою і спортом займалася незначна частка молоді, особливо на селі. Через відсутність спортивних залів спортивне життя в основному протікало в теплий сезон року.

З часу становлення спорту на Хмельниччині минуло вже більше століття. Знаменною подією для потужного розвитку фізичної культури і спорту серед самих широких верств населення краю, популяризації здорового способу життя була естафета олімпійського вогню у липні 1980 року напередодні XXII Олімпійських ігор, що пролягала також терито-

рією Хмельницької області. Траса олімпійського вогню областю простяглася на кілька сотень кілометрів. Безпосередніми учасниками естафети вогню стали сотні мешканців області з усіх районів – спортсмени, робітники, службовці, студенти, учні, військові. Під час тієї «вогневої події» мав місце унікальний випадок, коли в ній брали участь відразу троє рідних братів. Так, 8 липня вогонь у напрямку Хмельницького проніс старший – Володимир Ковтонюк, а наступного дня – два брати-близнюки: Олександр та Михайло. Вони з Теофіпольщини, представляли різні трудові колективи, були багаторазовими переможцями і призерами обласних і всеукраїнських змагань з бігу на довгі дистанції і на той час проживали у Хмельницькому [44, с.123]. Представники Хмельницької області з різних видів спорту майже завжди входили до складу збірних команд України, колишнього Радянського Союзу. Неодноразово вони ставали чемпіонами Європи, світу, Олімпійськими чемпіонами. Наприклад, тільки з 1970-х до початку 2019 року на честь перемог студентів-спортсменів Хмельницького національного університету на офіційних міжнародних змаганнях 59 разів піднімався Державний прапор і лунав гімн нашої держави[45, с.65].

Земля Хмельниччини у різні часи виховала сузір'я зірок, прізвища яких увійшли в літопис вітчизняної та міжнародної спортивної історії. Нинішнє спортивне покоління продовжує естафету першопрохідців сокольського руху. В сучасних умовах своїми спортивними досягненнями воно утверджує міжнародний авторитет молодой Української держави.

Джерела та література:

1. Про фізичну культуру і спорт. Закон України. – К., 1994. – С.2.
2. Григоренко В.О. Розвиток фізичної культури і спорту на Хмельниччині// Вісник Технологічного університету Поділля. – 1998. – №4. – Ч.ІІ. – С.175.
3. Брицький П.П., Бочан П.О. Німці, французи і англійці про Україну та український народ у XVII-XIX століттях. – Чернівці, 2011. – С.169,179.
4. Єсюнін Сергій. Подільська «Січ» // «Є». – 2004. – 16 грудня. – С.14.
5. Литвин Володимир. Історія України. – К., 2009. – С.352,353.
6. Єсюнін С.М. Міста Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: соціальна інфраструктура, адміністративний та економічний аспекти. Автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук.- Кам'янець-Подільський, 2011.- С.10.
7. Єсюнін С.М., Григоренко О.П. Заснування та розвиток першого на Поділлі спортивного товариства «Сокіл» // Краєзнавець Хмельниччини. Науково-краєзнавчий збірник.- Випуск 7.- Кам'янець-Подільський, 2015.- С.102-103.
8. Єсюнін С.М. До історії першого на Поділлі спортивного товариства «Сокіл» (за матеріалами газети «Подолія» початку XX ст.) // 100 років спорту на Поділлі: історичні витоки, сучасний стан та перспективи роз-

- витуку: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. – С. 56-58.
9. Подолия.- 1908.- 29 октября.- С.3.
  10. Лях-Породько О.О. Сокільський гімнастичний рух в Україні як один із важливих чинників консолідації українського народу// Актуальні проблеми фізичного виховання, реабілітації, спорту та туризму. Тези доповідей III Міжнародної науково-практичної конференції. Запоріжжя, 13-14 жовтня 2011 р.- Запоріжжя, 2011.- С. 104.
  11. Подолия.- 1908.- 30 ноября.- С.3.
  12. Подолия.- 1909.-18 января.- С.3.
  13. Подолия.- 1909.-6 февраля.- С.3.
  14. Подолия.- 1909.- 29 мая.- С.3.
  15. Єсюнін Сергій. Подільські соколи: 100 років тому на Поділлі створений перший спортивний клуб «Сокіл» // Є Поділля. - 2008 - 21 лютого.
  16. Подолия. – 1909. – 2 октября.- С.3.
  17. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 г. Сост. В. Филимонов.- Каменец-Подольск, 1911.- 1 и 2 отделы – 296 с., 3 отдел – 218с. – С.35-67.
  18. Круковський О., Пахолко С. Фалеристичні пам'ятки товариства «Сокіл» 1894-1914 рр.// Нумізматика. Фалеристика.- 2008.- №4.- С.26.
  19. Державний архів Хмельницької області.- Ф.- Р-336.- Оп.1.- Спр. 64.- Арк. 6-14.
  20. Кухарчук С.К. Костянтин Валентинович Павленко – рекордсмен світу з важкої атлетики // 100 років спорту на Поділлі: історичні витоки, сучасний стан та перспективи розвитку. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції.- Кам'янець-Подільський, 2009.- С. 71-72.
  21. Основы русского Сокольства. Обязательные лекции по истории, идеологии, организации.- Белград, 1935.- С.23.
  22. Єсюнін С.М., Григоренко О.П. Заснування та розвиток першого на Поділлі спортивного товариства «Сокіл»// Краєзнавець Хмельниччини. Науково-краєзнавчий збірник.- Випуск 7.- Кам'янець-Подільський, 2015. – С.103.
  23. Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. – К.,1971. – С.40.
  24. Державний архів Хмельницької області. Ф.П-3. Оп.1. Спр.119. Арк. 117; Ф. П-458. Оп.1. Спр.38. Арк. 65; Ф.П-301. Оп.1. Спр.6. Арк. 37.
  25. Державний архів Хмельницької області.- Ф.- П-862.- Оп.1.- Спр. 108.- Арк. 66.
  26. Григоренко В.О. Розвиток фізичної культури і спорту на Хмельниччині// Вісник Технологічного університету Поділля. – 1998. – №4. – Ч.ІІ. – С.175.
  27. Хмельницький обласний краєзнавчий музей. – В. 44. Спогади К. Церді.
  28. Єсюнін С. Хмельницький футбол: Події. Історія. Статистика. – Хмельницький, 2000. – С.6.
  29. Єсюнін Сергій. «Динамо» Проскурів – перші кроки //Поділля-спорт. – 1999. – 11 січня.

30. «Подолія» Хмельницький. Рекламний проспект. – Хмельницький, 1984. – С. 4.
31. Яцына Ю. Футбол України. – Ч. 1. – Днепродзержинск, 1996. – С. 14-30.
32. Єсюнін Сергій. Футбол у передвоєнні роки // Поділля-спорт. - 1999. – 5 лютого.
33. Яцына Ю. Футбол України. – Ч. 2. – Днепродзержинск, 1996. - С. 68.
34. Єсюнін Сергій. Волейбол: як все починалось // Поділля-спорт. – 1999. – 19 серпня.
35. Левицький Е.Л. Спортивне довголіття волейболістів Поділля (Історичний нарис)// 100 років спорту на Поділлі: історичні витоки, сучасний стан та перспективи розвитку. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський, 2009. – С. 77.
36. Єсюнін Сергій. Стрілецький спорт на Поділлі// Поділля- спорт. – 1999.- 28 травня.- С. 10.
37. Єсюнін Сергій. Велоспорт: сторінки історії// Поділля-спорт. – 1999. – С. 4.
38. Єсюнін Сергій. Хокей у Проскуріві // «Є». – 2004. – 24 грудня.- С. 15.
39. Єсюнін Сергій. Перші спортсменки// Поділля-спорт. – 1999. - С. 2.
40. Єсюнін Сергій. З історії шахів на Поділлі// Подільські вісті. – 2000.- С. 3.
41. Історія Української РСР. У восьми томах десяти книгах. Том шостий.- К., 1977.- С. 397.
42. Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації.- Львів, 1982.- С. 123.
43. Державний архів Хмельницької області. Ф.П-767. Оп.1. Спр. 5. Арк. 27.
44. Флентін Віктор. Естафета олімпійського вогню // Календар знаменних і пам'ятних дат Хмельниччини на 2015 рік. – Хмельницький, 2014. – С.123.
45. Хмельничанин Євген Михайлович Свіргунець: внесок в розвиток фізичної культури і спорту в Україні// Хмельницькі краєзнавчі студії. Науково-краєзнавчий збірник.- Випуск 23.- Хмельницький, 2019.- С.65.

Єсюнін С.М.
м. Хмельницький

СТОРІНКИ ІСТОРІЇ ЦЕНТРАЛЬНОГО ПАРКУ МІСТА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

У статті коротко розглянуто історію будівництва водосховища та створення центрального парку культури і відпочинку імені Михайла Чекмана (м. Хмельницький). У додатку подані маловідомі ілюстрації.

Ключові слова: парк, садово-паркове мистецтво, водосховище, пляж.

Після закінчення Другої світової війни розпочалась розбудова адміністративного центру області – міста Проскурова (нині Хмельницький).

Серед перших масштабних проєктів, які були реалізовані наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. XX ст., стало створення центрального парку та будівництво на р. Південний Буг водосховища з пляжем.

Перший етап будівництва наприкінці 1940-х – на початку 50-х років

У 1947 р. Проскурівський міськвиконком прийняв рішення про закладення нового великого парку культури та відпочинку на величезному болотяному пустирі у заплаві річки Пłosкої при впадінні до Південного Бугу.

17 жовтня 1948 р. в місті був проведений перший неділеньник. На береги річок Пłosкої та Південного Бугу вийшло понад 1500 чоловік. Це були робітники різних підприємств, залізничники, учні шкіл, ПТУ, училищ, технікумів тощо. Було висаджено першу 1000 дерев, облаштовано 300 метрів огорожі.

Проте, на подальші роботи бракувало коштів. Навесні 1949 р. на місце, де почалась закладка парку, вийшла комісія у складі першого секретаря обласного комітету КПУ А. Устенка, голови міськвиконкому Д. Криворучка та міського архітектора В. Соболева. Було вирішено продовжити роботи з насадження парку та розпочати методом «народної» будови та за підтримки підприємств області «відбудову Бузького ставу і створення нового міського парку на площі 45 га».

Так воно і сталося. Майже два роки тривала закладка парку, яка стала справжньою народною будовою: люди працювали тут безкоштовно, у вихідні дні та вільний від роботи час. В благоустрої парку брали участь близько 170 організацій, але переважно то була молодь міста – школярі, учні-профтехосвітняни та студенти. Враховуючи те, що на будівництві працювала переважно молодь міста, яку очолював О. Пороник (на той час перший секретар обласного комітету комсомолу), новий парк у 1949 р. офіційно назвали «Парк імені 30-річчя ВЛКСМ». Місцеві жителі називали парк «Комсомольський».

Одночасно з створенням парку, у 1949 р. розпочалось будівництво водосховища, яке теж методом «народної» будови. У травні 1949 р. газета «Радянське Поділля» писала: *«Для створення ставка на р. Південний Буг із заплави буде виїнято 60 тис. кубометрів землі. Ця земля утворить з боку Заріччя дамбу та острівцець. Острівцець площею до 10 га буде кращим куточком для відпочинку трудящих. Він розташований проти місця впадіння р. Пłosкої у Буг на відстані 100 м від ріки. Земля із заплави буде насипана на острівці таким чином, щоб він був зручним місцем для причалювання човнів і для купання. На острівці буде посаджено парк. Пункти для купання відповідно оформляються з двох боків ставка. Вода в ньому регулюватиметься шлюзом, який влаштовується у тому місці, де сто-*

ять залізобетонні опори-бики. На биках буде прокладений міст. Уся гребля, що з'єднує місто з Заріччям, крім проїзної частини, буде оформлена тротуарами з двох боків».

Під час суботників та недільників трудящі міста, фактично вручну, викопали величезний став. Острів, який зараз посеред водойми – штучний. Його нагорнули саме під час земляних робіт, аби не вивозити зайвий ґрунт. Будівництво водосховища тривало майже шість років. У 1952 р. завершили першу чергу будівництва – викопали став шириною до нині існуючого острова, одночасно спорудили міст, набережні, водноспортивну базу, пляж. Після цього земляні роботи продовжувалися на Зарічанському березі. На острів, який засадили деревами, перекинули металевий місток, що дозволило його зробити досяжним для відпочинку. Згодом цей острів отримав назву «Острів кохання». Воду запускали поступово. Повне заводнення відбулось у квітні 1956 р. Максимальна ширина водойми сягнула 700 м, середня – 540 м, максимальна глибина – до 5 м, середня – до 3,5 м. Повний об'єм водосховища – 2,8 млн м³.

До того ж, враховуючи те, що місцевість при впадінні Плоскої до Бугу була заболочена, вирішили прокопати мережу штучних каналів для осушення, а також розширити русло річки Плоскої, а її береги укріпити бетонними плитами. Так само, укріпили береги Бузького водосховища, збудувавши на початку 1950-х рр. набережну з балюстрадою. Набережна вела на піщаний пляж, на водному просторі якого був облаштований басейн на відкритій воді, організований прокат човнів та збудована водна станція ДСО «Спартак». Проект набережної та водної станції розробив хмельницький архітектор М. Гришаєв.

Другий етап розбудови у 1960-х роках

З 1961 р. почався другий етап будівництва Комсомольського парку. За декілька років у ньому з'явилися павільйони, танцювальний майданчик, музична естрада, літній театр, спортивні майданчики. Спорудили венеціанський місток через річку Плоску, який прикрасив центральний вхід у парк, впорядкували мережу природних і штучних каналів, через які перекинули місточки, заасфальтували доріжки та майдани, встановили скульптури. У 1961 р. в парку з'явилися перші атракціони – «Повітряна карусель», «Руські гойдалки» та «Петля Нестерова», які стали для багатьох хмельничан улюбленими на багато десятиліть.

До середини 60-х років ХХ ст. територія парку була розширена до 60 гектарів, були створені нові алеї, встановлені атракціони. У 1966-1967 рр. провели радіофікацію парку (проклали 5 кілометрів радіоліній), встановили 130 паркових лавок та два нових атракціони – «Ланцюгова карусель» та «Виражні літаки», створили 4 озера загальною площею 2,4 гектара, на яких почали гніздитись лебеді та качки.

У 1967 р. парк перейменували на честь 50-річного ювілею Жовтневої революції на – «Парк культури і відпочинку імені 50-річчя Жовтня».

Також, з 1967 р. у парку щороку почали проводити масштабні Свята зими. Свято зими влаштовували наприкінці лютого – в парку споруджували снігові скульптури, влаштовувались масового гуляння, виступала художня самодіяльність, грали духові оркестри, збирались ярмарки, проводилися конкурси, змагання, вікторини та естафети. Снігові скульптури виготовляли переважно учні та студенти, усього до 80 різноманітних фігур. Загалом свята збирали до 50 тисяч людей!

З початку 1970-х рр. центральний парк став місцем щорічних гастролей різноманітних пересувних цирків, для яких був влаштований спеціальний асфальтований майданчик, зручний для встановлення шапіто. З середини 70-х рр. регулярними стають гастролі надзвичайно популярного в СРСР тих років пересувного чехословацького «Луна-Парку» – парку розваг, який за пару тижнів збирав десятки тисяч хмельничан.

15 травня 1975 р., згідно рішення Хмельницького обласного виконавчого комітету №132, парку надали статус пам'ятки садово-паркового мистецтва місцевого значення.

Оновлення у 1980-х – 1990-х роках

На початку 1980-х рр. у центральному парку з'явилась неймовірна роздзинка – унікальні скульптури з металобрухту, які створив хмельницький художник Микола Мазур (згодом він став Народним художником України, Почесним громадянином міста Хмельницького). Протягом 1979-1984 рр. він на замовлення УМВС створив «Автомістечко» для навчання правилам дорожнього руху дітей. На площі у чотири гектари виникла об'ємно-просторова композиція із доріжками, шляхопроводом, знаками та металевими скульптурами з елементами кінематики («Вертолiт», «Велосипед», «Паровоз», машини «Ретро», «Лев» та інші). Ще одна об'ємно-просторова композиція для дітей «Космос» була створена М. Мазуром протягом 1986-1987 рр. Це 25-метровий «Космічний корабель», піднятий на шестиметрову висоту і велетенський «Космонавт», заввишки 5 метрів. За комплекс об'ємно-просторових композицій на дитячих ігрових майданчиках Миколі Мазуру у 1987 р. було присвоєно обласну премію «Корчагінець», а у 1989 р. – республіканську премію ім. Островського.

Серед інших цікавинок парку – ряд живих пам'ятних знаків: 2 серпня 1987 р. було висаджено дуб на честь спорідненого міста Модесто (США); 20 вересня 1987 р. була висаджена голуба ялинка двічі Героєм Радянського Союзу, льотчиком-космонавтом В. Ляховим; 4 жовтня 1988 р. був висаджений дуб на честь міста-побратима Сілістра (Болгарія).

Нарешті, у 1998 р. у парку розпочав свою історію зоологічний куток. Першою його мешканкою стала ведмедиця Аліса. Нині тут є й лебеді, дикі

качки, павичі, голуби, лисиці, собаки, коти, кролі, кози, нутрії, морські свинки, шиншили та інші тварини. У парку в різні пори року та у різний час доби можна спостерігати понад 150 видів птахів.

16 грудня 1998 р. рішенням четвертої сесії обласної ради за №13 парк перейменовано на «Парк імені 500-річчя м. Хмельницького», а його площу розширено до 140,45 га (за рахунок введення в межі парку водосховища).

Згідно рішення двадцять першої сесії Хмельницької міської ради у жовтні 2008 р. парк перейменовано на «Парк культури і відпочинку імені Михайла Чекмана» – на честь міського голови, який керував містом 12 років і трагічно загинув в автокатастрофі в 2002 році.

Сучасний стан

Межі парку культури і відпочинку імені Михайла Чекмана проходять по вулицях Курчатова, Олімпійській та Проскурівського підпілля. На сьогодні, з 140,45 га площі цієї природно-заповідної території міста, 55,27 га – це безпосередньо паркова зона, решта – акваторія Хмельницького водосховища з островом на ньому. Уся територія перебуває у комунальній власності Хмельницької міської ради.

На території парку зростає понад 100 видів та культиварів деревних рослин, переважно місцевих порід. Серед насаджень парку є й чимало інтродуцентів, серед них: ялина колюча, тис ягідний та туя західна різноманітних культиварів, гортензія деревовидна, слива Піссарда, горобина проміжна, катальпа гібридна, різні види кленів, горіхів та ін.

Парк належить до ландшафтного стилю планування. Всюди підкреслюється асиметричність і оригінальність рослинних композицій, повільні форми рельєфу, групи дерев чергуються з відкритими газонами. Прикрашають парк маленькі садові лави та скульптурні групи.

У парку існує зоологічний куточок, де мешкають білі лебеді, цесарки, декоративні індикі, качки, гуси, ведмеді та інші тварини.

Джерела:

1. Єсюнін С. Прогулянка Проскуровом: історичні нариси. – Хмельницький, 2008. – 160 с.
2. Екологічна мережа міста Хмельницького / Н.Г. Міронова, Л.С. Юглічек, Л.П. Казімірова та ін. – Хмельницький, 2018. – 270 с.
3. Радянське Поділля – 1948 – 19 жовтня
4. Радянське Поділля – 1949 – 22 травня
5. Радянське Поділля – 1955 – 27 грудня
6. Хмельницький обласний краєзнавчий музей. Фонд фотодокументи.

Додаток:

На недільнику.

Рисунок з натури худ. І. Садовникова,

Малюнок І. Садовникова «На недільнику», 5 квітня 1949 р.

На березі Південного Бугу, справа наліво: голова обкому А. Устенко, голова міськвиконкому Д. Криворучко та міський архітектор В. Соболев обговорюють будівництво водосховища, 1949 р.

На будівництві водосховища, 1949-50 рр.

На будівництві водосховища, 1949-50 рр.

Набережна, початок 1950-х рр.

Водна станція, початок 1950-х рр.

Один з перших атракціонів у парку – «Петля Нестерова», 1962 р.

Центральна алея парку, 1968 р.

Кльоц О.М.
м. Городок

НАРОДНА ФІТОНІМІКА ДЕЯКИХ ВИДІВ РОСЛИН НА ХМЕЛЬНИЦЬКОМУ ПРИДНІСТРОВ'І

У статті наводяться народні назви деяких найпоширеніших видів рослин на теренах Середньої Наддністрянщини Хмельниччини, отриманих при опитуванні мешканців населених пунктів довкола м.Городок. Подається певна ботанічна, фітотерапевтична та народногосподарська характеристики зазначеним у статті видам рослин. Пропонуються версії етимології тих, чи інших фітонімів. Зазначається необхідність продовження етноботанічних досліджень в регіоні.

Ключові слова: *Середня Наддністрянщина Хмельницької обл., флора, опитування людей, етноботаніка, фітоніми, етимологія, народні назви рослин.*

Зазвичай у флористичних та геоботанічних експедиціях, як правило етноботанічна інформація майже не збирається. А якщо й так, то лише

епізодично. Ми спробували порушити цю традицію. Під час польових ботанічних досліджень доводилось не раз зустрічатись з грибниками, збирачами лікарських трав, а то й просто пастухами (метод інтерв'ю). Спілкування з ними на ботанічну тему, особливо з людьми літнього віку, дало чимало цікавої та корисної інформації. Передусім, стосовно народних назв тих, чи інших видів місцевої флори. Тут же, на крутосхилі степової балки чи серед тінистої діброви, на узліссі, чи долині річки, ми показували співрозмовнику певну рослину. Нерідко він називав її по-місцевому, тобто так, як називає рослину населення найближчого села чи містечка. Цінно й те, що відразу відбувалася ідентифікація народного фітоніму виду з науковим. При цьому, ми прагнули з'ясувати й етимологію, або висувалась версія походження даної назви.

Перед тим, як перейти до змісту статті не завадить познайомитись із суттю терміну «етноботаніка». Етноботаніка – це розділ ботаніки, який вивчає використання рослин різними етнічними групами. Основним завданням цієї науки є збір та систематизація народних знань про рослини та їх прикладне значення в багатьох сферах діяльності людства. Вперше термін «етноботаніка» запропонував американський ботанік Джон Харшбергер у 1895 р. Однак ще в 77 р. н. е. грецький лікар Діоскорид розповсюдив ілюстрований травник з інформацією про 600 рослин Середземномор'я. Тривалий час це авторитетне видання було популярним джерелом знань про лікарські, їстівні та отруйні рослини у Середньовіччя.

У XX ст. етноботаніка від простого збирання фактів перейшла до їх вивчення на нових методологічних та концептуальних засадах, а засновником академічної етноботаніки прийнято вважати Річарда Шултса. Він розглядав етноботаніку як самостійну науку, яка сформувалася на межі етнографії та ботаніки і використовує методи обох наук [1].

В Україні структурування етноботаніки вперше запропонував один з провідних ботаніків держави доктор біологічних наук, подолянин Борис Володимирович Заверуха, який виділив і обгрунтував аж 9 її розділів [2].

У даній статті акцентується увага на специфіці походження назв рослин, котрими послуговується людиність на теренах Хмельницького Середнього Наддністров'я, зокрема, в нашому випадку – сіл Жищинці, Бедриківці, Чорниводи, міста Городок, та деяких інших населених пунктів. За теперішнім адміністративним поділом згадані населені пункти належать до Хмельницького району.

Варто підкреслити, що то лише один, але важливий аспект, який за класифікаційною схемою Б.В.Заверухи [2] належить до розділу *номенклатура етноботаніка*. В широкому сенсі вона з'ясовує специфіку та походження народних назв рослин у різних місцевостях і в різних народів, проводить їх порівняльний аналіз, ідентифікацію з науковими назвами тощо.

Отож, нижче подаємо народні фітоніми деяких видів (за латинським алфавітом наукової номенклатури) та етимологію цих фітонімів, зібраних при опитуванні місцевих жителів.

Глід (*Crataegus L.*). У флорі України відомо 28 видів цього роду з родини розових (*Rosaceae*). Це як правило кущі, рідше невеликі дерева 2-4 м заввишки. Найпоширенішими гльдами на Придністров'ї є кривочашечковий (*C. curvisepala Lindm.*), криваво-червоний (*C. sanguinea Pall.*), озброєний (*C. praearmata Klok*) [3]. Ростуть вони на узлісся, лісових галявинах, лучно-степових схилах, кам'янистих місцинах ярів, балок, вздовж річок, доріг тощо. Квітки та достиглі плоди (без плодоніжок) місцевим населенням використовуюється як лікарська сировина для домашньої аптеки, а плоди ще й вживають як їжу. Плоди і квітки глоду використовуються в народній медицині при ревматизмі, набряках, атеросклерозі, мігрені, гіпертонії. Глід інколи гарна підшепа при розведенні груші. Види глоду чудові медоноси, як декоративні кущі легко переносять підрізку. В різних куточках України має різні назви: «глод», «глим», «бариня», «глиг», «глозівка», «гложина», «логина», «логовий крак»[4]. Зовсім несподіваний фітонім на Городоччині мають види цього роду. Наприклад в селах Бедриківці, Жищинці, Чорніводи, м. Городок та інших населених пунктах глід часто називають „лемішкою”. Утворено таке найменування за смаковими якостями квіток та плодів. Діти, та й дорослі, нерідко полюбують ласувати квітками (рис.1), котрі мають приємний солодко-гіркуватий смак на духм'яний нектарний запах. Від маси тичинок у роті складається враження наче ласуєш кукурудзяною кашею – «лемішкою». Подібні асоціації виникають і від споживання плодів глоду, особливо після перших приморозків.

Жасмин садовий (*Philadelphus L.*). Рід (родина Гортензіїв (*Hydrangeaceae*) кущів з 4 культивованих видів [5] є присутніми в багатьох населених пунктах Придністров'я. Жасмин можна зустріти майже біля кожної оселі. Окрім ботанічної назви садовий жасмин (рос. *чубушник*) в цих селах називають „цїріналом”. На нашу думку, походження такої назви лежить, як кажуть, на поверхні. Частіше всього садовий жасмин господар садить під вікном, біля паркану, поряд з подвір'ям. З часом кущ обростає новими пагонами, стає густим та крилатим. Ось його і облюбовує „хатня” зграйка горобців. І тримаються вони біля куща жасмину від осені до весни. У кущику затишно і спокійно. При небезпеці можна хутко і надійно схватись від гострих пазурів шуліки чи kota в середину куща. Та й до того ж видно все навкруги. Ось і сидять горобці годинами у кущі і про щось жваво цвірінькають. Отож, найменування його, мабуть, похідне від поєднання двох слів: „цвірінькати”, „цїрінькати” та палочки (пагони куща), тобто „цїрінало”.

Шипшина (*Rosa L.*). Представники роду (родина Розові (*Rosaceae*) в Україні представлені понад 50-а видами [6], а в Надністрянщині – 21 вид [3]. Це гіллясті кущі звичайно вкриті шипами, проте трапляються і без них. Квітки дуже гарні, з витонченим запахом. Плоди – однонасінні листянки, яких багато в м'ясистому розрослому квітколожі довгастої або кулястої форми. Саме це квітколоже і сприймається як плід шипшини – несправжній плід під назвою гіпантій (**рис.2**). Палітра стиглих плодів від світло-жовтуватого до темно червоного. Достигають у вересні. Збирати краще до заморозків-більше зберігається вітамінів. Знайти кущики можна повсюди: у лісах, на галявинах, узліссях, луках, відслоненнях різних порід, долинах річок, в ярах, серед чагарників, вздовж доріг...

В наших краях найпоширенішими шипшинами є: собача (*R. canina L.*), яблучна (*R. pomifera Herrm.*) та щитконосна (*R. corymbifera Borkh.*). Лікувально-дієтичне значення плодів шипшин величезне. Це справжній згусток здоров'я й бадьорості, ефективний профілактичний та лікувальний засіб при авітамінозах, захворюваннях печінки, шлунка, сечового міхура, зокрема від каменів у сечовому міхурі, малокрів'я, атеросклерозу інших захворювань. У слов'янських народів шипшина була символом краси, молодості, дівочої вроди: «Ой ти, дівчино, червона ружо!» [6]. Широко представлена в міфології інших народів [7]. В цілому принад шипшин дуже багато, вистачить на об'ємну статтю.

Для видів роду загалом в Україні відомо не менше 20 народних фітонімів: «*рожа*», «*ружа*», «*шенчина*», «*шиповник*», «*свербак*»[4], «*рожа майова*, «*щуплина*», «*щуплиця*», *дика роза*, *собача троянда* [10]. Переважна більшість народних назв стосується найпоширенішим в природі та популярних в населення. Майже всі найменування утворено за характерними особливостями шипшин: колючістю кущів та жорсткому опушенню насіння. До прикладу населення краю, особливо сільське, крім наукової назви видів шипшина частіше використовує фітонім „*свербивус*”. Така назва досить влучно відображає властивості насіння плодів шипшини. Той хто, хоч раз куштував смачні кислувато-солодкі м'які плоди пізньої осінньої пори чи взимку згодом відчував наслідки цього: язик, губи (вуста, скорочено вус...) добряче свербіли. Звідти й етимологія – *свербивус*. Даний фітонім стоїть в одному ряду з іншими – „*свербар*”, „*свербило*”, „*свербиган*” [6], поширених в інших землях країни. Та й не лише язик та вуста потерпали від подразнення. Яскраве свідчення тому - народна назва „*терпигузка*”.

Калина цілолиста, гордовина (*Viburnum lantana L.*). Два види калини з родини Адоксові (*Adoxaceae*) поширені у нас. Якщо калина звичайна або червона (*Viburnum opulus L.*) відома усім, то її родичка калина цілолиста (*V. lantana*) навпаки. Якщо перша є гігрофілом, полюбає вологі

екотопи, то друга – невибагливий ксерофіт, росте нерідко на кам'янистих місцях, під пекучим сонцем. Та й за лікувальними властивостями калина цілолиста значно поступається знаменитій родичці.

Її високі куші з простими яйцеподібними, зморшкуватими, знизу густоопушеними, повстистими листками, опушеними пагонами помітні і в пору цвітіння, і в пору дозрівання плодів. Наприкінці літа полум'яніють щитки ягід калини цілолистої. З-поміж червоних з'являються сизувато-чорні, стиглі (**рис.3**). Настає пора ласування ними у пастушків. На смак і за консистенцією ягоди нагадують повидло із слив. Від діда-прадіда в с. Чорніводи передається молодим досвід як вдосталь і швидко запастиись ягодами калини цілолистої. Для цього з кушів зрізали супліддя червоних ягід, заносили у хату і викладали на долівці у темне місце встелене соломомою чи сіном. Згодом, через декілька днів можна вибирати чорні стиглі ягоди і частуватись ними. Саме тому і називають в Чорніводах калину цілолисту «**повидлом**». Проте, в більшості сіл цей вид населення називає гордовиною. З літературних джерел відомо лише незначна кількість народних фітонімів виду: «**калина чорна**», «**гордина**», «**гордовин**», «**гордовик**» [6,7].

Чина весняна (*Lathyrus vernus* (L.) Bernh.). Багаторічна трав'яниста рослина з родини Бобові (*Fabaceae*). Стебла прямостоячі, гіллясті, гранисті. У пору травневого буйнотрав'я під наметом дібров червоними і синіми ліхтариками спалахують квітки чини весняної. Має гарний запах. Суцвіття – китиця, з 3-8 квітками. Квітки досить великі, 15-20 мм завдовжки, пониклі, пурпурові, при висушуванні синіють. Цвіте в квітні – початок травня, плодоносить в середині літа. Дає багато пилку для ентомофільних комах – бджіл та джмелів, живе 35-40 років Типова мешканка лісів, тіневитривала, декоративна, до осені зберігає зелене листя.

Народних назв чини весняної в різних куточка країни багато: «**волівник ярий**», «**заячий горох весняний**», «**гороцшок**», «**веснянка**», «**грабина**», «**козутики**», «**півники**», «**ряст зозулин**», «**черевички зозульчині**», «**чорне зілля**» та інші [8].

Мешканці сіл Чорніводи, Жищинці, Городка цю духмяну рослину йменують „**песиками**”, за деяку подібність її квіток до голови собаки (**рис. 4**).

Галінсога дрібноцвіта (*Galinsoga parviflora* Cav.). Однорічна, майже гола рослина (родина Айстрові (*Asteraceae*)) до 30-40 см заввишки, з прямостоячим стеблом, облистненим яскраво-зеленими листками і дрібними, до 5 мм діаметром кошиками квітів (**рис.5**). Жовті трубчасті квітки розміщені в центрі, в оточенні п'яти білих язичкових квіток. Рослина віддає перевагу тінистим зволуженим місцям. Галінсога – рослина аллохтона, тобто вид за походженням з інших країв, заносний або адвен-

тивний, по-сучасному – інвазійний. Це південно-американська рослина, котру вперше виявлено в 1785 р. в Паризькому, а потім в Мадридському ботанічних садах. З того часу розпочала «мандри» по Європі. В Україні галінсога швидко розповсюджувалася в парках і маєтках: 1879 рік – міста Коломия та Кременець, 1905 – в багатьох садах м.Києва. У 1930-х роках галінсога стала досить поширеним бур'яном у Хмельницькій, Київській та Харківській областях, спорадично ще у 9 областях. Хаотичне поширення на теренах України пояснюється перевезенням засміченого насіння сільгоспкультур чи вантажів. Згодом – завдяки природному розмноженню. Галінсога давно вже вийшла за межі України. Тепер її можна знайти на Далекому Сході.

Слідом за галінсогою дрібноквітковою поширюється її родичка – *галінсога війчаста (Galinsoga ciliata (Rafin.) Blake)*. Обидва види дуже схожі, але останній має густе опушення з білих відстовбурчених волосків. В нашій країні вона відома з 1949 р. із Львова. Из-за несприятливих умов далі на схід не поширилась. Отож, на Придністров'ї поряд із дрібноквітковою можна натрапити на війчасту галінсогу. Тепер галінсога дрібноквіткова як рудерально-сегетальний вид засмічує переважно присадибні ділянки, городи, поля просапних культур,, а також парки, газони, квітники. Росте на узбіччях доріг, стежок. Полюбляє пухкі родючі, добре зволожені ґрунти [9].

Мешканці м. Городка називають цей інвазійний вид південно-американського походження – „гануся”. Достеменно етимологію даного фітоніму ніхто з опитаних пояснити не міг. Ми ж припускаємо, що таке найменування цей злісний бур'ян, котрий тепер масово трапляється на полях просапних культур, особливо на городах, у садах на квітниках – отримав за аналогією побутової поведінки певного типу жінок: куди не поткнешся, вона скрізь встигає «оця Гануся», у своїй білій хусточці (білі квіточки), і її ніяк не позбудешся. Така версія етимології народного фітоніму підкреслює характер поширення та особливості біології галінсоги. Цвіте в червні-серпні. Плодоносить в липні-вересні. Глибина проростання не більше 2-3 см. Життєздатність насіння в ґрунті протягом 5 років. Максимальна плодючість до 300 тис. сім'янок здатне давати кілька поколінь рослин протягом року. Вирвана з корінням, зрізана чи навіть посічена та шматки галінсога надто швидко формує додаткове коріння. Знову вкорінюється і розвивається. Насіння досягає навіть на вирваних з ґрунту рослинах. Тож боротися з нею дуже складно.

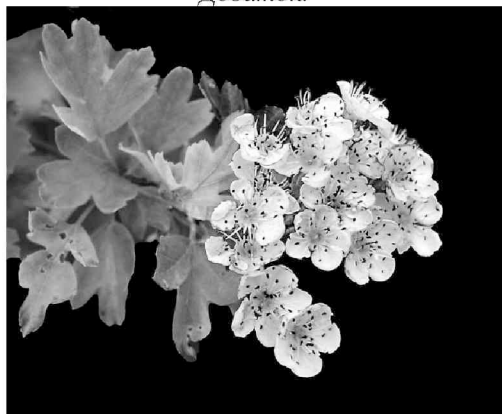
Б.В. Заверуха наводив й інші фітоніми назви виду: „німецьке зілля”, „мадярка”, „французьке зілля”, котрі вказують на те, звідки він проник на територію України. У Чернігівському районі (Чернігівщина) галінсогу

ще йменують „вдовими сльозами”. «Незбутниця» – така друга загально-українська назва галінсоги.

Отже, у даній розвідці наводиться лише дешифрація досить значної і багатої частини народних фітонімів (їх етимологія) на теренах Хмельницької Наддністрянщини. Як справедливо підкреслює Б.В. Заверуха „народна фітоніміка – то самобутній пласт національної культури, який, безперечно, заслуговує поглибленого, всебічного вивчення та узагальнення” [2]. На нашу думку, досягти цього можна тільки при активізації цілеспрямованих етноботанічних досліджень та регулярного висвітлення їх результатів у різноманітних публікаціях.

Латинські назви рослин подано за Определителем растений Украины, 1987 [5]. Фото автора.

Додаток:

Рис.1. Глід

Рис.2. Шипитина

Рис.3. Калина

Рис.4. Чина

Рис.5. Галінсога дрібноквітка

Джерела та література:

1. Шумик М.Л., Булах П.Є., Попіль Н.Л.. Інтродукційний прогноз як важлива складова проекту будівництва садів світу в національному ботанічному саду імені М.М. Гришка НАН України. Частина 1// Інтродукція рослин. – 2019. – №4. – С.3-10
2. Заверуха Б. В. О целесообразности проведения исследований в области этноботаники // Биол. основы рац. использования, преобразования и охраны растительного мира: Мат. годич. сессии (Киев, 1-2 марта 1984). – Киев, 1984. – С. 34-38.
3. Любінська Л.Г., Ковальчук С.І., Матвеев М.Д. Природні цінності національного природного парку «Подільські Товтри» – Кам'янець-Подільський, 1999. – 87 с.
4. Чопик В.И., Дудченко Л.Г., Краснова А.Н. Дикорастущие полезные растения Украины.Справочник. – К.:Наукова думка, 1983. – 397 с.
5. Доброчаева Д.Н., Котов М.И., Прокудин Ю.Н. и др. Определитель высших растений Украины. – К.: «Наукова думка», 1987. – 548 с.
6. Заверуха Б.В. Квіти дванадцяти місяців. – К.: «Урожай», 1974. – 143 с.
7. Шевчук В.Й. Зелений дивосвіт Поділля. Розповіді та поради травознавця. – Вінниця, ДКФ,1997. – С.28
8. <https://uk.wikipedia.org/> Чина весняна
9. Протопопова В.В. Рослини-мандрівники. – К.: Радянська школа, 1989. – С.114-119
10. Харченко М.С., В.І.Сила, Л.Й.Володарський. Лікарські рослини і їх застосування в народній медицині. – К.: «Здоров'я», 1972. – 334 с.

*Коржик С.А.
сmt. Летичів*

ДО ІСТОРІЇ ЛЕТИЧІВСЬКОГО РАЙОННОГО ВІДДІЛУ ОСВІТИ

На основі архівних і опублікованих джерел у статті висвітлено роль районного відділу освіти та його керівників у розвитку початкової та середньої школи в Летичівському районі з 1917 по 2020 роки.

Ключові слова: *відділ освіти, початкова школа, середня школа, гімназія, комісаріат освіти, вчительські курси.*

Часи змінюються, і ми змінюємося, а разом із нами змінюється школа. Освіта є основою прогресу людства. Вона була і надалі залишається найвищим національним пріоритетом, основою для розвитку особистості, суспільства та держави. Тому створення високоефективної системи якісної освіти – це об'єктивна вимога часу. На сьогодні триває реформування

освітньої галузі нашої держави, мета якого - стати розвиненою європейською державою, нарощувати свій науково-освітній потенціал. Пріоритетна мета української системи освіти – створення умов для розвитку та самореалізації кожної особистості як громадянина України, формування покоління, здатного навчатися впродовж життя, створювати й розвивати цінності громадянського суспільства. А це можливо лише за умови якісної освіти.

Система освіти України, як і кожна суспільно-економічна система, базується на трьох основних складниках: інституційна складова (перш за все, нормативно-правове забезпечення); мережа закладів освіти, органи управління у сфері освіти, інші учасники освітньої діяльності, які забезпечують функціонування системи; механізми та інструментарій регулювання відносин між всіма зацікавленими сторонами.

У нових умовах органи управління освітою приймають необхідні рішення щодо зміни освітнього законодавства, вдосконалюють структуру освітніх закладів, враховуючи нові вимоги до якості і змісту освіти, демографічні та міграційні процеси, а також створюють з метою регулювання відносин між всіма зацікавленими сторонами нові механізми, які працюють на розвиток української освіти.

20-ті роки XX століття. Але так було не завжди. Історія освіти району зазнавала різноманітних організаційних змін та впливів відповідно до конкретно-історичних реалій. Втім, незмінним завжди залишалось головне завдання – вчити дітей, вчити дорослих.

За даними відділу статистики народної освіти Подільської губернії за 1915 р. у Летичеві знаходилися: вище чоловіче та вище жіноче училища, де по три комплекти учнів та 7 викладачів у кожному; однокласне чоловіче та жіноче училища з одним комплектом учнів та двома наставниками; церковнопарафіяльне (Кирило-Мефодіївське) чоловіче та жіноче училища з одним комплектом учнів та одним наставником.

У 1917-1918 навчальному році в Летичівському повіті існували початкові та середні школи. Початкові школи поділялися на двохкласні 4-х та 3-х комплектні (їх було всього 3, у тому числі в містечках – 2); було 9 двокомплектних шкіл, з них у містечках – 3; та 8 одномісних, які існували в містечках; вищих початкових шкіл було 6, з них у містечках – 3. За архівними джерелами у березні 1917 року в Летичівському повіті існувало 246 нижчих початкових шкіл та 6 – вищих початкових шкіл. Всього в містечках було 16 початкових шкіл. Крім цього існували 4 середні школи та гімназії, з них у містечках – 2.

Тривалість навчання у двокласних школах становила 4-6 років. Кількість учителів у школах відповідала кількості комплектів. В однокласних початкових школах термін навчання становив 4 роки, одномісних – 3.

Як і у багатокомплектних, ідентичною до кількості до кількості комплектів. Вищі початкові школи були переважно 4-х комплектними. Для цього типу шкіл було уніфіковано термін навчання – 4 роки. Кількість вчителів не перевищувала 5 осіб.

Однак протягом двох років кількість шкіл не змінилася, вже у січні 1919 р. кількість шкіл залишається такою ж, як 1917 р.: 246 нижчих початкових, 6 – вищих початкових та 4 – середніх.

На початку XX ст. набули поширення приватні жіночі гімназії, зокрема у 1917 р. така гімназія відкрилася у Летичеві, яка містилася у приміщенні чоловічої гімназії.

Після подій 1917 р. колишня гімназія була реорганізована в єдину трудову школу першого, другого і третього ступеня. Було скасовано плату за навчання, встановлено обов'язковість навчання і спільність всіх дітей шкільного віку.

З перших років революції відбувалися значні реорганізації в органах управління освітою: були ліквідовані дирекції народних училищ та шкільні округи, у тому числі й на Поділлі та Летичівському повіті зокрема. На основі рішень учительських з'їздів створювалися нові шкільні ради, як структурні одиниці земських органів самоврядування, запроваджувалися посади комісарів народної освіти, інструкторів. Кроком до реальної ліквідації цих закладів стало припинення їх фінансування гетьманським урядом з 1 серпня 1918 р.

Справочинну документацію було передано до земських управ. У грудні 1917 р. Центральна Рада ухвалила закон про скасування Шкільних Округ на території Української Народної Республіки, скасовано посади директорів та інспекторів народних шкіл, а тимчасове завідування справами передається губернiальним та районним комісарам, яких призначає Народне Міністерство Справ Освітніх.

Таким чином, щоб припинити чвари та двовладдя в апараті народної освіти, Українська Центральна рада скасовує шкільні округи, як орган зайвої централізації, бюрократичний посередник між секретаріатом освіти й місцевим самоуправлінням, запроваджується інститут комісарів шкільної освіти. Система рад та інститут комісарів освіти поклали початок громадсько-державному характеру керівництва справами освіти. Шкільні комісари отримали педагогічно-контрольні повноваження й мали реалізовувати їх у безпосередньому контакті з органами місцевого самоврядування.

Протягом травня-червня 1917 р. шкільні комісії при повітових земських управах перебрали на себе функції ліквідованих училищних рад. У жовтні 1917 р. комісію було замінено комітетом зі справ народної освіти. У вересні 1918 р. відбулася реорганізація комітетів при земських управах і перетворення їх на відділи народної освіти.

Це забезпечувало більш злагоджену роботу школи. В Українській Державі був розроблений новий план управління освітою, який передбачав виведення зі складу земських установ органів управління народною освітою.

У 1917 – 1920 рр. освіта в Україні опинилася в центрі боротьби різних політичних сил. Центральна Рада і Гетьманат проводили українізацію школи. На урядовому рівні питання впровадження українознавчих дисциплін в школах Київської шкільної округи, до складу якої входили і навчальні заклади Летичівського повіту, розглядається 28 березня 1917 р. Невдовзі з цього приводу перший міністр освіти Тимчасового уряду О.А. Мануйлов видає розпорядження стосовно українських шкіл, яке зводиться до таких основних положень: 1) «В народних школах заводиться наука українською мовою при забезпеченні прав національних меншостей; московська мова стає обов'язковим предметом навчання від другого року науки; 2) в учительських семінаріях і інститутах України заводиться наука української мови, літератури, історії і географії; 3) у вищих школах заснуються кафедри української мови, літератури, історії і права».

На виконання даного розпорядження у березні 1917 р. XI надзвичайні Подільські губернські земські збори постановили: приступити з нового навчального року до націоналізації освіти. Планувалось у народних школах навчання вести українською мовою, а в учительських семінаріях вивчати українську мову, історію, географію як окремі предмети, а у 1918 р. у цих навчальних закладах викладання проводити також рідною мовою. Крім цього передбачалося для усіх народних учителів влаштувати влітку курси української мови. Повітовим управам пропонувалося надати «Прогресі» кошти для видання українських підручників та забезпечити ними школи.

У січні 1918 р. декретами Раднаркому РСФРР і Народного секретаріату було ліквідовано шкільні округи, дирекцію та інспекцію народних училищ, радянські органи зосередили у своїх руках керівництво системою освіти.

Катастрофічно не вистачало учителів. Під час діяльності Центральної ради у 1918 р. з метою підготовки педагогічних кадрів на Поділлі були організовані короткотермінові вчительські курси у Вінниці, Летичеві та інших містах України.

Повітові земські управи займалися відбудовою шкіл. При них утворювалися шкільні ради, які збиралися на засідання раз на два-три місяці і висловлювали відповідні побажання, затверджували звіт голови. Основну роботу виконували відділи освіти управ. За умов, коли центральна влада ще не мала достатньо сил для проведення освітньої політики, фактично уся організаційна, конструктивна робота по шкільництву припадала на долю земства.

При повітових управах крім шкільних відділів існували також підвідділи позашкільної освіти. Найпоширенішими формами їх роботи різноманітні курси, громадські лекції, сприяння в створенні та подальша підтримка шкільних бібліотек, місцевих осередків «Просвіти». У листопаді 1919 р. підвідділом позашкільної освіти Летичівської повітової управи було організовано курси для селян повіту та робітників міста Летичева і околиць. Слухачами курсів стали представники всіх населених пунктів повіту (по два від кожного). Протягом шести тижнів навчання ними було прослухано 18 навчальних дисциплін різноманітного спрямування – «Історія України», «Українська мова», «Арифметика» (два останніх – практичний курс), «Сільське господарство і кооперація» (найбільший за обсягом курс – 40 годин). «Організація просвіт, спілок і інших товариств».

Крім загальноосвітніх курсів, проводились також спеціальні, метою яких було підвищення кваліфікації основних категорій земських та державних працівників.

Фінансове становище земства у 1917-1919 рр. було незадовільним. Величезні недоїмки по земських зборах підірвали матеріальну базу самоврядування.

Період з 30 квітня – 14 грудня 1918 р. є часом влади Гетьмана П.П.Скоропадського, який проголошує утворення Української держави на противагу Українській Народній Республіці. У жовтні 1918 р. посада комісара народної освіти та інститут комісарів освіти узаконюються, в деяких губерніях почали діяти комісаріати освіти.

Комісари були представниками Генерального секретарства освіти на місцях і повинні були здійснювати загальний нагляд за виконанням законів про освіту, улагоджувати конфлікти «в питаннях шкільної організації між керуючими органами і підлеглими інституціями та окремими особами».

Для Поділля була характерною значна плінність кадрового складу повітових комісарів освіти в окремих повітах. У Летичівському повіті три повітових комісари змінилася за період з серпня до жовтня. З 1 жовтня 1919 р. згідно наказу №194 від 03.10.1919 р. у Летичівському повіті комісаром освіти було призначено Іваненка Михайла.

У Розпорядженні Директорії УНР про управління школами на Україні, яке підписали Член Директорії – проф. Ф.Швець, завідуючий відділом освіти – Є.Щириця, йдеться про необхідність негайного поновлення повітових освітніх (шкільних) Рад, які були зруйновані гетьманським урядом, та заснування губерніальних і міських шкільних Рад і управ.

В архівах зберігаються закони і накази, видані за часів Директорії (грудень 1918 р. - січень 1919 р.), які є свідченням того, що і в цей час питання управління освітою не були забуті, відсунуті на задній план. Так, наказом

Директорії про призначення і звільнення урядовців, ліквідовано шкільні округи і окружні комісаріати. Натомість створено „Губерніальні шкільні ради та управи: Київська, Харківська, Одеська, Херсонська.

У липні 1919 р. Раднарком УСРР схвалив «Положення про єдину трудову школу Української СРР», за яким у республіці вводилося безоплатне навчання і обов'язковість його для всіх дітей віком від 7 до 16 років. Уряд УСРР старанно копіював відповідні акти у галузі народної освіти, що впроваджувалися в Росії, у тому числі й очевидне безглуздя: положення про перетворення школи в «самообслуговуючу школу-комуну, яка ґрунтується на вільному вихованні». Передбачалося скасування п'ятибальної системи в оцінці знань учнів, відміна домашніх завдань та екзаменів. Заборонялися будь-які покарання учнів у школі. Ці сумнівні нововведення були навіяні загальною політичною ситуацією, впровадженням «воєнно-комуністичних» начал у всіх формах суспільного життя.

У жовтні 1919 р. в Летичеві діяли вища «хлоп'яча» початкова школа (інспектор М.В. Проценко) та дівоча вища початкова школа (завідуюча Л.Н.Сутулова). У вищій початковій школі вивчалися такі основні предмети: рідна мова, історія, географія, арифметика, закон Божий і природознавство.

У містах, містечках, у селах Поділля гімназії відкривалися також на кошти громадських організацій та селянських громад. Зокрема, в липні 1918 р. у м. Меджибіж виникла громада по заснуванню двох гімназій (хлоп'ячої і дівочої), яка виробила свій статут, котрий у серпні 1918 р. був затверджений Вінницьким окружним судом. Громада звернулася до Комісаріату Київського шкільного округу з проханням надати дозвіл на відкриття цих гімназій у м. Меджибіж. Невдовзі, отримавши від Комісаріату дозвіл і запросивши учителів та керівників гімназій, 22 жовтня цього ж року розпочала у них заняття. Шкільні заклади розташувалися у місцевому замку, дозвіл на що одержано було від Подільської управи по розквартируванню військ. Завдяки клопотанню громади, шкільні заклади були забезпечені необхідними класними меблями, найнеобхіднішими навчальними посібниками та невеликою бібліотекою. Незважаючи на усі перешкоди у зв'язку зі зміною влади, навчання у цих закладах провадилися більш-менш успішно і шкільний рік був закінчений вчасно.

Процес перебудови системи навчання проходив дуже важко, бо педагогічні кадри складалися, в основному, з учителів старої школи, які не зразу могли сприйняти дух радянської педагогічної думки. А нова система, нові тенденції ще не використовувалися. Та все ж ідеї політехнізму, хоча й з труднощами, утверджувалися: крім загальноосвітньої та трудової підготовки, багато уваги приділялося фізичній та естетичній підготовці, технічній творчості, політичній суспільній діяльності, розвиткові колективізму.

Про загальноосвітню школу уряд повів мову у січні 1919 р., коли прийняв закон про державну мову. Відповідно до нього міністр освіти І.Огієнко видав наказ, за яким мовою викладання у всіх школах України – початкових, середніх і вищих повинна стати українська. Усі вчителі повинні були негайно, відразу після ознайомлення з цим наказом, перейти на україномовне навчання зі своїх предметів. У разі труднощів з використанням державної мови, вчителі повинні були подати до 20 лютого 1919 р. заяви про тимчасове використання російської мови у шкільному навчальному процесі (у школах національних меншин було дозволено користуватися рідною мовою).

Питання впровадження української мови у Летичівській чоловічій гімназії декілька разів обговорювалося на педагогічній раді, адже у 1918-1919 навчальному році предмети українознавства у цьому закладі майже не викладалися.

Українізація середніх шкіл на основі закону про державну мову в УНР практично майже не відбувалася. Через це 1 липня 1919 р. товариш міністра народної освіти Н.Григоріїв надіслав директорам і педагогічним радам усіх державних середніх навчальних закладів обізнаним, яким сповіщав, що перехід на викладання українською мовою є обов'язковим з початку 1919-1920 шкільного року. При цьому він зазначив, що 25% предметів можуть викладатися іншою мовою.

Дане питання знову широко обговорювалося на засіданні педагогічної ради Летичівської чоловічої гімназії (протокол №16 від 1 вересня 1919 р.).

Однак процес українізації освіти проходив дуже складно, давалось у знаки більш як двоохсотлітнє перебування в складі Російської імперії. У результаті доводилось стикатись з не дуже прихильним, а часто і ворожим, ставленням до цього процесу з боку населення України. В умовах жорстокої боротьби за владу освіта і культура стали заручниками політиків. Жорстокі класові зіткнення породжували нову ідеологію та мораль, які не вкладалися в традиції українського народу, споконвічні загальнолюдські цінності й гуманізм.

Серйозну проблему у навчальний процес внесла епідемія висипного тифу, що виникла взимку 1919 р. у Летичівському повіті. Припинилося навчання у Летичівській гімназії з 1 грудня 1919 р. до 1 лютого 1920 р., а приміщення закладу стали використовувати під шпиталь.

Відділ народної освіти у Летичеві був утворений згідно з Постановою РНК УРСР «Про організацію місцевих органів радянської влади і порядок управління» від 8 лютого 1919 р. До його функцій входило: організація загальноосвітніх шкіл; керівництво їх роботою, підготовка працівників середньої і нижчої кваліфікації для потреб народного господарства і культурного будівництва; здійснював ліквідацію неписьменності; проводив

боротьбу з дитячою безпритульністю; здійснював керівництво місцевими установами культури, освіти, мистецтва; повинен був забезпечувати організацію охорони пам'яток культури і природи.

Повернення більшовиків у грудні 1919 р. призвело до остаточного припинення роботи відновлених органів самоврядування. Формальна ліквідація земств в Україні відбулася із прийняттям відповідного декрету Раднаркому УСРР від 22 січня 1920 р. Паралельно з ліквідацією системи місцевого самоврядування радянські органи видали ряд нормативних актів про реорганізацію системи управління шкільництвом. більшовики переробляли навчальні плани на свій лад, дбаючи насамперед про виховання дітей в дусі відданості ідеям соціалізму. У Летичівському повітовому ревкомі в липні 1920 року при відділі народної освіти було відкрито підвідділи: загальний, шкільного виховання, дошкільного виховання, позашкільного виховання, професійної освіти.

Радянська влада з побоюванням ставилася до проявів національного життя і перекреслила українізацію народної освіти.

У листопаді 1920 р. на теренах Летичівського повіту остаточно утвердилася радянська влада. Не відчуваючи широкої підтримки з боку місцевого українського селянства, інтелігенції, більшовики змушені були обережно підходити до вирішення національного питання. 21 вересня 1920 р. РНК УСРР ухвалила рішення про запровадження української мови в школах і радянських установах. У ній наказувалось негайно запровадити обов'язкове вивчення української мови в школах України, органам освіти – розробити план для розвитку українських освітніх установ та відкрити в губернських і повітових містах вечірні школи для вивчення службовцями української мови. Державні установи повинні були обслуговувати людей українською мовою.

Одним із важливих завдань освітньої роботи була ліквідація неписьменності. Ставилось завдання не лише навчити робітників і селян читати, писати та лічити, а й прищепити їм комуністичну ідею. До цієї справи було залучено багато вчителів, грамотних людей інших професій, учнів.

Оголосивши ліквідацію неписьменності одним із найважливіших політичних завдань, держава прагнула забезпечити цю кампанію літературою відповідного політичного спрямування. В Україні видавалися букварі для дорослих «Геть неписьменність!», «Червоний прапор», «Буквар залізничника», «Буквар селянина», книга для читання «Ми новий світ збудуємо» та інші. Зміст цієї літератури мав забезпечити поєднання навчання елементарних навичок читання й письма з вихованням відданості новому ладу, непримирності до його противників. Крім шкіл по ліквідації неписьменності на початку становлення радянської влади відкривалися в селах хаги-читальні. Вони виконували багато функцій: були і бібліотеками, і школами, і клубами.

У 1920 р. на державному рівні робиться нова спроба створити життєздатну систему народної освіти. Усі нижчі й середні державні, громадські і приватні школи України реорганізовувалися в єдину загальноосвітню трудову семирічну школу, що мала два ступені: 1-4 класи та 5-7 класи та керувалась у своїй роботі «Декларацією про єдину політехнічну школу». Зміст освіти почав визначатися з урахуванням світської школи, класовості виховання, національних потреб.

5 травня 1920 р. у Летичеві відбувся волосний з'їзд вчителів всіх навчальних закладів волості для визначення напрямків діяльності щодо введення принципів єдиної трудової школи. Всі вчителі були розподілені на комісії, які відповідали визначеним предметам, що викладалися в школі: філологічна, математична, історична, соціальних наук, природничо-географічна, фізичного виховання, естетичного виховання та з питань викладання сільського господарства. Кожна така комісія розробила методи та форми викладання цих предметів за принципами нової школи.

Цього ж року радянська влада, нарешті, розгорнула компанію впровадження в школах УСРР української мови. 7 вересня 1920 р. Летичівський повітовий відділ народної освіти надіслав до шкіл повіту наказ, в якому зазначалося: «...всім перейти на навчання виключно українською мовою, російська мова, як прикладна, вводиться лише у старших класах; до початку навчального року в усіх школах обрати шкільні ради».

У школах поступово вводилися елементи трудової діяльності — прибирання класів та територій шкіл. У цей час почали з'являтися дитячі трудові сільськогосподарські комуни, в яких проводилися різні сільськогосподарські роботи. Діяльністю учнів керували досвідчені вчителі. У липні 1920 р. Наркомос УРСР видав «Декларацію про соціальне виховання дітей». У ній визначалися основні принципи політики Радянської України у галузі освіти і виховання підростаючого покоління.

«Декларація» наголошувала на необхідності виховання дітей у дусі комунізму, трудового виховання, поєднання навчання й виховання в єдиному процесі. Окремі питання в документі трактувалися з позицій теорії «відмирання школи», замість шкіл рекомендувалися дитячі будинки та дитячі комуни, основним підручником проголошувалося життя, недооцінювалася роль сім'ї у вихованні дітей (виходили з помилкової думки про неминуче відмирання сім'ї в умовах соціалізму), а власне соціальне виховання розглядалося як засіб руйнування сім'ї й усунення її від виховання дітей. Процес перебудови школи в Україні на початку 20-х рр. значно ускладнювався господарськими труднощами, викликаними розрухою та злиднями, заподіяними у роки війни та іноземної інтервенції. З'явилася величезна кількість безпритульних дітей. Тому у мережі навчальних закладів з'явилися дитячі будинки, трудові комуни, які охоплювали значну

кількість безпритульних дітей. Влада Летичева успішно реалізовувала згадувану вище декларацію і діти, які втратили під час війни своїх батьків, знайшли притулок у дитбудинку Такий дитячий будинок у 1921 р. було відкрито у Летичеві, а пізніше – у селі Війтівці (тепер село Грушківці Летичівського району) у бувшій садибі графа Моркова поблизу містечка.

З 20-х років набув поширення дитячий та молодіжний комуністичний рух. Створювалися піонерські та комсомольські організації. Комсомольці й піонери брали активну участь у роботі по ліквідації неписьменності, проводили читання газет та журналів серед дорослого населення, допомагали вчителям здійснювати всеобуч, брали активну участь у трудових суботниках.

Колегія Губнаросвіти вживала рішучих заходів для того, щоб забезпечити нормальну роботу шкіл на місцях. Так на засіданні, що відбулося 28 квітня 1921 р., було доручено управлінню постачання негайно з'ясувати, яка кількість шкіл потребує ремонту, скільки потрібно палива та освітлення. Було прийнято рішення про організацію майстерні по пошиттю та ремонту одягу, взяття, щоб до осені вже розіслати речі за призначенням, а також про організацію столярної майстерні для виготовлення шкільних меблів й іншого інвентаря, необхідного для найшвидшого оснащення шкіл.

Остаточне перетворення української національної школи в школу комуністичну відбувається з прийняттям 15 червня 1920 р. “Постанови про проведення в життя 7-річної Єдиної Трудової Школи”. На її основі всі середні, а також близькі до них за навчальними планами громадські й приватні школи реорганізовувались у 7-річні.

Школа ставала єдиною, загальноосвітньою, спільною для навчання хлопчиків і дівчат. 1921 р. українські школи реорганізовувались в трудові. Переглядалися навчальні плани, програми. Але владі довелося рахуватися з бажанням населення й поглиблювати українізацію шкіл. Реорганізовано було і Летичівську чоловічу гімназію у єдину школу, до якої приєднано і жіночу гімназію.

Уже на початку 1921 р. після усіх буремних подій та зміни влади у селі Летичів відкрилися дві початкові школи. Наступного року одну з них реорганізували в семирічну. У 1925 р. тут навчалося 536 дітей шкільного віку, працювало 14 вчителів. Для дітей-сиріт обладнали дитяче містечко, в якому жило і навчалося 216 дітей.

Однак, у 1922 р. у дуже скрутному становищі опинилася вчительська інтелігенція на Поділлі і Летичівщині зокрема. Причиною цього були не тільки наслідки воєн і соціальних катаклізмів, але й незавершеність і непослідовність реформаційних заходів в галузі освіти, неузгодженість дій центральної і місцевої влад, недосконалість фінансово-бюджетного планування тощо.

До губернського відділу народної освіти надходили від повітових освітніх відділів повідомлення про катастрофічне становище вчителів на місцях. Так, з м. Летичева повідомлялось, що працівники освіти в повіті понад шість місяців не одержують платні. Вони голодують, хворіють і замерзають. Школи в повіті працюють дуже ненормально, а в м. Летичеві вже зовсім закриті. Причиною є важкий матеріальний стан учителів, котрим почасти бракує коштів на елементарне, не вистачає взуття й одягу. Декрети Нарком освіти впроваджуються в життя дуже повільно. Кредиту на 1922 р. до цих пір невідкрито.

Освітняни звертались по допомогу до місцевих органів влади, а також надсилали свої звернення і клопотання до столиці, передусім - у наркомат освіти, профспілкові органи, а також до Всеукраїнського комітету сприяння вченим.

У сільській місцевості вчителі отримували меншу заробітну плату, ніж вчителі міст і робітничих селищ. В 1924 р. фактичний заробіток вчителя сільської місцевості становив 14 крб. 88 коп., але цих коштів вистачало лише на їжу.

Суттєвим недоліком роботи школи у той час була недооцінка вивчення основ наук, що випливала з так званих комплексних програм, введених Наркомпросом у 1923 р. Вони орієнтували вчителів та учнів на виконання практичних справ і «попутне» вивчення деяких предметів шкільного циклу. Відсутність послідовності і системи в навчанні призводила до поверхового засвоєння навчального матеріалу, внаслідок чого забули про просте навчання дитини читанню, письму і рахунку.

Процес перебудови школи на Україні до другої половини 20-х рр. значно ускладнювався ще і господарськими труднощами. У школах не вистачало найнеобхіднішого: підручників, зошитів, меблів. У 1923-1924 рр. постачання шкіл підручниками та наочними посібниками через відсутність коштів було нульовим. Лише деякі школи району були забезпечені підручниками на 75%.

Хоча архівних документів з тих далеких років столітньої давності не збережено, відомо, що у 1927 р. з метою підвищення ділової кваліфікації та політичного рівня вчителів було здійснено ряд заходів: введена посада районного інспектора з питань соціального виховання дітей та у вересні 1926 р. була проведена п'ятиденна вчительська конференція з підготовки вчителів до нового навчального року. З 1927 р. працювало райметодбюро.

30-ті роки XX століття. На початку 30-х рр. на зміну «романтичному періоду» в історії розвитку радянської школи прийшли роки радикальної реорганізації системи шкільної освіти. Зміни у промисловому розвитку країни вимагали проведення серйозних змін в роботі школи. Першочерговим завданням ставало забезпечення більш якісної підготовки випус-

кників шкіл до вступу у вищі та середні учбові заклади. А це в свою чергу вимагало більш серйозного відношення до постановки шкільної справи. У першу чергу мова йшла про створення відповідних умов для роботи школи, посилення її учбово-матеріальної бази, забезпечення педагогічними кадрами і перебудови змісту навчально-виховного процесу.

Теоретичне обґрунтування ці завдання знайшли у цілому комплексі патріотичних та урядових постанов, які були прийняті на початку 30-х рр. Це, перш за все, постанови від 5 вересня 1931 р. «Про початкову середню школу» і від 25 серпня 1932 р. «Про навчальні програми та режим у початковій і середній школі», які мобілізували органи народної освіти, педагогічні колективи шкіл на серйозні зміни в діяльності шкіл. У 1930 р. введено обов'язкове початкове навчання для всіх дітей і підлітків віком від 8 до 15 років.

Для шкіл була встановлена така структура: початкова школа (1-4 кл.), неповна середня школа (5-7 кл.), повна середня школа (8-10 кл.). Дана структура з незначними змінами проіснувала до 80-х рр.

Робився акцент на марксистську світоглядну спрямованість шкільних курсів. Вводився індивідуальний облік знань у словесній формі (дуже погано, погано, посередньо, добре, відмінно) і запроваджувалися екзамени. З метою зміцнення порядку і дисципліни у школах посилювалася керівна роль учителя. Вводились посади класних керівників. Запроваджувалась учнівська форма. Чітко визначався початок і кінець навчального року та його поділ на 4 навчальні чверті. Все це свідчило про посилення державного контролю за роботою шкіл. У той же час ці заходи внесли чіткий порядок у роботу школи і сприяли підвищенню відповідальності вчителів та учнів.

Було відмінено практику складання місцевих навчальних планів і програм та затверджено нові уніфіковані навчальні плани для всіх типів шкіл та підручники, введено предметність викладання.

У школах утвердилась пояснювально-ілюстративна система навчання, головне місце в якій зайняв усний, словесний виклад знань з використанням наочності. Структура діяльності учителя на уроці тепер набула такого вигляду: усне пояснення – ілюстрація – контроль розуміння учнями нового матеріалу – корекція – закріплення – повторення здобутих знань. Головна увага приділялась розвитку пам'яті учнів.

У 1931 р., згідно постанови ВУЦВК утворено Летичівський районний Відділ народної освіти з наданням права самостійної установи. Відділ здійснював керівництво і контроль за діяльністю навчальних закладів, позашкільних дитячих установ, що знаходились на районному фінансуванні, організовував і контролював роботу дошкільних установ, сприяв підвищенню кваліфікації педагогічних кадрів.

У 1932 р. Голосківська школа одержала від держави двоповерховий будинок для семирічної школи (будівля донині служить школі). Одним з перших директорів семирічної школи був учитель Косенко.

Від 25 серпня 1932 р. семирічна школа в Летичеві була перетворена в середню школу для учнів від 8 до 18 років. Партійні постанови «Про початкову і середню школу» (1931 р.) та «Про навчальні програми і режим в початковій і середній школі» (1932 р.) обмежували творчість учителів і встановлювали жорсткі рамки функціонування загальноосвітньої школи. Вони були спрямовані на універсалізацію освіти (змісту, форм, методів навчання), робили акцент на марксистську світоглядну спрямованість шкільних курсів.

1935 р. окремою партійною постановою давалися конкретні вказівки про початок і закінчення шкільних занять, тривалість уроку, вводилися правила поведінки і єдина форма одягу для учнів, запроваджувалися єдині норми і 5-бальна система оцінки успішності.

Починаючи з 1934 по 1941 р., Летичівська середня школа зростала і розширювалась, ставши однією з кращих шкіл нашої області. Школа була чудово обладнана, цілком забезпечена шкільним майном. Учительська була обставлена гарними м'якими меблями. В школі були гарно устатковані кабінети: фізичний, хімічний, військової підготовки. Вартість приладів фізичного кабінету досягала 7000 крб. Бібліотека школи нараховувала до 4000 книжок, був відділ методичної літератури, для вчителів. При школі було збудовано шкільний клуб зі звуковим кіно, було добудовано до основного приміщення 5 класних кімнат. Навколо школи був добре впорядкований сад і палісадник з альпійською гіркою та акваріумом. Школа нараховувала 20 класів. Паралельні класи були з першого по десятий. Охоплено навчанням понад 700 учнів. До війни відбулося 6 випусків 10-х класів. До війни було 6 випусків 10-х класів. За цей період школа випустила 330 випускників. Більшість з цих випускників, закінчивши вищу школу, працюють на відповідальних роботах. Летичівська середня школа пишається іменами кращих людей, яких вона навчала й виховувала, серед яких особливе місце займає ім'я Героя Радянського Союзу гвардії генерал-лейтенанта Осліковського Миколи Сергійовича, полковника Вінарського, Войцехівського - викладача учительського інституту.

Голосківська семирічка в 1937 р. була перетворена в середню школу. Директором школи в ті роки працював Булич Григорій Максимович, який залишався директором до 1941 р.

40-і роки XX століття. Віроломний напад фашистської Німеччини перервав мирну працю людей. Багато вчителів та учнів пішли захищати Батьківщину. Навчання у школах припинилося. Матеріальну базу шкіл фашисти розграбували та знищили. Спалили шкільне приладдя, підруч-

ники та художню літературу, було вивезено кіноапаратуру, музичні інструменти та інше цінне устаткування. Під час Другої світової війни відділ освіти теж припинив свою діяльність.

З 17 липня 1941 р. Летичів окупований німецькими військами. Вони зруйнували і знищили все те, що було придбано в школі десятиліттями дбайливою рукою учительського колективу. Клуб було зруйновано, будинок школи було перетворено у стайню, в підвалі влаштовано тюрму, у котру закидали й мучили людей. Садок і полісадник було знищено. Кабінети, бібліотека, учительська і класні кімнати пограбовані і всі цінні приладдя та книжки знищені.

Метою нацистської шкільної політики на загарбаних територіях було онімечення населення та виховання покірності німецькому рейху. Для реалізації своїх освітніх планів на Україні фашисти намагалися створити там так звані «народні школи», для яких достатньо 4 класи. Метою навчання у таких школах повинно бути лише лічба, уміння розписатися та виховання покірності німцям. Уміння читати вважалося зайвим. Школа будувалася на зразок німецької і готувала дітей до майбутньої виснажливої фізичної праці на користь поневолювачів.

Окупанти повністю заперечували існування на загарбаних територіях середніх та вищих шкіл. Німецька влада у Летичеві відмінила спочатку обов'язкову середню освіту, а пізніше, – і семирічну. Залишалися лише початкові школи. Однак у Летичеві школи вони перестали працювати в роки окупації через відсутність палива, навчальної літератури, учнів і педагогів.

Замість середніх шкіл окупаційна влада створила фахові навчальні заклади з дво- і трирічним терміном підготовки. Вони готували спеціалістів робітничих професій. Навчання було платним, у середньому учні вносили плату від 200 до 500 крб. Набір слухачів проходив на конкурсній основі, через складання іспитів. Бажаючих вчитися виявилось чимало, то ж фахові школи працювали в кожному гебіті. Так відновила свою діяльність професійна освіта і у Летичеві. У Летичівському гебіті діяли ремісничі і сільськогосподарська професійні школи. У складі Летичівської ремісничої школи найбільшою популярністю користувалися слюсарний та годинникарський відділ. Директором школи був Ю.Г.Іванов.

У міру визволення України від окупантів почалась відбудова шкіл. У лютому 1943 р. було видано постанову українського уряду «Про поновлення роботи шкіл в районах Української РСР, звільнених від фашистських окупантів». Урядовою постановою у 1944 р. запроваджувалося проведення випускних і перевідних екзаменів для учнів початкових, семирічних і середніх шкіл, а також передбачалась можливість нагородження учнів середніх шкіл золотими і срібними медалями за успіхи у навчанні. Замість

словесної системи оцінювання знань учнів запроваджувалась цифрова п'ятибальна система, яка проіснувала більш як півстоліття. Оцінки «1» і «2» вважались незадовільними і служили підставою для залишення учнів на повторний рік навчання.

23 березня 1944 р. місто було звільнене від нацистів військами Другого Українського фронту Червоної армії. На час звільнення від школи залишилось тільки напівзруйнована будівля, без вікон і дверей, і бруд, залишений ворогами.

Час був тяжкий. Закінчувалася друга світова війна, район, як і вся багатонаціональна країна, підіймається з руїн, відбудовується. Незважаючи на голод та нестатки, навчанню та вихованню дітей надавалося велике значення. На той час у районі діяло 40 шкіл та дитячий будинок. Значна увага відділом народної освіти Летичівського району приділяється поліпшенню матеріальної бази шкіл та дитячого будинку, зміцненню кадрового складу, трудовій дисципліні шкільних працівників. Особливо дбали про створення належних умов проживання, харчування та виховання утриманців дитячого будинку. Відразу після звільнення території від нацистських окупантів почали відновлювати свою діяльність школи.

Відновив свою діяльність відділ освіти у 1944 р. Відомостей та розпорядчих документів про відновлення діяльності установи не збереглося. Відділ безпосередньо підпорядковувався Летичівському районному виконавчому комітету. Наказом №1 від 08 квітня 1944 р. по Летичівському району завідувачий Ярусевич Іван Йосипович (1944-1947) затвердив мережу навчальних закладів, яка складалася із 2-х середніх шкіл (Летичівська та Снітівська), 6-ти – неповно середніх шкіл та 32-х початкових. До неповно середніх шкіл з 1 вересня 1944 р. додалася Вербецька неповно середня школа. Перед керівниками шкіл поставлено завдання провести облік дітей шкільного віку та комплектування шкіл учнями і розпочати навчання. При районному відділі освіти було утворено методичний кабінет. З 1 червня 1944 р. завідувачем було призначено Ціюмика Олексія Семеновича. Для підвищення кваліфікації педагогічних працівників на базі неповно середніх навчальних закладів організовувалися кушові методичні об'єднання.

Багато зусиль було витрачено, щоб якнайскоріше розпочати освітню роботу. Для діяльності навчальних закладів потрібні були меблі, довелося збирати й зносити уламки дощок із зруйнованих хлівів і робити примітивні столи на козлах й лави для сидіння. Серед учнів збирали підручники, у кого вони були для загального користування.

Завідувачий Летичівським районним відділом освіти Іван Йосипович Ярусевич, своїм наказом №1 від 8 квітня 1944 р. призначив Чернова Мirona Дмитровича директором Летичівської середньої школи. У школі почали працювати 9 учителів.

Створювалися початкові школи у Залетичівці (завідуюча Неточеева Антоніна Гнатівна), на Завовку (завідуюча Ремішевська Марія Миколаївна) та Щедровій (завідуюча Верміяш Надія Іванівна), а також з 24 квітня 1944 р. створювалася дитяча площадка (завідуюча Олійник Ксенія Сергіївна), а вчителем по ліквідації неписьменності та малописьменності призначено Полуденну Галину Ісаківну. Дівав дитячий будинок, при якому існувала початкова школа.

В зв'язку з тим, що старе приміщення школи Летичівської середньої школи було напівзруйноване і навчання в ньому проводити було неможливо, школу тимчасово поміщено в непристосованому будинку. А тим часом місцеві органи влади з допомогою громадськості взялися за відбудову старого приміщення. З 1 вересня 1944 р. розпочалось заняття у відремонтованому будинку школи. З 10 вересня 1944 р. директором школи призначено Клембовську Вікторію Андріївну, а завучем даної школи стає Чернов Мирон Дмитрович.

У цей період освіта району і профспілки працюють над виконанням Закону «Про загальне обов'язкове навчання», тобто охоплення навчанням всіх дітей шкільного віку і дорослих. З цією метою організовано роботу вечірніх шкіл, призначено позаштатних інспекторів по ліквідації неписьменності та малописьменності.

Наказом №37 від 15.08.1946 р. по району згідно шкільної мережі на 1946/1947 рр. у містечку Летичеві утворено Летичівську початкову школу, завідувачем котрої призначено Глухівського Федора Никифоровича, а з грудня 1946 р. – Богданову Валентину Іванівну. У зв'язку з великою кількістю учнів з 2 вересня 1947 р. у Летичеві відкриваються Летичівська семирічна школа, де завідувачем призначена Пінська Раїса Григорівна та Летичівська російська школа, у якій завідувачем призначено Глухівського Федора Никифоровича.

За час з 1 вересня 1944 р. по вересень 1957 р. у Летичівській середній школі проведена велика робота по обладнанню школи, а саме: придбано парти, дошки, повністю устатковані кабінети. В школі проведено трьохфазний струм, що дає можливість повністю виконати лабораторні і практичні роботи з фізики. В школі обладнана майстерня по обробці дерева і металу. Бібліотека нараховує 6200 книжок. Усіх учителів у школі 44 чоловіки. З них з вищою 18 чоловік, ІІ за учительський інститут незакінченою вищою 5 чоловік, педагогічною освітою 10 чоловік.

1949 р. відбувся перехід до загальної обов'язкової семирічної освіти.

У післявоєнні роки статус шкіл часто змінювався у залежності від кількості учнів, наявності педкадрів та приміщень. Середні школи ставали неповними середніми, неповні середні реорганізовувалися у початкові і навпаки.

В той час гостро стояло питання освітнього рівня педагогічних працівників. Багато вчителів, не маючи педагогічної освіти, навчалися заочно у вищих навчальних закладах. Тому методичний кабінет у цей період дбав про розвиток професійної майстерності педагогів. З метою налагодження методичної роботи в районі були створені кушові методичні об'єднання вчителів 1-4 класів та районні предметні комісії, проводилися серпнева та січнева педагогічні конференції.

50-ті роки XX століття. На початку 50-х рр. державою було поставлено перед школами завдання повернутися до принципів політехнізації навчання. Під цим поняттям розумілося ознайомлення учнів з основними принципами усіх процесів виробництва і надання дітям навичок користування найпростішими знаряддями усіх виробництв. Відповідно до цих вимог у 1952 р. були переглянуті плани навчально-виховної роботи шкіл, були введені нові предмети, збільшена кількість годин на суспільно-корисну працю учнів. У зв'язку з цим знову як першочергове постало питання про створення відповідної матеріально-технічної бази шкіл, зокрема шкільних майстерень, кабінетів і лабораторій, посилення шефської допомоги школам з боку промислових підприємств, колгоспів та радгоспів.

У школах вводилось виробниче навчання, створювались учнівські виробничі бригади різного профілю. Середні школи отримали назву «Середня загальноосвітня трудова політехнічна школа з виробничим навчанням». Такі школи проіснували до 1965 р., коли знову повернулись на 10-річний термін навчання.

У зв'язку з запровадженням політехнічного навчання особлива увага зверталася на викладання біологічних дисциплін. Школи, в першу чергу сільські, забезпечувалися навчально-дослідними ділянками, широкого розмаху набула робота юних натуралістів та тваринників. Учні середніх шкіл району активно включилися в проведення дослідницької роботи на навчально-дослідних ділянках і у виробничих бригадах.

У сільських школах було створено 20 учнівських виробничих бригад, у яких працювали 1150 учнів.

Вчителі активно включаються у підготовку до виборів Верховної Ради СРСР. Працюють агітаторами, головами та членами виборних комісій. Проводиться лекційна пропаганда, організація оглядів художньої самодіяльності, робота над поліпшенням кадрового складу, організація соціалістичного змагання невдовзі доповнює вже існуючі напрями роботи профспілки. Організовується робота на шкільних навчально-дослідних ділянках, створюються краєзнавчі гуртки та музеї. З 1951 року для належного контролю за роботою педагогічних колективів відділом освіти призначалися позаштатні інспектори з числа кращих директорів шкіл та профспілкових лідерів.

Відповідно до Закону (1958 р.) «Про зміцнення зв'язку школи з життям і дальший розвиток системи народної освіти в СРСР» семирічні школи перетворювались у восьмирічні, а середні десятирічні – в одинадцятирічні. Восьмирічна освіта ставала обов'язковою.

На виконання даного закону всі середні школи перетворювалися в школи з виробничим навчанням, де старшокласники поряд із загально-освітньою підготовкою опановували певну робочу спеціальність промислового або сільськогосподарського профілю.

Аналіз здійснюваних заходів у системі освіти показав, що запровадження виробничого навчання та у зв'язку з цим, перехід на 11-річну освіту, були поспішними. Тому у 1961 р. ці реорганізації були відмінені спеціальною постановою уряду.

Протягом багатьох років завідувачами Летичівського районного відділу народної освіти були:

- Пірогов Яків Данилович (01.04.1947-05.10.1950) – наказ облвно №91 від 20 березня 1947 р. та наказ №14 від 01 квітня 1947 р. по Летичівському райвно.

- Лозовик Петро Федорович (06.10.1950-20.08.1951) – наказ №51 від 06 жовтня 1950 р.

- Зубченко К. (01.09.1951 – 15.08.1952).

- Ясько Іван Кіндратович (15.08.1952-31.08.1957) – згідно наказу №76 від 03 вересня 1957 р. по Летичівському райвно звільнено з посади завідувача та призначено директором Летичівської семирічної школи.

- Петрошук Дмитро Самійлович (01.09.1957-14.03.1958) – призначено згідно наказу № 76 від 03 вересня 1957 р. по Летичівському райвно; згідно рішення Летичівського райвиконкому №84 від 05 березня 1958 р., наказу №23 від 12 березня 1958 р. звільнено з посади завідувача райвно, призначено директором Летичівської середньої школи.

60-ті роки XX століття. Роки відлиги, нового творчого підйому. В роботі освітянської галузі визначилися такі пріоритетні напрямки: організація соцзмагання, підвищення загальної політехнічної освіти, оздоровлення членів профспілки та їх дітей, спортивна і культмасова робота.

1 вересня 1960 р. було відкрито Будинок піонерів в смт Летичів. Для роботи з дітьми використовувалось три кімнати в одному з найстаріших споруд селища, бувшому помешканні графа Маркова. Організуються перші гуртки технічної творчості: конструкторський, авіамодельний, судномодельний, автомодельний та ракетомодельний (один з найперших в області). У результаті ентузіазму та творчої праці керівника гуртків Орловського Анатолія Йосиповича, гуртки набули серед дітей великої популярності, а результати їх праці одержали визнання не тільки в районі і області, а й на рівні республіки.

1963-1965 рр. видалися важкими, адже у грудні 1962 р. рішенням Верховної Ради було укрупнено сільські райони республіки. 3 квітня 1963 р. по січень 1965 р. за територіально-адміністративним поділом до Летичівського району відійшли 13 сільських рад Старосинявського району та 21 сільська рада Деражнянського району. Значно зросла мережа закладів освіти, якими активно управляв районний відділ освіти.

У цей час органами освіти району і області надавалася велика увага питанням підвищення кваліфікації та педагогічної майстерності вчителів. Творчо працювали вчителі у районних методичних об'єднаннях вчителів. Педагогічні колективи шкіл впроваджували в практику роботи передовий педагогічний досвід.

В цей період, крім педагогічних турбот на плечі відділу народної освіти лягає турбота про забезпечення вчителів городами, посівним матеріалом, хлібом, транспортом іншими товарами та послугами. Здійснюються заходи, спрямовані на покращення матеріально-побутових умов учителів, виділення палива, використання кредитів на індивідуальне будівництво житла та розвиток індивідуального тваринництва, покращення харчування в школах.

У 1965 р. учнівська виробнича бригада Голосківської середньої школи нагороджується Грамотою Міністерства освіти УРСР за активну участь у республіканському конкурсі на кращу дослідницьку роботу з біології і сільського господарства. Крім того, такою ж Грамотою нагороджена учениця Юхнич Ольга – бригадир учнівської виробничої бригади за змілу організацію та високі показники в роботі. У тому ж 1965 р. школа отримує Свідоцтво №542 учасника виставки досягнень народного господарства СРСР у м. Москва. Продукція вирощена на НДЗД школи представлялася на ВДНХ.

У Голосківській середній школі сільськогосподарський напрямок профорієнтаційної роботи здійснювався через роботу учнівських виробничих бригад, які продовжували займатися сортовивченням та вирощуванням с/г культурних рослин, ставились досліди по вивченню врожайності овочевих та зернових культур. Робота Голосківських шкільних виробничих бригад ставилася у приклад на рівні району, області. Також у 1965 р. на базі Голосківської школи для оздоровлення учнів створюється піонерський табір «Ромашка». У 1968 р. виробнича бригада школи знову отримує Грамоту Міністерства освіти УРСР за досягнення у виробничій та навчально-дослідній роботі.

У 1966 р. у школах вводилися нові предмети, у 8 класі – «Основи Радянської держави і права», у старших класах – «Початкова військова підготовка». Розпочалось будівництво стрілецьких тирів, створювались кабінети військової підготовки.

У зв'язку з введенням у дію нового приміщення середньої школи з 1967 р. у селищі почала діяти Летичівська середня школа №1, директором якої призначено Дернового Володимира Васильовича. У попереднє приміщення перемістилася Летичівська восьмирічна школа, яка стала називатися – Летичівська середня школа №2, директором якої призначено Яська Івана Кіндратовича, якого у 1973 році змінив Кондрашов Володимир Андрійович.

У 1968 році у селі Требухівці побудована нова двоповерхова школа, до цього діти навчалися у декількох приміщеннях. З введенням нової школи навчання проводиться в першу зміну. З 1971 року школа стала середньою. Перший випуск учнів десятого класу відбувся у 1974 році. Два випускника школи: Варцаба В., Білан В., отримали золоті медалі.

Керманичами районного відділу освіти у цей час були:

- Харитонов Микола Іванович (12.03.1958-22.01.1965, 01.04.1965-16.12.1968) – прийнято на посаду згідно рішення Летичівського райвиконкому №84 від 05 березня 1958 р., наказу №23 від 12 березня 1958 р.; вдруге призначено на посаду згідно наказу Хмельницького облвн №246 від 27 березня 1965 р., наказу №89 від 01 квітня 1965 р. по Летичівському райвно; звільнено з посади згідно наказу Хмельницького облвн від 08 грудня 1968 р. №1210 та наказу по Летичівському райвно від 16 грудня 1968 р. №312.

- Адаменко Єгор Петрович (22.01.1965-01.04.1965) – згідно наказу №23 від 22 січня 1965 р. звільнено з посади директора Летичівської середньої заочної школи та призначено на посаду завідувача райвно.

- Кондрашов Володимир Андрійович (16.12.1968-31.07.1973), призначений на посаду згідно наказу Хмельницького облвн від 08 грудня 1968 р. №1210 та наказу по Летичівському райвно від 16 грудня 1969 р. №312; звільнено згідно наказу №124 від 31 липня 1973 р. та переведено на посаду інспектора райвно згідно наказу Хмельницького облвн №120-к від 2 липня 1973 р.

70-ті роки XX століття. У 1972 р. було прийнято урядову постанову «Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді і дальший розвиток загальноосвітньої школи». Термін навчання у початковій школі з 4 років зменшено до 3-х. Ставилось завдання, щоб всі учні 8-х класів продовжували навчання в 9-10 класах або в інших навчальних закладах, що дають середню освіту.

Протягом усіх 70-х рр. здійснювалась комплексна добудова і перебудова Голосківської середньої школи. Досить оперативними темпами добудовувався до основного приміщення школи спортзал, площею 300 метрів квадратних. Повністю він був закінчений і готовий до роботи у 1977 р. У 1978 у Голосківській школі з'явився новозбудований тир. Він став най-

більшим і найкращим в районі. У тирі проводились стрільби з АКМ бойовими патронами і кульові стрільби з ТОЗ-8. Біля тирі починає будуватися окремий військовий кабінет, який потребував облаштування. З часом він стане кабінетом ДПЮ. Ще пізніше зі сторони внутрішнього двору будувалася веранда школи, яка мала приміщення для гардеробної кімнати і невеличкий коридор.

Протягом усіх 1970-х рр. юннати під керівництвом вчителя біології цієї ж школи Шершун М.М. проводили різні досліді по сортовивченню та врожайності овочевих культур за завданням Миронівського селекційно-генетичного інституту, за що не раз отримували грамоти та подяки.

Час від часу районний відділ народної освіти у співпраці з Товариством Червоного Хреста проводили на базі Голосківської школи змагання шкільних санітарних постів. У 1971 р. санпост Голосківської школи отримує Грамоту від Хмельницького обласного комітету Товариства Червоного Хреста за I місце у районних змаганнях санпостів.

Завідувачами районного відділу освіти у цей час працювали:

- Дерновий Володимир Васильович (1973-1976) – наказ райвно №120 від 2 липня 1973 р., наказ Хмельницького облвно від 25 червня 1973 р. №105-к; переведено на посаду директора Летичівської СШ №1 згідно наказу №7-к від 15.01.1976 р. Хмельницького облвно та наказу №14 від 15 січня 1976 р. Летичівського райвно.

- Дудник Антон Григорович (15.01.1976 – 29.06.1996) – прийнято на посаду згідно наказу №8-к від 15 січня 1976 р. Хмельницького облвно та наказу по Летичівському райвно від 15.01.1976 р. №15; звільнено з посади згідно розпорядження Летичівської райдержадміністрації №256 від 26.06.1996 р. та наказу по відділу освіти Летичівської райдержадміністрації від 29 червня 1996 р.

З призначенням на посаду, Антон Григорович Дудник переглянув систему добору і розстановки директорів шкіл. Було створено школи передового досвіду на базі восьмирічних та середніх шкіл району: Летичівська середня школа №1 (директор Дерновий В.В.), Меджибізька середня школа (директор Микитюк П.Ф.), Голосківська середня школа (Помарайко Ф.В.).

Створення та організація роботи опорних шкіл на базі Голенищівської, Козачківської, Требуховецької середніх, Ставницької, Сусловецької неповних середніх, Русанівської початкової шкіл (керівники Локазюк А.Д., Кошелюк Л.І., Щербатов А.С., Мазурчук В.О., Шагунський А.Й., Ороховська Е.В.) сприяло поглибленню вивчення окремих предметів (географії, історії, хімії, математики, біології).

Виникла необхідність зміцнювати матеріальну базу шкіл, капітально ремонтувати та будувати освітні заклади в ряді сільських населених пунктів. За порівняно короткий проміжок часу за допомогою колгоспів та

радгоспу «Летичівський» було добудовано чотири класні кімнати в Ялинівці (директор Слободянюк Т.В.), чотири класні кімнати та спортзал в Суслівцях (директор Шатунський А.Й.), капітально відремонтували і добудували три класні кімнати в Летичівській середній школі №2 (директор Кірик І.М.), побудувати навчальний корпус, гуртожиток х їдальню у Головининецькій школі-інтернаті (директор Довгалюк Л.К.), капітально відремонтувати навчальний корпус Меджибізької ЗОШ I-III ступенів (директор Микитюк П.Ф.), побудувати школу I-II ступенів в Івоненцях (директор Данчук Н.А.), за білоруським проектом школи початкового ступеня в Рожнах, Бохнах, Майдані-Вербецькому, Горбасові, Сахнах.

Зусиллями колгоспу ім. XXII з'їзду КПРС було відремонтовано другий корпус Снітовецької середньої школи та побудовано їдальню, в якій харчувалися учні (голова колгоспу Каськова М.В.). Споруджено їдальню для школярів Митковецької ЗОШ I-II ступенів завдяки правлінню місцевого колгоспу.

У 1977 р. присвоєно звання Заслуженого вчителя України біологу, директору Летичівської СШ №1 Дерновому Володимиру Васильовичу, вчительці початкових класів цієї ж школи Міщенко Галині Володимирівні, вчительці української мови і літератури Голосківської СШ Вербовій Марії Сергіївні. 50 педагогічних працівників району було нагороджено орденами і медалями, у тому числі 6 – медаллю А. С.Макаренка.

У 1979 р. досвід районного методичного кабінету Летичівського районного відділу освіти з питань впровадження в практику роботи шкіл передового педагогічного досвіду і досягнень педагогічної науки було вивчено Хмельницьким обласним інститутом удосконалення вчителів, занесено у картотеку передового педагогічного досвіду Центрального інституту удосконалення вчителів, він демонструвався на постійно діючій виставці передового педагогічного досвіду при ЦПУВ у м. Києві.

Матеріали Летичівського райвно (завідуючий Дудник А.Г, завідувач методкабінетом Ярмолук В.П.) з питань удосконалення керівництва вихованням учнівської молоді у 1982 р. демонструвалися на Всесоюзній виставці досягнень народного господарства.

До 1960 р. більшість шкіл були розташовані в пристосованих приміщеннях, тому першочерговим завданням влади району і зокрема відділу народної освіти було будівництво нових шкіл. На радість школярам та їх батькам відкриваються новозбудовані школи: Новокосянтинівська Шрубківська, Ставницька, Голенищівська, пізніше – Сусловецька. Будівництво нових приміщень давало школам можливість перейти на кабінетну систему навчання, яка створювала більш сприятливі умови для навчання, та використовувати, так звані, «нетрадиційні» форми уроку.

Першими кабінетну систему запровадили педагоги Летичівської середньої школи №1. Одними з кращих не лише в районі, а й в області були

кабінети фізики (вчитель Лисак Микола Петрович), кабінет хімії (вчитель Дернова Віра Семенівна), кабінет української мови та літератури (вчитель Гайдамака Тетяна Йосипівна) та інші. Велика увага приділялась трудовому навчанню. Шкільні майстерні були обладнані металообробними та деревообробними верстатами, інструментами, різноманітним приладдям. Розпочиналося вивчення тракторної справи у Гречинецькій, Новокосянтинівській, Голенищівській, Козачківській, Меджибізькій, Требуховецькій середніх школах.

З 1975 у школи району вводиться вивчення автомобільної справи: Летичівську середню школу №1, Летичівську середню школу №2 та Голоківську середню школу. Школи отримують автомобілі, унаочнення по будові автомобіля і правил вуличного руху. У школах створюються кабінети автосправи для практичних та теоретичних занять.

У Шрубкові за наполяганням директора школи Гоголь О.І. побудовано теплицю. Подібні споруди, завдячуючи директорам шкіл Локазюку А.Д., Помарайку Ф.В., Данилюку І.П. споруджені власними силами в Голенищеві, Голоскові та Новокосянтинові.

Флагманом по створенню матеріальної бази з трудового навчання була Летичівська середня школа №1 (директор Дерновий В.В.). При допомозі місцевого колгоспу (с.Залетичівка) було побудовано навчально-виробничий комбінат. Відділ освіти та керівництво школи укомплектували його досвідченими кадрами, створили базу по оволодінню професіями шоферів, швеїв, слюсарів, столярів. Перебудові трудового навчання сприяло забезпечення закладів освіти земельними ділянками, тракторами, причіпним інвентарем.

В цей період головне завдання - закріплення молоді на селі. Кращі вчителі їдуть на село, а щоб їх утримати профспілка спільно з керівництвом районного відділу народної освіти та тісній співпраці з головами колгоспів, домагаються будівництва і видачу квартир для молодих вчителів.

У цей період у районі розгорнулося будівництво дошкільних закладів освіти. добротні дитячі садки були споруджені за кошти районного бюджету в Снітівці, Голенищеві, Ялинівці, Вербці, Новокосянтинові, Запалінцях, Ярославці, Русанівцях, Голоскові, Щедрові, Головченцях, за державні кошти – у Летичеві та Меджибожі.

80-ті роки XX століття. З 1983 р. директором Летичівського Будинку піонерів призначено Черняховича Віталія Костянтиновича. Відтоді розпочинається послідовна і цілеспрямована робота по створенню багатопрофільного позашкільного освітнього закладу та в цілому системи позашкільної освіти в районі. Розширюється та розвивається мережа гуртків, секцій, студій та клубів за інтересами.

У квітні 1984 р. було прийняте урядове рішення про проведення реформи загальноосвітньої та професійної школи, якою передбачалося здій-

снити ряд важливих завдань і перш за все, підвищити якість навчання і виховання, забезпечити високий рівень викладання основ наук, докорінно покращити трудове виховання і профорієнтацію молоді. Для реалізації цих завдань треба було удосконалити навчально-матеріальну базу навчальних закладів. Почався перехід до навчання дітей з 6-річного віку та перехід з 10-річного на 11-річний термін навчання в середній школі. Змінювалась структура середньої школи: 1–4 класи знову ставали початковою школою (як це і було з 1921 р. по 1972 р.), 1–9 класи вважались неповною середньою школою, а 1–11 класи – повною середньою школою. Передбачалось зменшення наповнюваності класних колективів – до 30 учнів. В школах пропонувалось ширше застосовувати методи навчання, які активізують творчу діяльність учнів, зокрема проведення в старших класах семінарських занять, конференцій, лабораторних і практичних робіт.

Для реалізації цих завдань треба було удосконалити навчально-матеріальну базу навчальних закладів. У першу чергу, вносилися відповідні зміни в мережу шкіл. З 1986 р. розпочався перехід загальноосвітньої школи на 11-річний термін навчання, одночасно запроваджувалося навчання дітей з шести років.

У навчальні плани шкіл були введені нові предмети: основи інформатики та обчислювальної техніки, етика і психологія сімейного життя, ознайомлення з навколишнім світом, основи виробництва та вибір професії. З усіх предметів були навчальні посібники. Це вимагало від адміністрацій шкіл проведення відповідної роботи з педагогічними кадрами, учнями та їх батьками. У кожній школі на виконання шкільної реформи були розроблені плани її реалізації до 1990 р. Перші кабінети ОІОТ були відкриті в Летичівській середній школі №1.

Педагогічні колективи творчо працювали над подальшим удосконаленням навчально-виховного процесу, викоріненням формалізму в оцінці знань і практичних навичок учнів.

У рішеннях лютневого (1988 р.) Пленуму ЦК КПСС на перший план було поставлено завдання поліпшити якість знань учнів. Особлива увага у місті приділялася піднесенню ефективності уроку. У практику роботи більшості вчителів стали запроваджуватися нетрадиційні форми занять: уроки-лекції, семінари, диспути, конференції, уроки-роздуми та інші.

На кожному етапі розвитку школи велика увага приділялася позакласній та позашкільній роботі. Виховна робота навчальних закладів залишалась під контролем партійних та комсомольських органів. Значну роботу у цьому напрямку здійснювали піонерські та комсомольські організації шкіл. Під керівництвом партійних організацій піонерські та комсомольські організації проводили значну діяльність в організації суспільно-ко-

рисної праці, спортивно-масової роботи серед учнівських колективів. Але всі ці заходи мали чітке політичне напруження.

90-ті роки XX століття. Новітня історія відділу освіти бере початок з 1991 р., коли Верховна Рада незалежної країни приймає Закон України «Про освіту». Ним закріплюються основні напрямки розвитку освіти, система функціонування та управління освітою, права та обов'язки учасників навчально-виховного процесу. На підставі цього Закону школи розробили свої головні документи – Статути, який враховував всі сторони її діяльності. Змінилися типи навчальних закладів:

Як і для інших бюджетних сфер, 90-ті роки були дуже складними для вітчизняної середньої школи. Такі проблеми, як постійне недофінансування галузі, низький рівень заробітної плати вчителів, брак підручників та іншої навчальної літератури, низький рівень матеріально-технічного забезпечення шкіл надовго залишалися актуальними.

Роки становлення молодого незалежного України наклали свій відбиток на всі сфери життя і діяльності. Незважаючи на соціально-економічну кризу, освіта була стратегічним ресурсом поліпшення добробуту людей, забезпечення національних інтересів, зміцнення авторитету і конкурентоспроможності держави на міжнародній арені.

Школярі змінили піонерські галстуки на вишивані сорочки, одним із головних пріоритетів освіти району стає національне виховання, яке спрямовується на залучення школярів до глибинних пластів національної культури і духовності, формування у дітей та молоді національних світоглядних позицій, ідей, поглядів і переконань на основі цінностей вітчизняної культури.

На початку 1992 р. районний Будинок піонерів реорганізовано в районний Центр творчості дітей та юнацтва.

Відповідно до Закону України «Про Представника Президента України», згідно Указу Президента України «Про положення про місцеву державну адміністрацію» від 14 квітня 1992 р. №252/92 р., згідно розпорядження Президента України від 14 травня 1992 р. №85 «Про примірний перелік відділів управлінь, інших служб районної державної адміністрації», розпорядження Представника Президента України в Лeticівському районі «Про утворення державної адміністрації району і припинення діяльності виконкому районної Ради народних депутатів» від 23.04.1992 р. №1 утворено Лeticівську районну державну адміністрацію на базі виконавчого комітету Лeticівської районної Ради народних депутатів. Даним розпорядження ліквідовані управління та відділи виконавчого комітету районної ради народних депутатів, у тому числі ліквідовано районний відділ народної освіти.

Згідно розпорядження Представника Президента України в Лeticівському районі «Про структуру районної державної адміністрації» від 26.05.1992

р. №10, створено відділ освіти Летичівської районної державної адміністрації, який реалізує державну політику в галузі освіти. Згідно рішення №3 дванадцятої сесії районної Ради народних депутатів XXI скликання від 29 липня 1992 р. районний відділ освіти, як об'єкт комунальної власності передано в управління районної державної адміністрації.

Третій заклад загальної середньої освіти в Летичеві було введено в експлуатацію 1 вересня 1992 р. Розпорядженням Представника Президента України №115 від 17.08.1992 р., одночасно в закладі вводиться поглиблене вивчення англійської мови. В серпні 2015 р., відповідно до рішення IV сесії Летичівської районної ради №121-2015, заклад перейменовано в Летичівську ЗОШ I-III ступенів №3. З 1 березня 2016 р. функціонує як НВК №3 «ЗОШ I-III ступенів- дошкільний навчальний заклад», відповідно до рішення V сесії Летичівської районної ради VII скликання №20 від 25.02.2016 р.

Згідно Закону України «Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про формування місцевих органів влади і самоврядування» після виборів депутатів і голови районної Ради народних депутатів та формування виконавчого комітету втратив чинність Закон України «Про Представника Президента». районна Рада народних депутатів вирішила ліквідувати з 14 липня 1994 р. районну державну адміністрацію і її повноваження передати голові і виконавчому комітету районної Ради народних депутатів

Згідно з розпорядженням Представника Президента України «Про припинення діяльності районної державної адміністрації» № 399 від 19.07.1994 р. припинено діяльність відділу освіти Летичівської районної державної адміністрації.

19.07.1994 р. рішенням №8 першої сесії Летичівської районної ради «Про структуру органів районної Ради» утворено з 01 серпня 1994 р. відділ освіти виконавчого комітету Летичівської районної ради.

Відповідно до Указу Президента України від 24 липня 1995 року «Про обласні, Київську та Севастопольську міські, районні, районні у містах Києві та Севастополі державні адміністрації» і, згідно розпорядження голови районної ради, голови районної державної адміністрації «Про ліквідацію виконавчих органів районної Ради» від 16.08.1995 р. № 108-р., у зв'язку, з утворенням державної адміністрації ліквідовано виконавчий комітет та його структурні підрозділи, у тому числі відділ освіти Летичівського райвиконконкому.

Згідно Указу Президента України від 21.08.1995 р. №760/95 про «Положення про районну, районну в містах Києві та Севастополі державну адміністрацію», розпорядженням голови Летичівської райдержадміністрації «Про утворення секретаріату, управління, відділів, інших підрозділів та затвердження структури районної державної адміністрації» від

20.11.1995 р. №22-р., утворено відділ освіти Летичівської районної державної адміністрації.

Велика увага в районі приділялася розвитку середньої професійної освіти. У червні 1997 р. наказом Міністерства освіти України створено Голосківське професійно-технічне училище №43 з Грушківською філією. А вже у серпні цього ж року 1997 р. за наказом обласного управління освіти Грушківську філію було реорганізовано в Грушківське відділення Голосківського професійно-технічного училища №43.

З липня 2003 р. Голосківське професійно-технічне училище №43 було перейменовано в Голосківський професійний аграрний ліцей, який став правонаступником професійно-технічного училища №43.

2000-ні роки. Нове тисячоліття... Освіта України набирає темпів. Пріоритети спрямовуються на підвищення якості освітніх послуг, оновлення змісту та форм організації навчально-виховного процесу; запровадження інновацій та інформаційних технологій; створення індустрії сучасних засобів навчання і виховання, повне забезпечення ними навчальних закладів; різноманітність типів навчальних закладів, їх варіативність. Управлінням освіти і науки облдержадміністрації прийнято рішення про створення в районах області закладів нового типу.

Відповідно до розпорядження районної державної адміністрації №210/00-р. від 25 вересня 2000 р. «Про зміни в штатному розписі райдержадміністрації» перейменовано посаду завідуючого відділом освіти на начальника відділу освіти районної державної адміністрації.

Основним завданням відділу освіти являлося забезпечення розвитку системи освіти з метою формування гармонійно розвиненої, соціально активної, творчої особистості.

Стратегічним напрямом діяльності відділу освіти Летичівської районної державної адміністрації з 2002 р. є створення освітнього середовища Летичівського району на шляху до «Школи майбутнього», яка направлена на реалізацію моделей шкіл із метою перетворення школи на систему, що постійно розвивається, орієнтованої на особистість учня. Всі школи визначилися з напрямками, з власними моделями.

Протягом 2001-2003 рр. під керівництвом районного відділу освіти було розроблено нову концепцію розвитку районного закладу позашкільної освіти – Будинку творчості дітей та юнацтва. В основу педагогічної діяльності колективу покладена формула К.С.Станіславського «Учити – навчаючись», а головним завданням виховної роботи стало педагогічне стимулювання самовиховання відповідно до формули: Шлях еволюції людини від самосвідомості через самопізнання до самотворчості.

З лютого 2004 р. на посаді директора Летичівського районного Центру творчості дітей та юнацтва працює Черняхович Наталія Анатоліївна.

В зв'язку з утворенням в районі двох територіальних громад з лютого 2016 р. Летичівський районний Центр творчості дітей та юнацтва перейменовано в Центр творчості дітей та юнацтва Летичівської селищної ради. Сьогодні в 75 гуртках та клубах за інтересами займається 1231 дитина з 15 сіл Летичівської громади. Педколектив закладу – це 29 педагогів, серед яких 4 відмінники освіти України, 4 нагороджено Почесною грамотою МОН України, 9 – Почесними грамотами обласної державної адміністрації та обласної ради.

Найбільш важливою подією останніх років, яке мало величезне значення для середньої школи, стало впровадження ЗНО, за результатами якого 11-класники мають можливість вступати до вузів. Система тестів викликала бурхливу дискусію у суспільстві, до цього часу багато питань залишається до якості складання тестових завдань. Однак більша частина українців вважає, що тести сприяли зниженню корупції у вузах та дали можливість талановитим дітям вступити у провідні вузи на бюджетну форму навчання.

Начальниками відділу освіти Летичівської районної державної адміністрації були призначені наступні особи:

- Білоконь Анатолій Олександрович (01.07.1996-30.01.2001) – призначено на посаду згідно розпорядження Летичівської райдержадміністрації від 26.06.1996 року №257 та наказу відділу освіти Летичівської райдержадміністрації від 01 липня 1996 року №136.

- Шкляр Микола Петрович (30.01.2001-20.09.2008) – призначено на посаду згідно розпорядження райдержадміністрації №30/2001-р. від 30.01.2001 та наказу відділу освіти райдержадміністрації №36 від 06 лютого 2001 року, звільнено з посади згідно розпорядження Летичівської РДА від 03.09.2008 року №416/2008.

- Івасюк Микола Михайлович (01.10.2008-6.07.2013) – призначено на посаду згідно розпорядження Летичівської РДА від 30.09.2008р. №469/2008-р.; переведено з посади начальника відділу освіти на посаду начальника відділу освіти, молоді та спорту згідно розпорядження Летичівської РДА від 02.01.2013р. 32/2013-р-к; звільнено з посади 16 липня 2013 р. у зв'язку зі смертю (розпорядження №129/2013-р.).

Згідно розпорядження голови Летичівської районної державної адміністрації від 29 жовтня 2012 р. №689/2012-р відділ освіти було реорганізовано у відділ освіти, молоді та спорту Летичівської РДА шляхом злиття з відділом сім'ї, молоді та спорту райдержадміністрації (наказ відділу освіти від 08.02.2013 р. №29).

Наступними начальниками відділу були:

- Широка Наталія Василівна (28.08.2013-05.03.2014) – призначено на посаду згідно розпорядження Летичівської РДА від 27.08.2013р. №169/2013-р.; звільнено з посади згідно розпорядження голови Летичівської РДА від 05.03.2014р. №34/2014-р.

- Човча Владислав Степанович (11.04.2014-08.07.2014) – призначено на посаду згідно розпорядження Летичівської РДА від 11.04.2014р. №61/2014-р.; звільнено з посади згідно розпорядження Летичівської РДА від 08.07.2014р. №118/2014-р.

- Вараниця Іван Григорович (28.08.2014-24.01.2016) – призначено на посаду згідно розпорядження Летичівської РДА від 28.08.2014р. №156/2014-р.; звільнено з посади згідно розпорядження Летичівської РДА від 25.01.2016р. №11/2016-р/к.

Одним із кроків на шляху до інноваційної діяльності відділу освіти та методичного кабінету та виконання Концепції Державної цільової програми впровадження у навчально-виховний процес загальноосвітніх навчальних закладів, інформаційних технологій «Сто відсотків» на період до 2015 року стало впровадження у нашому районі проекту інформатизації та створення єдиного інформаційного простору.

Однією із найважливіших задач інформатизації є забезпечення доступу до світових інформаційних ресурсів. Майже кожна школа, окремі ДНЗ, позашкільний заклад РЦТДЮ мають власний WEB-сайт. Сайт нашого районного методичного кабінету (завідувач Коржик Світлана Анатоліївна) посів перше місце в обласному конкурсі сайтів.

Здійснювалася відповідна робота з професійного становлення молодих освітян району: проводилися майстер-класи та тренінги, демонструвався досвід роботи досвідчених педагогів, надавалися групові та індивідуальні консультації методичною та психологічною службами, виконувалися інтерактивні вправи з метою зміцнення педагогічної спрямованості та компетентності молодих спеціалістів.

Створювалися спільні проекти РМК та НЗ, спрямовані на розвиток творчості вчителів, підвищення кваліфікаційної компетенції, залучення учнів до цього напрямку роботи.

Ще одним напрямком підвищення фахового рівня педагогів району є участь у семінарах, заходах обласного та Всеукраїнського рівнів. Цей рік був щедрим на творчі зустрічі і збагачення особистісного та професійного досвіду педагогів. Протягом навчального року педагоги району взяли участь в заходах обласного, Всеукраїнського рівнів. Під час таких методичних заходів наші педагоги отримали позитивні емоції, корисну інформацію від спілкування з колегами, познайомилися з освітніми закладами та досвідом роботи колег. Такі поїздки дають можливість порівняти свою роботу, стимулюють педагогів до професійного пошуку, бажання змін, серйозного аналізу власних проблем.

Чотири навчальні заклади району стали базою навчальної практики слухачів курсів Хмельницького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти: Летичівський НВК №1 «ЗОШ I-III ступенів-ліцей»

(директор Черняхович Віталій Костянтинович); Летичівський НВК №2 «ЗОШ I-III ступенів-гімназія» (директор Жорницька Тетяна Василівна); Меджибізька ЗОШ I-III ступенів (директор Пупиш Зінаїда Станіславівна); Требуховецька ЗОШ I-III ступенів (директор Попадюк Тетяна Василівна).

Два заходи всеукраїнського рівня відбулися на базі Летичівського НВК №2 «ЗОШ I-III ступенів-гімназія»: у вересні 2014 року - науково-практична конференція з питань національно-патріотичного виховання для директорів шкіл, які входять у освітянську спільноту «Відроджені гімназії України»; у травні 2015 року – всеукраїнський науково-практичний семінар «Хмарні сервіси в освіті» для учасників всеукраїнського експерименту. У ході Всеукраїнського експерименту була можливість реалізувати в педагогічній практиці модель інформатизації освітньої діяльності Летичівського навчально-виховного комплексу №2 «ЗОШ I-III ступенів – гімназія» зокрема: було створено оптимальні умови для забезпечення інформаційних потреб учнів та вчителів; розвинулися інформаційні мережі, що використовуються в освіті; забезпечено належну матеріально-технічну базу; підготовлено управлінські і педагогічні кадри на базі НЗ до користування ІКТ-засобами отримання інформації.

Одним із основних чинників підвищення якості знань школярів стало упровадження під керівництвом відділу освіти у практику навчання інноваційних технологій, оновлення змісту навчально-виховного процесу відповідно до сучасних досягнень освіти і науки. Більшість навчальних закладів району плідно працювали у цьому напрямку, мали вагомі здобутки, позитивний досвід інноваційної роботи. Підтвердженням цього було проведення традиційного конкурсу-ярмарку педагогічних ідей та інновацій «Освіта Летичівщини на шляхах реформування». У конкурсі-ярмарку взяли участь 62 роботи з усіх номінацій. Були представлені роботи майже з усіх загальноосвітніх навчальних закладів району - 54, 3 з районного методичного кабінету, 5 – ДНЗ.

Активну участь в районній педагогічній виставці взяли педагоги Летичівського НВК №1 «ЗОШ I-III ступенів-ліцей» (директор Черняхович В.К.) – 8 робіт, Летичівського НВК №2 «ЗОШ I-III ступенів-гімназія» (директор Жорницька Т.В.) – 9 робіт, Требуховецької ЗОШ I-III ступенів (директор Попадюк Т.В.) – 4 роботи.

Представлений досвід діяльності закладів Летичівського району в умовах реформування освітньої системи був цікавим та корисним для педагогів, які відвідали виставку, та знайде втілення у їхній діяльності.

За підсумками участі, згідно наказу Хмельницького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти № 239 від 26.12.2014 нагороджено Дипломами ХОІППО 35 педагогічних працівників району, які представили на виставку матеріали, які визнані кращими і можуть бути рекомендовані для впровадження у практику роботи педагогів області.

Високий професійний рівень освітян району засвідчив конкурс «Учитель року-2015», який проведено у грудні 2014 р. на базі Летичівського НВК №1 «ЗОШ I-III ступенів-ліцей». У конкурсі взяли участь 25 педагогічних працівників із 14 загальноосвітніх навчальних закладів у номінаціях: «Українська мова та література», «Хімія», «Правознавство», «Образотворче мистецтво». Відповідно до Положення I (районний) етап конкурсу складався з п'яти етапів: методико-педагогічного тестування учасників, презентації себе, створення освітнього мультимедійного проекту, проведення майстер-класів. Проведено оцінку веб-сторінок та блогів. За сумою балів, набраних у 5-ти етапах конкурсу, були визначені переможці та призери.

Було визначено переможцями I (районного) етапу всеукраїнського конкурсу «Учитель року-2015»: у номінації «Українська мова та література» – учителя Гречинецького НВК «ЗОШ I-III ступенів-дошкільний заклад Марійчук Любов Степанівну; у номінації «Правознавство» – учителя Голосківської ЗОШ I-III ступенів Фролова Павла Анатолійовича; у номінації «Хімія» – учителя Меджибізької ЗОШ I-III ступенів Слободян Лілію Анатоліївну; у номінації «Образотворче мистецтво» – учителя Летичівського НВК №1 «ЗОШ I-III ступенів-ліцей» Бізюру Інну Валентинівну.

Летичівський районний методичний кабінет здійснював реалізацію освітнього проекту «Освіта для стійкого розвитку» в п'яти загальноосвітніх навчальних закладах Летичівського району: Летичівському НВК №1-ліцей та Летичівському НВК №2-гімназія, Меджибізькій ЗОШ I-III ступенів, Сусловецькій ЗОШ I-III ступенів та Требуховецькій ЗОШ I-III ступенів впроваджуються курси за вибором «Уроки для стійкого розвитку. Моя щаслива планета» (3-4 класи) та «Уроки для стійкого розвитку» (8 клас). У 2014-2015 н. р. реалізації заходів проекту було охоплено більше 230 учнів у цьому році біля 520.

Одинадцять ЗНЗ району впроваджували інноваційну діяльність, як «Школи сприяння здоров'ю».

У грудні 2014 р. до міжнародного проекту «Відкрита Польща» було відібрано конкурсною комісією Летичівський НВК №1 «ЗОШ I-III ступенів-ліцей» серед ста інших переможців. Мета проекту: залучення СЗОШ до процесу Євроінтеграції, створення моделі сучасної європейської освіти та впровадження її на базі кращих українських шкіл, співпраця та обмін досвідом між представниками українського та європейського освітніх середовищ.

Відповідно до наказу Хмельницького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти №45 від 17.03.2014 р. «Про обласний конкурс на кращу модель школи сільської місцевості» з метою виявлення кращих надбань сільських загальноосвітніх шкіл у здійсненні навчально-вихов-

ного процесу, з'ясування організаційних, ресурсних, методичних умов та кадрового потенціалу, що забезпечують їх успішну діяльність з реалізації завдань сучасної загальної середньої освіти щодо побудови сучасної моделі загальноосвітнього навчального закладу у травні-жовтні 2014 р. було проведено обласний конкурс на кращу модель школи сільської місцевості. В II етапі конкурсу взяли участь 25 шкіл області. На третій етап, який відбувся на базі Хмельницького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, 11 листопада 2014 року було запрошено представників 16 загальноосвітніх навчальних закладів, а взяло участь – 14 шкіл. За підсумками III етапу колектив Гречинецького НВК «ЗОШ I-III ступенів-дошкільний заклад» здобув III місце. Модель школи сталого розвитку на високому рівні представила перед членами журі Данчук Марія Петрівна – заступник директора школи з навчально-виховної роботи.

Відповідно до наказу Хмельницького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти від 22 грудня 2014 р. №233 журі здійснило відбір 7 кращих матеріалів для участі в III заключному етапі конкурсу. Рішенням журі визначено переможців конкурсу – закладів освіти із нашого району: II місце – колектив Голосківської ЗОШ I-III ступенів (директор школи Шкляр М.П.); III місце – колектив Вербецької ЗОШ I-II ступенів (директор школи Голуб Н.П.) та колектив Бохнянської ЗОШ I-II ступенів (в.о.директора школи Поліщук І.С.).

У 2015 р. Коржик Світлана Анатоліївна – завідувач Летичівського районного методичного кабінету, стала лауреатом Премії Хмельницького ОППО у номінації «Системна результативна робота з методичними, керівними та педагогічними кадрами області щодо підвищення якості освіти та рівня навчальних досягнень учнів».

Зміни в політичному, соціально-економічному житті нашої країни, зростаючі вимоги суспільства до якісної освіти спонукають як до радикальних реформ в українській освіті так і до поступових кроків для її удосконалення. Відповідно до концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні формуються об'єднані територіальні громади (ОТГ), повноваження яких є забезпечення управління закладами дошкільної, загальної середньої та позашкільної освіти.

Одним із значних управлінських повноважень, які отримали органи місцевого самоврядування ОТГ є право на формування власної і ефективної системи забезпечення освітніми послугами населення своєї громади.

У листопаді 2015 р. були створені Летичівська та Меджибізька об'єднані територіальні громади, до складу яких увійшло 20 сільських рад. Для управління навчальними закладами ОТГ селищними радами у січні 2016 р. створено відділи освіти, молоді та спорту селищних рад, які діють на підставі Положення про відділ. Відповідно до рішення Летичів-

ської районної ради від 06.01.2016 №2-3 «Про передачу закладів освіти із спільної власності територіальних громад сіл Летичівського району» у комунальну власність Летичівської селищної ради передано 15 закладів дошкільної освіти та 8 закладів загальної середньої освіти, Меджибізької селищної ради – 6 закладів дошкільної освіти та 8 закладів загальної середньої освіти.

29 лютого 2016 р. відділ освіти, молоді та спорту Летичівської райдержадміністрації було реорганізовано у відділ освіти, молоді, спорту та культури шляхом приєднання до нього відділу культури, національностей та релігій (розпорядження голови РДА від 29.02.2016 р. №42/2016-р/к.

Наступним начальником відділу була:

- Коржик Світлана Анатоліївна (07.10.2016 - до 01.03.2020 р.) призначено на посаду згідно розпорядження голови Летичівської РДА від 06.10.2016р. №143/2016-р.

На початку нового 2016/2017 н. р. за шкільні парти сіли 2608 школярів Летичівського району, з яких 276 першокласників.

Відповідно до рішення сесії Летичівської селищної ради від 21.04.2016 р., на базі Летичівського навчально-виховного комплексу №1 «Загально-освітня школа І-ІІІ ступенів-ліцей» було створено опорну школу з філіями в С.Козачки, с.Грушківці та с.Бохни. У 2016 р. школі навчалось 879 дітей, з них 135 підвозиться з сіл.

Мета опорної школи – дати змогу учням старших класів, незалежно від того де вони проживають, здобувати на належному рівні якісну освіту, аби мати змогу реалізувати себе в майбутньому, адже загальновідомим є факт, що всі життєві перешкоди долаються силою знань. До того ж, це можливість відвідувати позашкільні навчальні заклади, де школярі зможуть в повній мірі розвивати свої творчі вміння.

Сьогодні опорна школа має сучасну матеріально-технічну базу, кваліфіковане кадрове забезпечення, оснащенні належним чином лабораторії, вдосконалені комп'ютерні класи.

В межах проекту в Летичівському НВК №1 придбано шляхом співфінансування (державні кошти та кошти ОТГ) два шкільних автобуси для підвозу учнів; закуплено належне оснащення для кабінетів хімії, фізики, біології; придбано сучасну техніку, парти та інше. Було завершено ремонт приміщення опорної школи (енегрозберігаючі заходи). Відремонтовано, збільшено площу шкільної їдальні.

У 2016 р. новаторством для Летичівщини став науково – педагогічний проект «Інтелект України». За нетрадиційною шкільною програмою розпочалось навчання в двох перших класах Летичівського НВК №1, де навчалось 55 учнів, та в першому класі Летичівського НВК № 2, де навчався 21 учень.

Суть проекту «Інтелект України» полягає у набутті дитиною перш за все навичок роботи з інформацією, розвивати гнучке творче мислення, швидкі реакції, пам'ять та уяву. Педагоги даватимуть елементарні знання учням по-новому, не переобтяжуючи їх зайвим, але й не опускаючи чогось такого, без чого формування всебічно розвинутої особистості неможливе. Проект передбачає комфортне і цікаве навчання – в підсумку високоосвічені та успішні випускники.

Упродовж 2017/2018 н. р. суттєво посилено інституційні основи розвитку системи національної освіти – ухвалено Закон України «Про освіту». Він регулює суспільні відносини, що виникають у процесі реалізації конституційного права людини на освіту, права та обов'язки фізичних і юридичних осіб, які беруть участь у реалізації цього права, а також визначає компетенції державних органів та органів місцевого самоврядування в освітній сфері.

Згідно розпорядження голови Летичівської районної державної адміністрації від 08 серпня 2018 р. №38/2018-р/к «Про упорядкування структури Летичівської районної державної адміністрації» відділ освіти, молоді, спорту та культури з 19 жовтня 2018 року перейменовано у відділ гуманітарного розвитку та охорони здоров'я Летичівської райдержадміністрації.

Згідно розпорядження голови районної державної адміністрації «Про упорядкування структури Летичівської районної державної адміністрації» від 22.11.2019 № 46/2019-р/к зі змінами, з 01 березня 2020 р. ліквідовано відділ гуманітарного розвитку та охорони здоров'я Летичівської районної державної адміністрації (код ЄДРПОУ – 38270481).

З 02.03.2020 р. у зв'язку з ліквідацією відділу гуманітарного розвитку та охорони здоров'я Летичівської районної державної адміністрації Коржик Світлана Анатоліївна переведена завідувачем сектору з гуманітарних питань та інформаційної політики райдержадміністрації.

Та яку б посаду не займала Світлана Анатоліївна, скрізь вирізнялась високим професіоналізмом, наполегливістю та енергійністю. Її вимогливість та креативність допомагають позитивно вирішувати освітянські проблеми. Яким би не був той чи інший період життя, Світлана Анатоліївна вважає його доленосним. Її інтелект завжди поєднуються із здатністю глибоко і всебічно аналізувати великий обсяг інформації, робити прогнози, передбачати події, виділяти головне і на цій основі будувати стратегічні й тактичні плани розвитку освіти.

Документи фонду відділу гуманітарного розвитку та охорони здоров'я Летичівської райдержадміністрації передано на державне зберігання у архівний відділ Летичівської райдержадміністрації.

У фонді відділу гуманітарного розвитку та охорони здоров'я Летичівської райдержадміністрації відклались документи організаційного харак-

теру, звітно-аналітичні та інформаційні. Зокрема, це накази по основній діяльності, протоколи засідань колегій, плани роботи, штатні розписи, кошториси доходів та видатків.

Здобуття освіти забезпечують передусім освітні заклади. Саме вони забезпечують широку пропозицію освітніх послуг.

У районі дошкільне виховання забезпечується у 20 закладах дошкільної освіти 943 вихованцям, що становить 96% від загальної кількості дітей дошкільного віку по району. Діти дошкільного віку від 5 до 6 років стовідсотково забезпечені різними формами дошкільної освіти.

У Меджибізькій ОТГ – 6 закладів дошкільної освіти (у статусі юридичних осіб) у смт Меджибіж та селах Требухівці, Голосків, Лисогірка, Головченці, Ярославка.

У Летичівській ОТГ – 14 закладів дошкільної освіти, 7 з них – у статусі юридичних осіб (Летичівський ЗДО №1, Летичівський ЗДО №2, Летичівський ЗДО №3, Летичівський ЗДО №4, Бохнянський ЗДО, Вербецький ЗДО, Грушковецький ЗДО) та решта 7 – у складі закладів загальної шкільної освіти – Летичівському ліцеї №1 (Козачківська філія), Летичівському ліцеї №3 (с.Горбасів та смт Летичів), Гречинецькому НВК, Голенищівському ліцеї, Сусловецькому ліцеї, Новокосянтинівському ліцеї).

У 2020 році у районі функціонує 16 закладів загальної середньої освіти, з них 4 – у міській місцевості та 12 – у селі, де здобувають освіту 2729 учнів.

У Летичівській ОТГ – 8 закладів (у місті – Летичівський ліцей №1, Летичівський ліцей №2, Летичівський ліцей №3) та 5 – у сільській місцевості – Вербецька гімназія, Голенищівський ліцей, Сусловецький ліцей, Новокосянтинівський ліцей, Гречинецький НВК – дошкільний заклад).

Летичівський ліцей №1 з 2016 року – у статусі опорного закладу з трьома філіями – Бохнянською, Грушковецькою, Козачківською. Станом на 01.09.2019 року Бохнянську та Грушковецьку філії призупинені рішення сесії Летичівської селищної ради у зв'язку з відсутністю контингенту учнів.

Усі освітні заклади громади мають мультимедійні комплекси, заклади освіти підключені до мережі Інтернет. У закладах в наявності програмне забезпечення та електронні підручники.

Ситуація в сільській місцевості створює несприятливі умови для функціонування окремих шкіл: відсутність дитячого контингенту, а тому, як наслідок, наявність малокомплектних класів, не відкриття класів взагалі, що стосується і школи II-III ступенів. Окремі заклади як старшої, так і середньої школи мають деякі класи з наповненістю менше 10 учнів: Гречинецький НВК, Новокосянтинівський ліцей, Сусловецький ліцей, Вербецька гімназія у Летичівській громаді та Митковецька гімназія, Лисогірська ЗОШ I-II ступенів у Меджибізькій громаді.

Мала наповнюваність класів свідчить про незавантаженість закладу, що призводить до неефективності використання матеріально-технічної бази шкіл, завищеної вартості утримання 1 учня порівняно з існуючими нормативами, неможливість через брак коштів оновлювати та зміцнювати матеріально-технічну базу, бо значна частина коштів іде не на здійснення освітнього процесу, а на утримання закладу; зростання кількості учителів, які не мають повного тижневого педагогічного навантаження, а, отже, і кількості нефактивців. Саме тому у Меджибізькій ОТГ відповідно до рішення 87 сесії Меджибізької селищної ради від 29.05.2020 р. №1-87/2020 “Про створення опорного закладу освіти та його філій” створено опорний заклад освіти в процесі реорганізації шляхом приєднання комунальних закладів Ставицької ЗОШ – І-ІІ ступенів та Головиницької початкової школи до Меджибізького ліцею. А також відповідно до рішення 88 сесії Меджибізької селищної ради від 23 червня 2020 року №3 - 88/2020 “Про ліквідацію Шрубківської початкової школи” припинено діяльність шляхом ліквідації юридичної особи – Шрубківська початкова школа Меджибізької селищної ради.

Відповідно до Закону України «Про освіту» передбачено автономію закладів освіти. У минулому навчальному році фінансову автономію отримав Летичівський ліцей №1, у цьому навчальному році рішеннями сесії Летичівської селищної ради надано фінансову автономію ще двом закладам загальної середньої освіти: Летичівському ліцею №2 та Летичівському ліцею №3; трьом закладам дошкільної освіти: Летичівському дошкільному закладу №2 «Веселка»,

Летичівському центру розвитку дитини «Калинонька» та Летичівському ясла – садку №4 «Дзвіночок»; двом закладам позашкільної освіти: Летичівському центру творчості дітей та юнацтва та Летичівській дитячо-юнацькій спортивній школі та Інтегровано-ресурсному центру Летичівської селищної ради. Крім цього, було ліквідовано як юридичну особу відділ освіти, молоді та спорту Летичівської селищної ради.

З метою забезпечення ведення самостійного бухгалтерського обліку внесено відповідні зміни до установчих документів даних закладів, колективних договорів, штатних розписів закладів освіти на 2020 р., підготовлено відповідні накази щодо організації ведення бухгалтерського обліку і складання звітності.

Інтегроване навчання організовано у 7 закладах загальної середньої освіти, в яких у 17 інтегрованих класах навчається 18 дітей. П'ятеро дітей з особливими освітніми потребами виховуються в 4 інтегрованих групах 4 закладів дошкільної освіти. Для даних цілей введено посади асистентів вчителя та асистентів вихователя.

З 2018 р. на території району функціонує комунальна установа “Інтегровано-ресурсний центр” Летичівської селищної ради, в якій працює п'ять

спеціалістів, включаючи директора, які надають корекційну освіту для 31 особи з особливими освітніми потребами, з них 9 – жителі Меджибізької селищної ради. Діяльність центру фінансується за рахунок субвенції з місцевого бюджету на надання державної підтримки особам з особливими освітніми потребами за рахунок відповідної субвенції з державного бюджету.

На сьогоднішній день в розпорядженні відділу освіти, молоді та спорту Летичівської селищної ради перебуває 19 транспортних одиниць (16 автобусів і 3 газелі), що здійснюють підвіз 496 дітей із 36 населених пунктів за 24 маршрутами до освітніх закладів громади. У 2019 році придбано автобус для Летичівського ліцею №1 загальною вартістю 1 482.1 тис.грн.

У Меджибізькій селищній раді в розпорядженні 4 шкільних автобуси, які здійснюють підвезення 112 дітей із 6 населених пунктів за 6 маршрутами.

І в минулому та і в сьогодні, завданням сучасної школи – не тільки давати певну суму знань учневі, а разом із батьками виховувати людину, готову до життя. Бо, за словами Б. Платона, «учитель – це той же вчений, але у своїй лабораторії, де він, всебічно вивчаючи учнів, невинно творить, щоденно веде на пошуки найдосконаліших методів проектування долі і душ людських» .

Тож вчителі, керівники закладів освіти, керівники органів управління освітою в районі – сячі доброго і мудрого, несуть свою місію достойно.

Список використаної літератури:

1. Коржик С. А. Летичів та Летичівщина у вирі Української революції 1917-1921рр. / Світлана Анатоліївна Коржик. – Хмельницький: ФОП Стрихар А.М., 2019. – 92 с.
2. Коржик С.А. Інноваційна спрямованість науково-методичної роботи як засіб формування успішної особистості в умовах школи сталого розвитку. – Хмельницький: ФОП Крисюк С., 2014. – 264 с.
3. Коржик С.А. Впровадження хмарних технологій у науково-методичну роботу з педагогічними працівниками. – Хмельницький: ФОП Крисюк С., 2015. – 76 с.
4. Модернізація змісту, форм і методів роботи з педкадрами в умовах сталого розвитку / Коржик С.А.// Модернізація роботи науково-педагогічної та методичної служб системи післядипломної педагогічної освіти в контексті реалізації Національної стратегії розвитку освіти / 36. наук. пр. [ред. кол.: О.Ф. Попик та ін.]. – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2014. – 216-223 с.
5. Методична служба Летичівщини: історія становлення та розвитку / Коржик С.А. // Післядипломна педагогічна освіта та методична служба на Хмельниччині: історія поступу (до 75-річчя Хмельницького ОІППО)

- / Зб. наук. пр. [ред. кол.: В.Є.Берека (гол) та ін.]. – Хмельницький : ПП Мельник А.А., 2014. – 36-42 с.
6. До історії розвитку та становлення шкільної освіти в містечку Летичів / Коржик С. // Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник / [редкол. Баженов Л.В. (голова), Блажевич Ю.І. (співголова), Єсюнін С.М. (відпов. секр.) та ін.] – Хмельницький, 2016. – Вип. 7. – с.96-112.
  7. Культура та освіта в добу революції 1917–1921 рр. у Летичівському повіті / Коржик С. // Українська революція 1917-1921 рр.: передумови, процеси, наслідки, уроки. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції 24 березня 2017р. (Науковий вісник Межибіж). – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2017. – №1. – с.199-213.
  8. Історія Летичівського ліцею №1 у документах і спогадах сучасників / Коржик С.А. // Духовні витоки Поділля: заклади освіти в історії краю: матеріали ІХ всеукр. наук-практ. конф. (Хмельницький, 16 травня 2019 року). – Хмельницький, ХГПА, 2019. – С.122-143.
  9. Дудник А.Г. Життя та праця – якими вони в мене були? – Летичів: ФОП Дімітров А.М., 2014. – 64с.
  10. Нариси історії українського шкільництва 1905-1933 рр. Навчальний посібник за ред. О. В. Сухомлинської. – Київ, 1996.

*Лукашук О.В.
м. Шепетівка*

ЗАБУТІ ІМЕНА УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1921 рр. ІВАН РОГУЛЬСЬКИЙ

У статті описано життєвий шлях одного з найкращих офіцерів армії УНР, командира 1 полку, згодом дивізії Січових Стрільців Івана Васильовича Рогульського.

Ключові слова: *Іван Рогульський, с. Голобутів, 1 полк Січових Стрільців, Шепетівка, Миргород, Лубни, Лубенський кооперативний технікум.*

Іван Васильович Рогульський був одним з найкращих офіцерів у війську УНР.

Народився чоловік 5 жовтня 1892 року в селі Голобутів Стрийського повіту Галичини [1]. Батьки Івана, Василь і Ванда, були службовцями. У 1884 році вони одружилися і мали 12 дітей. Четверо з них нажалі померли у малолітньому віці [2].

Навчався майбутній полководець у Стрийській гімназії. Після її закінчення навчався в учительській семінарії, яку успішно закінчив[5, с. 205]. На початку серпня 1914 року Іван Рогульський добровольцем пішов до

австро-угорської армії. Був бійцем у Легіоні Січових Стрільців. 27 березня 1915 року І. Рогульського підвищено до звання фенриха (прапороносець, прапорщик). Спочатку був командиром чоти (взвод), згодом – сотні (рота), ще пізніше – окремого технічного загону[1].

У вересні 1916 р., в бою під Потуторами, Іван потрапив до російського полону [2], перебував у таборі для військовополонених у Симбірську [5, с. 205].

Після звільнення з полону, у листопаді 1917 р., чоловік вступив до Галицько-Буковинського куреня Січових стрільців.

З 1 березня 1918 р. Івана Рогульського призначають командиром 3-ї сотні 1-го куреня 4-го

(1-го) Січового полку військ Центральної Ради. Після розформування полку німцями 30 квітня 1918 р. виїхав до Запорізької дивізії, де очолив 10-у сотню 3-го Січового куреня 2-го Запорізького полку.

Наприкінці вересня 1918 р., після отримання дозволу гетьмана П. Скоропадського на формування Окремого пішого загону Січових стрільців, Іван Васильович переїжджає разом із курином до Білої Церкви, місця формування загону. В цей час він командує 1-ю сотнею Окремої групи полковника Р. Сушка [6, с. 39]. Згодом, підтримуючи Директорію, приймає участь у бою з гетьманськими військами під Мотовилівкою [5, с.206]. У 20-х числах листопада 1918 р. у боях з гетьманцями під Жулянами І. Рогульський був поранений.

З середини грудня 1918 р. Іван Васильовича знову призначають командиром 1-го полку Січових стрільців [1].

У січні 1919 р., не зважаючи на буремні події в Україні, І. Рогульський вирішує одружитися з Марією Бакало, з якою раніше познайомився в Києві. Весілля відсвяткували у Миргороді[3].

Наприкінці січня 1919 р. більшовицькі частини зі сходу розпочали наступ на Київ. У зв'язку з цим командування Корпусу Січових стрільців наказує 1-му, 4-му та Лубенському кінному полку СС під загальним командуванням І. Рогульського виступити із Києва на Семиполки. Група мала

блокувати ворогові доступ до столиці з півночі, поки до неї не повернеться з Полтавщини ударна група СС сотника Р. Сушка. Група отамана І. Рогульського мала понад 2 тис. вояків; на цьому ж напрямку їй протистояли понад 4 тис. бійців ворога. В ході боїв більшовики 1 лютого захопили Бровари і наступного дня почали обстрілювати Київ гарматним вогнем. Війська І. Рогульського були змушені відступити під Київ, до Микільської Слобідки. У ніч 3 на 4 лютого група без боїв відступила у район Горенич [7, с.57-58].

Наприкінці лютого 1919 року частини Січових стрільців було вирішено перевести в район Проскурова-Старокостянтинова для відпочинку та реорганізації[6, с.70].

У 20-х числах березня 1919 року, після відпочинку, 1 полк І. Рогульського, разом з іншими частинами Корпусу Січових стрільців, веде бої за м. Бердичів. Однак після кількох невдалих спроб оволодіти містечком, з втратами, полк Рогульського змушений відступити до Шепетівки. Цей населений пункт мав важливий стратегічний залізничний вузол. Саме тому командування військ УНР на початку квітня веде приготування до його оборони[6, с. 72-75].

В той час 1-й піший полк, підкріплений гарматним полком, обороняв південну околицю м. Шепетівки та ст. Шепетівка-Подільська. 12-го квітня ранком ворог при підтримці гармат і бронепотягів розпочав наступ по всьому фронту. Особливо важкі бої відбувалися на південній околиці Шепетівки, на позиціях 1-го полку Січових Стрільців. Опівдні ворожі частини вдираються на ст. Шепетівка-Подільська. Зважаючи на це 1-й полк Січових стрільців уводить у бій свій резервний курінь і сотню пішої розвідки (добірні стрільці і старшини). Перейшовши у контрнаступ, частини 1-го полку вибивають ворога зі ст. Шепетівка-Подільська та, переслідуючи його, займає населені пункти Плесна й Красносілка. Залишивши в цих селах свою залогоу, вночі стрільці повертаються на старі позиції, які знаходилися на околиці м. Шепетівки[8, с.299].

17 квітня 1919 р., на околиці Шепетівки, Івана Рогульського було важко поранено[3]. Командування полком перебрав на себе один з командирів куреня. Не дивлячись на героїзм стрільців під час оборонних боїв за Шепетівку, все таки містечко змушені були залишити. В цей час 1 полк Січових стрільців відступає за р. Горинь.

10—12 липня 1919 р. у районі Лянцкоруня відбулась чергова реорганізація Січових стрільців. Корпус СС було переформовано в групу у складі двох дивізій (10-ї та 11-ї) — відповідно до загальноармійської організації. Командувачем групи залишався отаман Є. Коновалець, начальником штабу — полковник М. Безручко. 10-у дивізію очолив сотник І. Рогульський. Вона складалася з 3 піших і 3 гарматних полків, кінної сотні й технічного куреня.

Відпочинок і переформування Січових стрільців тривали близько двох тижнів. Перехід Галицької армії за Збруч 16—18 липня 1919 р. змінив стратегічну ситуацію в регіоні на користь української армії.

Українські війська, маючи тепер чисельну перевагу над противником, перейшли до загального контрнаступу, у якому взяла участь і 10-а дивізія І. Рогульського [7, с.66].

28 липня 10-та дивізія СС визволила Фельштин, а 29 липня — Чорний Острів і Миколаїв. Більшовики в цих боях зазнали важких втрат [7, с.68]. Згодом, у серпні – вересні 1919 року, взаємодіючи з 2-им корпусом УГА А. Вольфа, дивізія приймає участь у звільненні Шепетівщини, Полонщини.

20 серпня 10-а дивізія СС вже вела бої за м. Новоград-Волинський, який вдалося визволити від більшовиків лише 5 вересня [7, с.67]. Однак наступний бій за Коростень був невдалий. 18 вересня 10-а дивізія Січових стрільців змушена були відступити до Полонного, де перебувала аж до 18 жовтня [6, с.86-87].

У листопаді 1919 р. І. Рогульський перейшов до Української Галицької армії. Згодом у її складі Іван Рогульський перейшов на бік більшовиків і був референтом при штабі 3-ої бригади Червоної Української Галицької армії у Вінниці. Тоді ж вступив до КП(б)У [3]. Навесні 1920 р. Іван Васильовича призначають командиром 1-го полку 4-ї бригади УГА отамана Шеперовича, яка незабаром перейшла до складу Дієвої армії УНР під командуванням М. Омеляновича-Павленка. У квітні 1920 р. на чолі полку був поранений у бою під Вапняркою.

У травні 1920 р. І.Рогульський перевівся до 6-ї Січової дивізії Армії УНР. Очолив 47-й стрілецький курінь. 5 червня 1920 р. у бою під Теплою дістав важке поранення. 25 червня 1920 р., після лікування Іван Васильович знову повертається на посаду командира 47-го куреня 6-ї Січової дивізії Армії УНР. Станом на 10 листопада 1920 р. його було долучено до штабу 16-ї бригади 6-ї Січової стрілецької дивізії Армії УНР [1].

Через деякий час евакуювався до Польщі, довго лікувався в Познані [3]. Восени 1921 р. під іменем Олександра Івановича Марчука виїхав до України, у рідне село Голуботів [1]. Влаштувався вчителем у місцевій школі.

У 1922 р. Іван Рогульський звернувся до Українського повноважного представництва у Варшаві з проханням повернутися до радянської України. Його прохання підтримав агент ЧК-ДПУ і провокатор К. Максимович, який на той час працював у представництві. З ним І. Рогульський був знайомий з часів спільної служби в Легіоні Січових стрільців. Наступного року такий дозвіл він отримав і повернувся до дружини в Миргород.

У 1925 році переїжджає до Харкова, де працює чорноробом на будівництві. Згодом, за допомогою К. Максимовича повертається до Миргорода [5, с. 206-207].

У 1928 році Іван Васильович переїжджає до Лубен. Працював викладачем у місцевому кооперативному технікумі. 29 березня 1931 року, за участь у контрреволюційній організації «Український національний центр», І. Рогульського було заарештовано [3].

Провина І.Рогульського полягала в наступному:

1. У приватних розмовах він засуджував лінію комуністів на знищення селянства і перетворення його на найманих робітників у період суцільної колективізації.

2. У 1927р. артилерійський полк 75-ої стрілецької дивізії на підставі рішення Миргородського райвиконкому зайняв приміщення торгово-промислової профшколи, якою завідував І.Рогульський. З цього приводу у розмові з колегами він заявив: «Червона армія руйнує осередки української культури». Через інформатора висловлювання відразу стало відомим чекістам.

Засуджений Особливою нарадою при Колегії ДПУ УСРР 21.02.1932 р. за ст. ст. 54-11, 54-2 КК УСРР до 3 років позбавлення волі [3]. Але згодом покарання замінили на розстріл [5, с. 212].

17 липня 1989 року Полтавською обласною прокуратурою був реабілітований [4].

Джерела і література:

1. Рогульський Іван Васильович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pvz.in.ua/action.php?id=371>
2. Рогульський Іван Васильович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>
3. Рогульський Іван Васильович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://slavia.do.am/news/rogulskij_ivan_vasilovich/2019-09-23-922
4. Рогульський Іван Васильович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ua.openlist.wiki/>
5. Реверук Віктор. Полтавщина. Протибільшовицький Рух опору 20-30-х років ХХ століття/Віктор Реверук/. – Полтава. – 2016.
6. Хома І.Я. Січові Стрільці. Створення, військово-політична діяльність та збройна боротьба Січових Стрільців у 1917-1919 рр./Іван Хома. – К., 2011.
7. Ковальчук Михайло. Євген Коновалець на чолі Січових стрільців (1918-1919)/Михайло Ковальчук/Український визвольний рух: наук.зб. – Львів, 2006. – Збірник 8.
8. Безручко М. Від Проскурова до Чорторії/М. Безручко//Кучабський В. Корпус Січових Стрільців: воєнно-історичний нарис. – Чикаго, 1969.

ПРИРОДНО-ГЕОГРАФІЧНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ П ПОЛОВИНИ XIX ст.: ТЕРИТОРІЯ, ГІДРОГРАФІЯ, ҐРУНТИ ТА КЛІМАТ

Ключові слова: губернія, демографія, територія, площа, гідрографія, рельєф, течія, водна артерія, судноплавство, клімат,

Найважливішим питанням розвитку будь якого суспільства є природно-географічне середовище в якому воно знаходиться. Саме від умов, в яких проживає людина, залежать її подальший розвиток. До географічного середовища відносять: земну кору із корисними копалинами, ґрунти, ліси, води, луки, болота, рослинний і тваринний світ, села, міста, тощо. Тобто все те, що використовувала людина на всьому проміжку свого життя. Природне середовище формувало стиль і спосіб проживання людей, їх побут і традиції, психологію, звичаї, обрядовість, культуру, харчування тощо. У вітчизняній історичній науці цьому питанню як на наш погляд, приділяється недостатньо уваги. Тому ми вирішили дослідити окремі аспекти цього об'ємного, багатогранного комплексу, з тим щоб зрозуміти його проекцію на різні сторони життя населення Подільської губернії на проміжку II половини XIX ст.

У II половині XIX ст. Подільська губернія займала південно – західну прикордонну частину Європейської Росії і відносилась до її західних територій. Вона межувала на півночі з Волинською, на північному сході – з Київською а на півдні з Херсонською губерніями. По вигляду станом на 1889 р., мала форму продовгуватого неправильного чотирикутника, окружність якого становила 950 верст. Площа губернії складала 36.910 кв. верст [2, с.III].

В фізико-географічному відношенні місцевість що займала Подільська губернія, на думку знаходилася самих вигідних умовах. Розташовувалась між 44° і 48° східної довготи і 47° і 49° північної широти, що належить до помірного поясу. Підносячись над Балтійським морем від 1.000 до 2.000 футів (1066.8 - 2133.6 км.) мало страждає від північних і північно-східних вітрів [4, с.I3].

Що до площі досліджуваної території, то у різні часи величина її площі різнилася, що очевидно було пов'язано з різними методами й методикою підрахунків. Так, станом на 1849 р., за підрахунками генерала Фітінгофа, площа губернії складала 36.910 квадратних верст [3, с.136], а в 1859 р. її величина вже становила 36.298 квадратних верст [3, с.136]. За

10 років зменшення склало 612 квадратних верст. В 1866 р., згідно відомостей зібраних Подільським губернським статистичним комітетом, цей показник вже становив **36.198** квадратних верст. Згідно вимірів Швейцера у даному проміжку часу, площа губернії рівнялась **37.293** квадратних версти. Військово-топографічні знімки Тверинтінова вказували на площу у **36.910** квадратних миль [2, с.6]. В 1874 р. по підрахункам полковника генерального штабу Стрельбицького поверхня територіальної одиниці займала **36.921** квадратних верст (42.017 км) [2, с.6]. Цей підрахунок взяли до уваги, як найбільш вірний. В 1885 р. вся площа Подільської губернії, згідно постанови Подільського Губернського Статистичного Комітету, включала 36.922 квадратних версти [2, с. XXXVIII]

Станом на 1889 рік повіти Подільської губернії, займали наступні площі:

1. Балтський повіт – 140,28 миль або 6.784,8 верст (**7.238,02 км**)
2. Ольгопільський повіт – 73,60 милі або 3.561,2 верст (**3.799,08 км**)
3. Ямпільський повіт – 65,70 милі або 3.179,1 верст (**3.391,46 км**)
4. Гайсинський повіт – 61,44 милі або 2.972,7 верст (**3.171,27 км**)
5. Літинський повіт – 60,51 милі або 2.927,7 верст (**3.123,27 км**)
6. Брацлавський повіт – 55,93 милі або 2.706,2 верст (**2.886,76 км**)
7. Вінницький повіт – 54,13 милі або 2.619,3 верст (**2.794,26 км**)
8. Кам'янецький повіт – 52,51 милі або 2.540,6 верст (**2.710,31 км**)
9. Ушицький повіт – 51,31 милі або 2.482,4 верст (**2.648,22 км**)
10. Могилівський повіт – 49,66 милі або 2.402,6 верст (**2.563,09 км**)
11. Летичівський повіт – 49,58 милі або 2.399,1 верст (**2.559,35 км**)
12. Проскурівський повіт – 48,48 милі або 2.345,9 верст (**2.502,60 км**)

Якщо визначати площу губернії по її фізичним властивостям, то її можна розділити на 3 частини: 1) лісову рівнинну – по течії річки Буг; 2) лісову гористу – по течії Дністра і її притоки; 3) степову, що включає в себе Балтський і Ольгопільський повіти [2, с.9].

Рельєф даної губернії дуже складний завдяки рікам, що протікали по його території, але поверхня рівна, оскільки гір майже немає. Горизонт землі має схилення з півночі на південь, але більше з північного заходу на південний схід. Південна частина губернії більш порізана долинами і більш розчленована ніж північна частина. Найбільшими ріками були Дністер та Буг. Дністер протікав по території довжиною у **415** верст (що згідно наших підрахунків становило біля **442,72 км**) від гирла р. Збруч до гирла р. Ягорлик. Річка відмежовувала Подільську губернію від Бессарабської губернії. Річка Буг протікала через дану адміністративно – територіальну одиницю на відстань у **508** верст (біля **541.93 км**). Якщо річка Дністер на кінець XIX століття відзначалася судноплавною на всьому проміжку, то річка Буг була їй протилежністю – несудноплавна з повільною течією і болотистими берегами Ці дві головні річки текли майже паралельно із

заходу на південний схід, зволожуючи своїми притоками всю площу губернії [2, с. III]. Обидві річки впадають у Чорне море. Більш дрібніші річки впадають в Дністер та Буг.

Описи річки Дністер залишили давньогрецький історик Геродот, римський географ, історик, мандрівник грецького походження Страбон та арабський географ Едрізі у XII ст., який називав її Тіріс [2, с. 10]. У IV ст. її називали Danaster або Danastris. Очевидно із цих назв і виникла польська назва Nester або Nister [2, с. 10].

Річка Дністер у II половині XIX ст. брала свій початок в Самбірському окрузі, недалеко витоку річки Сян, притоки Вісли. Довжина течії сягала до 1.400 верст. Біля 500 верст протікала по території Австрійській території, і 900 верст по території Російської імперії. По Подільській губернії вона протікає близько 415 верст [2, с. 11]. Що до протяжності річки Дністер, то єдиної точки зору на той час не було, оскільки не існувало однієї точки відліку. Одні рахували протяжність водної артерії від Ісаковець (Подільського повіту) до гирла, що становило 715 верст (763 км). Інші рахували протяжність від Хотина до лиману, що відповідно становило 869 верст (927 км). Треті обчислення складали довжини річки у 1,159 верст (1,236,4 км) [2, с. 11].

Течія Дністра у досліджуваний період була вкрай звивистою, і в багатьох місцях утворювала півострови. Мулистий та глинистий ґрунт давав можливість річці прокладати більш прямий шлях. Середня швидкість течії складала **1,234** сажень (2.633,356 метра). Середня ширина Дністра, у досліджуваний проміжок часу, рівнялась **90** сажень (192,06 метра), Найбільша ширина досягала - **200** сажень (426,8 м.), а найменша – **30** сажень (64,02 м.) [2, с. 12].

Берега річки Дністер були крутими, часто стрімкі та скелясті. Місцями дністровська долина звужувалась до такого рівня, що обмежувалась лише руслом річки. Досить часто берег протилежний скелястому, був пологим і утворював невелику рівнину. Це спостерігалось у місцях впадіння у Дністер її приток та крутих звивистих колін русла річки. Із берегів, більш крутим, піднесеним, стрімким був правий бессарабський берег. Від входу Дністра у володіння Російської імперії, обидва її береги аж до м. Могилів були високими. Від даного населеного пункту лівий берег починає понижуватися. Берегова лінія з обох сторін річки покривалась лісом та густими чагарниками. однак частіше береги водної артерії були відкритими та безлісими. Скелі що виходили на поверхню, були переважно із вапняку, дещо із сланцю та гіпсу [2, с. 12].

Глибина річки була різною. Біля с. Жванця, що неподалік від м. Хотина, її середня глибина сягала – 5 футів (1,52 м), а найбільша глибина тут сягала – 17 футів (5,18 м). Середня глибина по річці сягала 9 футів (2,74

м). Найглибші місця сягали 22 футів (6,70 м.). На мілинах та кам'янистих грядках глибина не перевищувала 1,5 фута (0,46 м.) , а при входженні у лиман – 2 фути (0,6 м) [2, с.12- 13].

Дно Дністра, від с. Жванця до м. Дубоссар, кам'янисте та складається із вапняку. Місцями воно покрите мулом та дрібними гранітними камінчиками. Нижче м. Ямполья дно річки покрите мулом та глиною. На дні річки багато потонулих пеньків, колод, корчів, паль тощо. По самій річці розкидано багато невеликих островів та кам'яних порогів. Щоб очистити дно р. Дністер, і зробити її безпечною для судноплавства, царський уряд виділив 400,000 рублів [2, с.13].

В цілому по Дністру було можливе судноплавство, але на плавзасобах мілкої посадки (1 – 1^{1/2} фута). Зробити це можна було під час паводку або ранньою весною при повноводді. Дністер мав дві періодичні повені: весняна в період танення льоду, друга половина лютого – початок березня, та в кінці червня, коли починає танути сніг у Карпатах. Повені бувають дуже великими, що рівень води піднімається на 15 – 20 футів, що згідно наших підрахунків становило біля 4,57 – 6,09 м. [2, с.18]. Такі повені зсували і відносили за течією навіть велике каміння. Літня повінь була не така повноводна як весняна, але затоплювала також великі простори. Його чекали з нетерпінням, оскільки він сприяв навігації. Судноплавство тривало 3-4 тижні. Для сплаву хліба чи інших товарів, по Дністру використовували галери.

Замерзання Дністра відбувалось у листопаді або на початку грудня. По всій довжині річки було побудовано 34 паромних переправи. Мостів через річку не існувало.

Притоки Дністра, що текли з височин по території губернії, прорізали собі глибокі лощини та мали береги із плитняку або граніту. Це переважно відносилось до Кам'янецького, Ушицького, Могилівського і Ямпільського повітів. У Ольгопільському і Балтському повітах притоки текли по низинах, часто тонкими місцями [2, с.21]. Із приток Дністра найбільшими річками були: Збруч, Жванчик, Смотрич, Мукша, Боговиця, Тарнава, Студениця, Рудка, Ушиця, Данилівка, Калюс, Котлубайка, Жван, Караєць, Лядова, Серебря, Дерло, Брониця, Мурафа, Русава, Марківка, Окниця, Кам'янка, Молокиш, Рибниця, Ягорлик.

Річка Збруч була однією із найбільших приток Дністра, і протікала по кордоні між Австрійською та Російською імперіями, відділяючи Проскурівський та Кам'янецький повіти від Чорторийського і Заліщицького округів Галичини. Водна артерія брала початок на кордоні Кременецького повіту Волинської губернії та мала південний напрям протяжністю **176 верст**, що становило, згідно наших підрахунків, близько 187,7568 км. Течія проходила між доволі високими, на той проміжок часу, горами, місця-

ми крутими й пологими, вкритими лісами берегами. Ширина річки сягала – від 5 до 10 сажнів (це десь біля 2,5-5 м). Річка омивала населені пункти: Сатанів, Гусятин, Скалу, Кудринці, Збриж, Чернокозинці, Окопи [2, с.22].

Другою по величині річкою у Подільській губернії була водна артерія під назвою Південний Буг, а по турецьки Ак-су, що означає біла вода. Вона брала свій початок з авратинської височини, а саме з боліт південної частини Волинської губернії в Сторокоп-Константинівському повіті біля с. Холодець. Загальний напрям течії простягається із північного заходу на південний схід. Загальна довжина течії у другій половині XIX ст. становила 700 верст (що згідно наших підрахунків становило біля 746,76 км. По Волинській губернії Буг протікав – 8 верст (8,5344 км.), по Подільській – 508 верст (541,9344 км), по Херсонській – 180 верст (192,024 км). В межах Подільської губернії річка омиває такі населені пункти: Чорний Острів, Проскурів, Пирогівці, Меджибіж, Летичів, Новий Костянтинів, Хмільник, Янів, Стрижавку, Вінницю, Тиврів, Ворошилівку, Печери, Брацлав, Ладизжин, Саврань, Богопіль [2, с.30-31]

Біля 70 верст (біля 74,67 км) від витoku Південний Буг тече у вигляді струмка між низинними та відкритими берегами, які вкриті очеретом, невеликими болотами, мокрими луками. На всій протяжності, лівий берег був вищим за правий, а притоки річки в цій частині течії, як правило, були болотистими. Лише починаючи від села Масівці Летичівського повіту, Буг розширюється від 10 до 20 сажень (5-10 м). Береги стають високими, горбистими, а місцями – лісистими. Дно річки залишається плоским і болотистим [2, с. 31].

Біля м. Летичів, при впадінні річки Вовк у Південний Буг, утворилось невелике озеро в 3 версти (3, 2 км) довжини. Від Новокопачинського до Янова правий берег річки був покритий лісом. Від с. Ворошилівки Вінницького повіту береги стають крутими. На кордоні Гайсинського та Ольгопільського повітів берега вже являють собою голі гранітні скали. Дно річки стає кам'янистим із численними валунами. Біля с.Завадівки вже зустрічаються пороги. Нижче с.Джудинка Гайсинського повіту, Буг тече по повній рівнині. Від Ольгополя Херсонської губернії береги річки знову стають крутими та скелястими. Такими вони були на проміжку 70 верст (74,676 км) аж до с. Олександрівки. В багатьох місцях гранітні скелі виступали із води на 15 – 20 сажнів (32-42 м). Нижче Олександрівки закінчувалися пороги, і скелясті береги змінювалися вапняковими виступами, між якими місцями зустрічались піщані простори [2, с. 32].

В межах Подільської губернії течія русла Південного Бугу була перекрита багатьма греблями. Також через річку було чимало переходів (бродів). Лише в Подільській губернії нараховувалось 48 паромних переправ та було 7 мостів.

Ширина болотистої долини водойми до м. Вінниця, у досліджуваний період, становила 400 – 650 сажнів (853,44 – 1.386,84 м.). А від Вінниці до м.Богопілья долина річки звужується до 250 сажнів (533,4 м.). Середня глибина річки сягала 7 футів (2.13 м). Найглибшою водойма була біля м. Янів – 70 футів (21,33м.) [2, с. 32].

Весною, верхня частина Бугу внаслідок танення снігу та льоду, виходила із берегів та заливала прибережні рівнини на 300 сажнів (640.08 м). Рівень води піднімався на 1½ сажні (3,2 м). Судноплавства на річці не існувало.

Водойма давала жителям Подільської губернії чимало різноманітної риби та можливість облаштовувати водяні млини. Басейн річки Буг по своєму об'єму рівнявся басейну річки Дністер. Ці дві водні артерії у губернії займали величезну площу. А велика кількість дрібних річок та потічків, що текли у різних напрямках достатньо добре зволожували землі. Лише Південний Буг приймав до себе води 55 річок та струмків. [2, с. 33].

Ґрунт за виключенням небагатьох місць, переважно чорноземний та родючий. Навіть без зрошування та внесення добрив, дає хорошу врожайність. Якщо і трапляється не чорнозем, то це домішки піску та глини. Так в Гайсинському повіті, особливо по ліві сторону річки Соба, попадається піщаний ґрунт, що переходить в супіски, суглинок та глину.

У південній частині губернії, куди відносились Балтський, Ольгопільський та Гайсинський повіти, земля була переважно чорноземна але мала різні властивості: пухка, з піском, з суглинком, глиниста в'язка тощо. В сухе літо, такий ґрунт давав погані врожаї, а в дощове – добрі. Ці повіти мали степовий характер, оскільки страждали від не достатку води та частих засух. Північна частина губернії хоча і горбиста та порізана річками, великою кількістю лісів, мала одноманітні чорноземні ґрунти до яких місцями додаються глинисті. Найкращі чорноземи знаходились в Ямпільському, Могилівському, Ново-Ушицькому, Камянецькому і Проскурівському повітах. Саме тут вирощувались високі врожаї пшениці, жита, ячменю тощо, що йшли на продаж [2, с. 69].

Клімат на цій території помірно-континентальний, і міг бути порівняльним із кліматом південної Саксонії, Богемії, середньої Франції та Бельгії, які знаходились на одній широті із Подільською губернією [2, с.ІІІ]. В 1859 р. клімат губернії був помірний та приємний, хоча часто і змінювався [5, с.110]. Весна зазвичай наступала з кінця лютого до початку березня, і продовжувалась до кінця травня. Літо наступало з кінця травня до половини вересня. Осінь – з другої половини вересня до початку грудня. Зима тривала від грудня до березня.

Танення снігу, у досліджуваний період, починалось з кінця лютого по початок березня. У цей проміжок часу починав танути лід на невеликих

річках. Земля зволожувалась і ставала придатною для сільськогосподарських робіт вже у першій половині квітня. Іноді холодні дні бували навіть у першій половині травня. Але у другій половині цього місяця, температура повітря підвищувалась і тепле повітря панувало вже до середини вересня [2, с. 70].

За весь літній період нестерпно – жарких днів спостерігалось не багато. Найбільша спека була переважно у степовій частині губернії: Балтському й Ольгопільському повітах, а також в долині річки Дністер. За крайню межу найвищої температури можна взяти від 35°C до $37,5^{\circ}\text{C}$. У дощові роки, температура рідко піднімалась до 30°C . Особливо жарко ставало в липні [2, с. 70].

У жовтні температура знижувалась. Морози і сніги, при холодних північних і східних вітрах, змінювались на відлиги. У листопаді земля починала добре промерзати, неглибокі води зупиняються і покриваються льодом. Великі річки замерзали лише у грудні й нерідко аж в 20-х числах цього місяця. Сніг танув кілька разів, пока не влежувався зимовий тракт, який рідко утримувався аж до весни. Сильні морози були рідкістю та нетривалими. Їхня нижня шкала сягала від $-18,8^{\circ}\text{C}$ до $-32,5^{\circ}\text{C}$ [2, с.70]. В кінці листопада, морози не перевищували $-6,25^{\circ}\text{C}$. Найхолоднішою порою був період з кінця грудня до половини січня, після чого холода дещо відступали. Лише на початку лютого морози повертали на нетривалий проміжок часу[2, с.70].

Холодні, сильні й поривисті повітряні маси дули у зимовий і весняний час. Восени такі вітри відчувались у жовтні та листопаді. На території Подільської губернії ,у досліджуваний період, переважали південно-західні й північно-східні вітри. Південно-західні приносили дощ та негоду, а Північно-східні – швидку і неочікувану зміну температури. В квітні й травні ,в ряді випадків, температура знижувалась до 0°C та випадав сніг. Північні вітри нерідко перетворювались в урагани із багатосніжними заметілями. Негода тривала іноді до кількох днів.

Зазвичай, на досліджуваній території, дули сухі, помірні по силі вітри. Найбільш постійними були північно-західний та південно-східний. Південно-західна повітряна маса ,що прямувала у губернію з берегів Атлантичного океану, дещо охолоджувалась під час проходження Карпатських гір. Вона часто приносила їх собою холодне і вологе, а влітку помірну червневу спеку [2, с. 71]. У липні дув південний теплий вітер. Західний і південно-західний вітри , часто супроводжувались грозами з громом.

Досить частими у Подільській губернії були тумани. Вони були сильними і супроводжувались швидкими добовими змінами температури. Іноді влітку після величезної спеки до $+25^{\circ}\text{R}$ ($+31,25^{\circ}\text{C}$) повітря вночі охолоджувалось до $+10^{\circ}\text{R}$ ($+12,5^{\circ}\text{C}$) [2, с.71].

Дощі найбільш часто випадали на весні, у другій половині червня та першій половині липня, коли панували західні й південно – західні вітри. На початку літа, дощі часто йшли по ночам. Громові дощі частіше бували у червні. Згідно спостережень, проведених у досліджуваний період, найбільша кількість дощових днів приходилась на квітень. Майже стільки ж на червень. Менше дощів випадало у травні, а ще менше у липні та серпні. Найменше опадів на проміжку календарного року випадало у вересні. Особливістю Подільської губернії у досліджуваний період було те, що дощі були більш часті але короткочасні [2, с. 71]. Опадів більше випадало на півночі губернії, і менше на півдні. Особливо їх мало випадало у степових повітах.

Град випадав часто та спричиняв збитки людям та господарству. Інколи градини були у величину в 2 дюйми (5 см.) [2, с. 71]. Згідно спостережень Летичівської метеорологічної станції у Летичівському повіті у 1886 році було 13 грозових днів на проміжку року., а в 1887 р. – 12 днів, У Новій Синяві у цей же проміжок часу зафіксовано відповідно 10 та 11 днів на рік. В Окниці в 1886 р. взагалі не зафіксовано жодного грозового дня, а в 1887 р. таких днів було 11. У Ярмолинцях в 1886 р. було 5 грозових днів, а в 1887 р. – 4 дні [2, с. 74].

Сніг зазвичай випадав в кінці грудня та повністю сходив у першій половині березня. Сніг досить часто «зганявся» завдяки теплим південно – західним вітрам. Сніг рідко випадав глибокий, а потепління приходило швидко і земля виступала на поверхню вже на проміжку доби. Кількість вологи що випадала на проміжку року коливалась від 130 до 274 ізоліній. За середню величину брали 190 ізоліній.

Згадки про метеорологічні станції, які б робили хоча б якісь дослідження у досліджений період, у різного роду документах – незафіксовано. А Головна Фізична Обсерваторія губернії мала лише кілька дощомірних і грозових станцій. Але не дивлячись на відсутність наукових метеодосліджень, певні описи погодних умов на території Подільської губернії у різних документах все ж збереглися.

Так, у 1887 р., зима була малосніжна з частими відлигами. Багато снігу випало лише вкінці лютого та на початку березня. Весної поля звільнились від снігу досить пізно. Квітень був сухий, а травень та перша половина червня навпаки дощова. Друга половина травня була холодна. Біля двадцятих чисел травня, в деяких місцевостях, спостерігались заморозки, які не принесли помітної шкоди господарству. З початку літа погода стояла переважно холода і волога. Так в Кам'янецькому повіті на початку червня по ночам температура падала до 5 градусів по Реомюру ($6,25^{\circ}\text{C}$). Кінець липня та весь серпень були сухими, спекотними та вітряними. В повітах температура доходила до 30°R , що рівнялось згідно наших підрахунків,

37⁰ С. Збитки від градобиття склали 170,149 рублів, в той час як у 1886 році вони досягали 964,490 рублів [6, с.1-2].

В 1890 р. був малий сніговий покрив і доволі низька температура повітря. Сніг зійшов на початку березня, а підоспілі дощі сприятливо вплинули на ріст озимих. Тепла погода, що змінювалась невеликими дощами, дуже сприяла росту хлібів і трав. У другій половині червня часті дощі тривали аж до другої половини липня. Далі почалася спека, яка супроводжувалась сухими вітрами, відсутністю дощів. Загальна сума збитків від граду склала 893,111 руб. [6, с.2-3].

Таким чином, у другій половині ХІХ століття Подільська губернія була наділена складним географічним рельєфом з горизонтальним схиланням з північного заходу на південний схід, та мала форму продовгуватого неправильної форми чотирикутника, окружність якого становила 950 верст. Через цю територію протікали 2 найбільші річки – Дністер і Південний буг, які займали величезну площу. А велика кількість дрібних річок та потічків, що текли у різних напрямках достатньо добре зволожували землі. Ґрунти за виключенням небагатьох місць, були переважно чорноземними та родючими, що сприятливо впливало на різні сфери життя.

Джерела та література

1. Военно-статистическое обозрение Российской империи издаваемое по высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба [трудами офицеров Генерального штаба]. - СПб. : 1849, Т. 10, ч. 2
2. Гульдман В.К. Подольская губерния: опыт географическо – статистического описания.- Каменец-Подольский: Типография Подольского губернского правления, 1889. — 510 с.:
3. Муляр А.М. Подільська губернія у 1849 – 1859 рр. як складова Київського генерал – губернаторства: особливості демографії та народонаселення// Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник, Вип. 29. Хмельницький, 2020. С. 136 - 146
4. Сборник сведений о Подольской губернии, Вып. 1, Каменец – Подольск , 1880
5. Памятная книга Подольской губернии. Адрес-календарь и стат.-справ. сведения — Душенькевич, VIII, XLII, 1, 77, Вып.1, Каменец-Подольск ,1885. - 115 с.
6. Обзор Подольской губернии за 1887 год - Каменец-Подольский, 1888. — 120с.

СИСТЕМНА САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ ДОІСТОРИЧНИХ СПІЛЬНОТ В РЕГІОНІ СМТ. МЕДЖИБІЖ: ТЕОРЕТИЧНА РЕСТАВРАЦІЯ

У статті розкриваються здобуті на основі синергетичного використання методології історичних досліджень, філософії мови, теорії систем і методу системного аналізу результати авторського дослідження з теоретичної реставрації обставин і чинників самоідентифікації доісторичних спільнот в регіоні смт. Меджибіж Хмельницької області.

Ключові слова: давня історія, археологія, філософія мови, індоєвропейська мова, самоідентифікація, топонім, Меджибіж, Південний Буг.

Постановка проблеми. В історичних та інших дослідженнях одним із способів визначення давнини населених пунктів та інших територіальних об'єктів є виявлення згадок про них у писемних джерелах. Попри безсумнівну доказовість результатів цього методу, усе ж він хвилює тим, що нерідко соціальне життя на позначених назвою землях вирувало задовго до першої писемної згадки чи, навіть, появи самої писемності.

До таких назв і регіонів належить архаїчний ойконім смт. *Меджибіж* та гідронім р. *Південний Буг*. Але результати археологічних розвідок доводять, що заселення цього краю сягає вглиб сотень тисячоліть. Незважаючи на матеріальні докази, усе ж дописемне минуле цього регіону з'ясовується повільно. Особливо бракує досліджень щодо особливостей давноминулого етно-соціального поступу. Найбільш помітно стримують науковий пошук недостатність археологічних джерел та відсутність системного підходу до розкриття сутності соціальних процесів і явищ дописемного періоду.

Зазначені обставини зумовили мету роботи – розкриття змісту та особливостей системної дописемної самоідентифікації доісторичних спільнот у регіоні смт. Меджибіж.

Виклад основного матеріалу. Подане дослідження має міждисциплінарний характер. Його фактичну основу складають синергетично використані відомості з давньої історії й археології щодо розселення і господарювання древніх спільнот на дослідженій території, а також географічна інформація про природу краю, дані з палеопсихології щодо особливостей сприйняття й відображення світу доісторичною особистістю, лексика індоєвропейської мови праукраїнського населення, зафіксована у словниках санскриту, місцева топонімія і матеріали її досліджень.

Виходячи з теми і мети роботи й особливостей її предмету, в основу методології дослідження покладено засади історизму, об'єктивності, соціального підходу й альтернативності історичних досліджень, положення філософії мови і теорії систем, а в основу методики – синергетичний підхід і методи теоретичного моделювання та системного аналізу.

Самоідентифікація у цій роботі розуміється як об'єктивне соціальне явище, зумовлене потребами і соціальною сутністю людської особистості, що полягає у психологічному розрізненні індивідами чи групами їх відмінностей з іншими особами-групами та, водночас, в усвідомленні власної тотожності з іншими людьми, подальшому групуванні індивідів за родовими, діяльнісними, територіальними чи іншими ознаками і завершенні цього процесу творенням самоназви, призначеної для ідентифікації цієї спільноти перед оточенням та інформування про належність до неї її членів [8].

У зв'язку з використанням у процесі самоідентифікації засобів мови, дослідження також опирається на засади філософії мови, а саме:

1) люди – це єдині з живих біологічних істот, що при народженні мають у собі повністю сформований орган мови;

2) суб'єктами мови є індивід, народ – множина індивідів, що спілкуються однією мовою, і людство – сукупність усіх носіїв органу мови;

3) носії кожної окремої мови – без огляду на їх чисельність – здатні повністю сприймати і відображати навколишній світ рідною мовою, завдяки чому мова слугує основною ідентифікуючою ознакою будь-якого етносу;

4) слова і мова творяться з життєво важливих потреб особистості чи суспільства з допомогою органу мови і, водночас, під впливом народного духу – особливого виду внутрішньої енергії, що спостерігається у життєздатності і життєдіяльності окремих осіб і цілих спільнот;

5) при з'ясуванні походження слів необхідно досліджувати *системи*, що охоплювали зв'язки між особистістю і природою засобами мови [4; 5; 12].

Останнє положення зумовлює необхідність звернення до теорії систем і системного аналізу, згідно з якими явища самоідентифікації є соціальними системами [6; 14]. До їх структури входили три-чотири підсистеми: особистості чи певного соціуму, освоєного ними жилого простору і/або людської діяльності та мови самоідентифікованої людності [8; 9]. У древності рушієм цих систем були життєво важливі людські потреби у безпеці, воді та їжі [12]. Жодна із перелічених підсистем, взята окремо, не забезпечує самоідентифікації, а лише їх системна цілісність визначала гуртування індивідів у спільноту за ознаками спільності жилого простору (берег річки, ліс, джерело, печера тощо) чи видом господарювання (мисливці, тваринники, землероби, сіячі, збиральники тощо) або одночасно за кількома групами ознак і завершальне творення самоназв.

Мал. 1. Модель систем самоідентифікації за ознаками жилого простору та/або видів діяльності

Мал. 1. Модель систем самоідентифікації

за ознаками жилого простору та/або видів діяльності

Теоретичну модель систем самоідентифікації можна зобразити у вигляді логічних рівнянь $[O_c(O_{cl}; O_{cl2}) \times [D + П; П_{жс}]] \times [M_i] = H_{ам}$ або логічних трикутників (мал. 1). Позначені елементи означають: O_c (Особистість), O_{cl} (Потреби у безпеці, воді, їжі), O_{cl2} (Потреби у території); D (Діяльність); $П_z$ (Природне геофізичне середовище), $П_{жс}$ (Жилий простір); M_i (Індоєвропейська мова праукраїнців); $H_{ам}$ (Створена самоназва).

Застосування зазначених теоретичних засад дало змогу теоретично реставрувати обставини та особливості особистісних, соціально-господарських і мовних елементів-модулів систем самоідентифікації доісторичних людностей у древньому Побужжі в регіоні Меджибожа і навколо нього.

Досліджуваний регіон є частиною практично незмінної ландшафтної дуги з геологічною платформою, що має ухил поверхні як на південь, так і на схід, визначаючи напрям течії однієї з головних річок Поділля – Південного Бугу [2]. Безпосередньо Меджибіж розташовується на кам'янистому підвищенні біля місця впадіння р. Бужок у Південний Буг. З погляду кліматології, ця територія – принаймні за останній мільйон років – піддавалася впливу чотирьох льодовикових періодів протяжністю 100-150 тис. років зі зледенінням верхніх шарів ґрунту і встановленням флори і фауни, характерних для тундри. Ці періоди розділяли не менш довготривалі потепління, під час яких температурні показники могли досягати сучасного середземноморського клімату. Останнє льодовикове похолодання завершилося приблизно 12-13 тисячоліть тому, після чого спостерігається тривалий тренд до підвищення річних температур і до формування сучасної лісостепової природної системи досліджуваного регіону.

Як уявляється, такі масштабні кліматичні коливання різною мірою позначалися на можливостях виживання найдавніших людностей, у тому

числі на Побужжі. Однак навіть в найсуворіших умовах, схожих на клімат європейської Крайньої Півночі, первісне населення не покидало цих територій, а використовувало наявні природні ресурси для виживання. Це засвідчують здобуті наукою докази щодо мешкання первісної людини на меджибізьких землях зліва від Південного Бугу та за вісім кілометрів вниз течії річки у с. Головчинці. Тут були знайдені численні споріднені за технікою виготовлення артефакти нижнього періоду палеоліту – кам'яні і гранітні асиметричні вістря, скребла, скребачки, що супроводжувалися фрагментами кісток давніх форм оленя, ведмедя, слона, носорога, а також сліди найдавніших вогнищ [3; 15].

Дослідження цих раритетів з використанням сучасних фізико-хімічних і біологічних методів стали підґрунтям для висновків вітчизняних і зарубіжних учених про те, що вік розвіданих стоянок сягає від 400 до 1200 тис. до н. е. [17].

Доісторичний суспільний поступ на Побужжі не припинявся і надалі. Палеолітичні спільноти ставали основою демографічного процесу в наступні епохи кам'яного віку та енеоліту. Це наочно доводять досліджені уздовж Південного Бугу і його приток поселення неоліту і трипільської доби – Меджибіж (3), Русанівці (1), Митківці (1), Требухівці (1), Западинці (1), Ярославка (1), Печеськи (3), Маломолінці (2), Теліжинці (2) тощо [1].

Зазначені обставини вимагають врахування у цій роботі системних рис особистості давньої людини. За даними палеопсихології, у порівнянні з сучасними людьми, первісна особистість мала певні особливості, а саме:

1) основними для древньої особистості були життєво потреби першого рівня – у безпеці, воді і їжі та у жилому просторі. Саме ці потреби визначали життєздатність цих людей та зміст і спрямування їх життєдіяльності;

2) сприйняття і запам'ятовування навколишнього світу здійснювалося як послідовний набір зорових образів-картинок, тоді як людина сучасна запам'ятовує певну низку логічно взаємопов'язаних об'єктів і подій;

3) у мисленні панувала перша сигнальна система тобто міркування давніх людей щодо навколишньої природної чи соціальної дійсності були надзвичайно раціональними і конкретними [18]. Останню рису підтверджують і археологи, вказуючи, що ранньопалеолітичні кам'яні знаряддя з-під Меджибожа і Головчинця були простими і не несуть слідів їх, так би мовити, «конструювання» чи наступної «модернізації» [15; 17].

Природжене право людини на власну територію диктувало закономірне розгортання процесів самоідентифікації на землях, що підлягали освоєнню, з моменту їх заселення з метою позначення себе на зайнятих місцях навіть у найдавніші часи [13]. Функцію інформування про самовизначення конкретною людністю на своєму жилому просторі – тобто

на теренах мешкання і діяльності виконувала підсистема мови на основі створеної спільнотою самоназви. Мовознавцями доведено, що населення Праукраїни послуговувалося індоєвропейською мовою, яку в наш час найповніше продають словники санскриту. В основному, система цієї мови могла сформуватися лише на етапах неоліту-єнеоліту. Однак слід вбачати, що її усталення полягало не лише у збагаченні новотворами цих епох, зумовленими переходом від дармового споживання природних ресурсів до їх виробництва власною працею, але й в усадкуванні лексики, створеної у попередні часи. Отже, релікти самоназв первісних спільнот, що відображали дух протоукраїнців на досліджених теренах, усе ж необхідно шукати, починаючи із найдавнішого шару індоєвропейських слів, що називали конкретні об'єкти місцевості, основні дії або їх ознаки, та мали просту – одно- чи двоскладову морфологію.

На зазначеній теоретичній і фактичній основі були розроблені теоретичні моделі доісторичних систем самоідентифікації на дослідженій території. Системний аналіз цих моделей дав такі результати:

1. *р. Південний Буг*. Як пишуть фахівці з ономастики, що досліджували писемну історію цього гідроніму, корені *Bag-*, *Boh-*, *Buh-*, *Буг* у ньому фіксуються у писемних джерелах, починаючи з VII ст. н. е. Проте чіткого розуміння етимології цієї назви ще немає, а, крім цього, пошук відповіді був спрямований на лексику німецької і балто-слов'янських мов [16, с.364-365]. Прикметник *Південний* вніс у назву на поч. XX ст. один із російських географів для розрізнення двох українських річок з тоді однаковою назвою *Буг* тобто *Південного Бууг* і *Західного Бугу*.

Виходячи з гіпотези, що топонім *Буг* міг з'явитися як самоназва однієї чи кількох первісних спільнот, що селилися на Побужжі, як пишуть археологи – «уздовж берегової лінії» [17], була розроблена модель її самоідентифікації у вигляді логічного рівняння

$$[O_{спт}] \times [\Pi_{ж}] \times [M_i] = H_{сам},$$

у якому модуль $O_{спт}$ – властивості первісної особистості в цілому та потреби ранньопалеолітичних спільнот, модуль $\Pi_{ж}$ – особливості жилого простору, модуль M_i – мовні засоби тобто слова, що пов'язували людність з жилим простором і були використані для творення самоназви $H_{сам}$.

Дослідження цієї системи у взаємопов'язаності її елементів дає підстави обґрунтовано припускати, що первісні мешканці сприймали узбережжя цієї великої і повноводної ріки як сприятливі для виживання землі та, водночас, як шляхи для безпечного пересування. Ці соціально-психологічні та природні обставини могли відображати найдавніші, морфологічно прості лексеми, що присутні досі в індоєвропейській мові – *bhū* (*бгуу*, *бхуу* – існування, буття; земля) [8, с. 483] і *ga* (*га* – той, хто іде) [8, с. 187]. Їх спільне значення *бгуу+га* – *бгууга* можна тлумачити як «ті, що

живуть на землі-дорозі» або «ті, що на землі, по якій ходять». Ймовірно, цю назву обрали собі декілька спільнот, на що вказують літописні ойконіми *Божськ*, *Божеськ* та сучасний гідронім р. *Бужок*.

2. смт. Меджибіж. Писемні згадки про населений пункт *Межибожське* починаються з Іпатіївського літопису, коли у 1146 році київський князь Ізяслав Мстиславич віддав цей «град» у власність Святославу Всеволодовичу. Ця згадка є відправною у дослідженнях істориків, краєзнавців та фахівців з ономастики. Сьогоднішній Меджибіж – це селище міського типу і центр об'єднаної територіальної громади [11]. Слід погодитися з ученими, що пов'язують назву селища з його розташуванням на р. Південний *Буг* [16, 308]. Однак механізм трансойконімії тобто перенесення назви річки *Буг* у назву селища *Меджибіж* досі не з'ясований.

Опираючись на досвід системного аналізу реліктів палеолітичних самоназв бгууга у гідронімі *Буг*, було виявлено, що на певному етапі суспільного розвитку у місцевої первісної спільноти могли виникнути життєво важливі обставини, що вимагали розрізнення з сусідніми громадами Побужжя.

Очевидно, що самоідентифікація цієї людності припала на часи, коли ще не було явної різниці з сусідами у палеоекономічній діяльності з добування засобів виживання. Тому при формуванні самоназви була використана характерна ознака заселеної території – розселення біля місця злиття Бугу і Бужка, де течія ставала більш повноводною. Ця природна особливість могла визначати потребу доповнення предковичної самоназви бгууга індоєвропейськими лексемами *mahas* (*магас* – велика кількість, багатство) [7, с. 501] та *jā* (*йа́а* чи *я́а* – 1) народжений, походить з...; 2) плем'я, рід) [7, с. 222]. У підсумку складена самоназва *магас+бгуу+та+я́а* (у спрощеній усній вимові – *мага-бгу-тя́а*) могла позначати тутешню спільноту як «на землі, де великий Буг».

Втім, за законами синхронії і діахронії (усталеності й динаміки) мови та філософії мови, ландшафтно-просторове підґрунтя самоназви в часи неоліту-енеоліту могло втратити соціальний сенс. В ці епохи тут сформувалися три трипільських громади [1], які, за археологічними даними, досягли значних успіхів у зерновому землеробстві. Водночас наявні природні виходи каменю сприяли винайденню і виготовленню зернотерок і первісних жорен для перетирання і розмелювання зерна. В такому разі, успішне зерновиробництво і первісне мірошництво актуалізували пересмислення предковичної назви і надання їй нового змісту при фонетично схожій вимові.

Для цього могли бути використані підсилююча частка з іменником *subija* (*су-бі́а* – збіжжя) [7, с. 467] та *mahas* (*магас* – велика кількість, багатство) [7, с. 501] або *mathana* (*матхана* – тертя; той, хто тре) [7, с. 491] чи

manth (мантх – терти) [7, с. 496]. Аналіз розроблених моделей самоідентифікації

$$[O_{\text{спт}}] \times [D_z; D_{\text{мз}}] \times [M_i] = H_{\text{сам}}$$

у яких модуль $H_{\text{мз}}$ замінений на модуль D (D_z – діяльність землеробська; $D_{\text{мз}}$ – діяльність з мелення зерна), показав, що соціально-господарські ознаки тутешньої трипільської громади могли чітко відображатися у самоназвах, утворених із комбінацій слів: 1) *магас+су-бія* = *магасбіжжся* = *Мажибіжжся* – «багаті збіжжям»; 2) *мантх+су-бія* = *мантсубіжжся* = *Мадшибіжжся* – «ті, що труть (тобто мелють) збіжжя». Як видно, ці самоназви були настільки органічними, що з певними звуковими змінами нащадки їх творців через тисячоліття донесли їх до писемних часів.

Висновки. 1. Міждисциплінарні студії із застосуванням методології історичних досліджень, філософії мови, теорії систем і методів теоретичного моделювання й системного аналізу етно-соціальних і етнолінгвістичних явищ процесів дають змогу розкривати важливі обставини щодо етнодемографічного і соціального поступу на теренах України в доісторичні епохи.

2. Досліджені ознаки походження назв Меджибіж і Буг (Південний) від самоназв доісторичних спільнот, засвідчують зумовленість систем самоідентифікації індивідуальними і соціальними потребами, природними умовами жилого простору і людською діяльністю. Донесення древніх самоназв до писемних часів та їх успадкування українською мовою доводять етнічну спорідненість населення Праукраїни з українським етносом і безперспективність пошуку етимології архаїчних топонімів в іноземних мовах.

3. Отримана наукова інформація може бути внесена в науковий обіг з давньої історії, археології, історичного краєзнавства, етнолінгвістики, історії й етимології української мови, а також використовуватися при викладанні цих предметів та у патріотично-виховній роботі.

Джерела та література:

1. Археологічна спадщина Хмельницької області. Довідник. Укл. Гуцал А.Ф., Михальчишин І.Р., Якубовський В.І. Чернівці, 2011. 175 с.
2. Бірюков О.В. Гідрографічна мережа та стік річок Подільської височини: дис. ... канд. географ. наук: 11.00.07. Одеса, 2008. 13 с.
3. Ветров В.С. Местонахождение нижнего палеолита Головинцы-1 в Верхнем Побужье (Хмельницкая область). «Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів IX Міжнародної науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський: ФОП Буйницький О.А., 2019. 260 с.
4. Гумбольдт В. фон. О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человечества. Избранные труды по языкознанию [пер. с нем.]. Москва, Прогресс, 2000. С. 37-298.

5. Гумбольдт В. фон. Характер языка и характер народа. Язык и философия культуры. Москва. 1985. С. 370-381.
6. Доброногов А.В., Згуровский М.З., Померанцева Т.Н. Исследование социальных процессов на основе системного анализа. Киев, 1997. Научная мысль. с. 6-19.
7. Кочергина В. А. (2005) Санскритско-русский словарь : Около 30000 слов / В.И. Кальянов (ред.). Москва, 2005. Академический проект : Альма Матер. 944 с.
8. Осецький Й.П. Можливості розширення інформаційної бази досліджень самоідентифікації доісторичних спільнот. Розвиток національного краєзнавства та історико-регіональних досліджень Поділля та Південно-Східної Волині : досвід, проблеми, перспективи (до 75-річчя від дня народження професора Лева Васильовича Баженова) : матеріали наукового круглого столу. 05.02.2021 р. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2021. С. 211-220.
9. Осецький Й.П. Топоніми «Студениця» і «Мукша» як джерела інформації про самоідентифікацію давньоісторичних спільнот в окремих мікро-ареалах середнього Подністер'я. Матеріали XVI Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції. 27-28 листоп. 2020 р. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2020. С.334-340.
10. Осецький Й.П., Ігнатієв І.П. Метод системного аналізу і дослідження проблем первісної археології та стародавньої історії України. Археологічні студії «Межибіж». Науковий щорічник 1'2012. Хмельницький : ІРД, 2013. С. 94-103.
11. Поливанець Л.В. Межибіж // Енциклопедія Сучасної України: електронна версія. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=65482 (дата звернення: 21.12.2020).
12. Потебня А.А. Мысль и язык. URL: <http://www.classes.ru/grammar/147.Potebnya>. (дата звернення: 21.12.2020).
13. Сминтина О.В. Давнє населення України в його природному середовищі (епоха ранньопервісної общини) : дис. ...док. іст. наук : 07.00.01. Львів, 2003. С. 330.
14. Спицнадель В. Н. Основы системного анализа : Учебное пособие. Санкт-Петербург : Издательский дом «Бизнес-пресса», 2000. 326 с.
15. Степанчук В.М., Ветров В.С., Кармазиненко С.П., Погорілець О.Г. Роботи нижньопалеолітичної експедиції ІА НАН України. Археологічні дослідження в Україні. 2015. Київ: Стародавній Світ, 2016. С. 197.
16. Торчинська Н.М., Торчинський М.М. Словник власних географічних назв Хмельницької області. Хмельницький, 2008. 549 с.
17. Чэй, Д.К., Блэквелл, Б.А.Б., Степанчук В.Н. и др. Предварительные результаты датирования нижнепалеолитических стоянок Украины (Межибож 1 и Межибож А, Хмельницкая область) методом электронного спинового резонанса. Геофизический журнал № 4, Т.40, 2018. С.155-177. URL:<https://www.twirpx.com/file/2722749/> (дата звернення: 21.12.2020).

Палаш Р.В.
с. Нестерівці Кам'янець-Подільський район

**МІСТЕЧКО ДУНАЇВЦІ І СЕЛО НЕСТЕРІВЦІ
В 1910 – 1919 РР.
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ КИЇВСЬКИХ ГАЗЕТ
«РАДА» І «НОВА РАДА»)**

В статті проаналізовано матеріали київських газет «Рада» і «Нова Рада» 1910 – 1919 рр., які стосуються містечка Дунаївці і села Нестерівці, які в той час входили до складу Ушицького повіту.

Ключові слова: *газети «Рада», «Нова Рада», містечко Дунаївці, село Нестерівці, Ушицький повіт.*

З 15 (28) вересня 1906 року в Києві щодня (крім понеділка) почала видаватись газета «Рада». Офіційним видавцем був Борис Грінченко, а фактично видавав і фінансував її Євген Чикаленко за деякої матеріальної підтримки Василя Симиренка, Леоніда Жебуньова, Петра Стебницького, Володимира Леонтовича[1].

Видавець газети Євген Чикаленко згадував: «...І ось – перший номер «Ради» й наші радіощі. І відразу ж – глибоке розчарування й сум: номер skonфісковано. Адміністрація застерігає: якщо так піде далі, то газету закриють. Тобто від нас вимагають утримуватися від соціальної гостроти й відвертості. Та якщо газета буде такою, як вони хочуть, то чи потрібна вона в нашої справі? Я гарячкував, давав собі категоричну відповідь: «Ні», але згодом спокійніше подумалося, що вже сам факт існування щоденної української газети, яка пише про національно – культурне життя, про нашу «Просвіту», наші клуби, наш театр, нашу літературу і наших науковців, – це вже немало. Всі бачать із газети, що українці вміють не тільки сваритись один з одним, а й творити важливе спільне діло... [2, с.137]».

Головними редакторами «Ради» були: Федір Матушевський, Мефодій Павловський (1907–1913), Андрій Ніковський (1913–1914); секретарями редакції – Симон Петлюра, Василь Королів, Павло Сабалдир (Майорський). З «Радою» співробітничали: Михайло Грушевський, Іван Франко, Василь Доманицький, Микола Вороний, Олександр Олесь, Володимир

Винниченко, Пилип Капельгородський, Модест Левицький, Володимир Дурдуківський, Валентин Галевич, Ніна Дубровська та інші.

Маючи ряд відділів з постійними редакціями, «Рада» висвітлювала українське життя з усіх українських земель і відгукувалася на всі його громадсько-політичні й культурні вияви, чим спричинилася до формування української свідомості.

З причини постійних переслідувань російської адміністрації, частих конфіскацій і фінансових кар, наклад «Ради» ледве досягав 3–5 тис. примірників (число передплатників – 1–3 тис.), і хронічні дефіцити покривав Євген Чикаленко[3].

Збереглись спогади визначного українського письменника Михайло Коцюбинський який згадував: «... Євген Харлампович щось розповідав про свої клопотати з «Радою», скаржився на пасивність громади, яка вельми неохоче пожертвувати на газету гріш, ніяк не виходить у людей любити українську справу до глибини кишені, охочіше люблять лише до глибини душі. Чикаленко постійно сушить собі голову, де взяти грошей, щоб покрити щорічний дефіцит «Ради». Це ж не якась дешиця – понад двадцять тисяч рублів! Зрозначений і навіть сам збентежений своїми докірливими словами на адресу нашої анархічної нації (кожен чує тільки себе, дбає тільки про себе, а українська справа – то лиш високі ритуальні слова!), сумно твердить: як уже зовсім не стане грошей на газету, то закрие її і геть зникне з українських обріїв... [4, с. 30]».

Неодноразово на сторінках «Ради» друкувались матеріали які стосувалися Поділля, в тому числі містечка Дунаєвець і села Нестеровець, які в той час входили до складу Ушицького повіту. Хто автор дописів - не відомо. Публікації газет «Рада» і «Нова Рада» доповнюють історію містечка Дунаєвець і села Нестеровець, новими - до цього часу не відомими історичними фактами. Мова та стиль оригіналу збережені. Цитовані матеріали набрані курсивом.

Про життя жителів села Нестеровець на початку XX століття характеризує публікація в №142 від 24 червня (7 липня) 1910 року: *«с. Нестерівці, Ушицького повіту. (На Поділлі). Злидні селянські. Як і кожний рік, тепер селяне кінчають, або вже кінчили запаси хліба; приходяться бідним кормитися картоплею. Раніш люде на Петрівку всі постили; тепер же нізвідки додержувати постів, «Нехай Бог простить» кажуть люде. Тай справді заробити також нема де. В цю пору попередніми роками буряки (сапали, підгортали в панів, на заводі) давали добрий заробіток. Малий і старий бігли «на буряки». Плати в день від 35 коп. до 50 коп., а щоб це більше заохотити молодь йти до роботи, то в неділю наймали їм музик, з села підводи возили на поле. Тепер же всього цього нема. Робочий день ціниться 20 коп. і це в Петрівку, коли день довгий «як рік».*

Стаття в № 124 3 червня (16 липня) 1911 року повідомляла: *«Останні дощі, а особливо холоди, дуже негарно вплинули на пашню і огородину. Росту, від нестачі тепла, майже не помітно. Озимина в нашій селі кепська, так що багатьом прийшлося переорати на гречку. Морози в середині мая особливо вплинули на фасоллю й гречку, і були такі випадки, що, переоравши озимину і посіявши гречку, лишилися ні з чим, бо остання вимерзла. Несприятлива погода впливає і на роботу: до сї пори тільки сапають огородину. З садків селяне нічого не сподіваються. Грушок і яблук зовсім немає. Деся – не –деся в якогось хазяїна одна - дві деревини зародило, та й то слабенько. Черешні та вишні повинні бути гарні.*

Коло нашого села є велика казена лісова дача, то селяне з неї також у цю пору мають користь. Більш звичайно користи з грибів та губ, котрих селяне, як настане літо, вживають на обід і на вечерю, а частину продають. Але майські холоди не дають можливості цим скористатись.

Люде, котрі живуть заробітками тепер мають на досить довгий час буряки, куди біжить і «старе й мале». Пани платять по 30 коп. у день. Торік і цей заробіток був малий, бо буряків мало сіяли пани, а от як не далеко збудували новий сахарний завод, то й поширились плантації буряків.

Наших селян, особливо тих, які оце два три роки купили собі по клаптику землі, турбує нова залізниця Кам'янець – Проскурів – Шепетівка, бо через їх поля прорізали лінію. Лінія ще остаточно не вирішена, то оце за неділю проходила по трьох різних напрямках і число незадоволених селян від цього стало більше, що через їх поле «прорізали»[5].

В №165 від 23 липня (5 серпня) 1911 р., в «Раді» було надруковано: *«м. Дунаївці, Ушицького повіту (на Поділлі). Свято білої квітки. Місцеві справи. 10 іюля відбулось тут свято білої квітки за прикладом великих міст. Місцева інтелігенція віднеслась з досить великим спочуттям і старалась допомогти по можливості упорядчикам. Крім звичайного розносу білої квітки по місту з збиранням жертв на сухотних було улаштовано виставу російської п'єси Манфельда; перед виставою відбулось на місцевім бульварі гуляння. Гроші з цього пішли у комітет і будуть прилученні до зібраних по місті. Празник цей був у неділю, а тут, як у великім місті по святах буває великий торг; через це людей з села було досить але нажаль, комітет не надіявся на селян і збірачі жертв не пропонували селянам, увесь збор було зроблено серед місцевої інтелігенції, німців, фабрикантів і дуже малу частину серед міщан. Загальний збор коло 500 руб., а чистого прибутку буде 370 руб.*

17 іюля відбулось загальне зібрання 2-го споживчого товариства, котре існує вже 2½ роки, налічує до 80 чоловік членів і складається з служащих економій - більшістю поляків, місцевої інтелігенції і німців фабрикантів. Поляки у цім товаристві мають поважну силу. Головою

був до цієї пори місцевий ксьондз, через що, коли пропонували батюшкам близьким сел записатись у члени, то вони відмовились, не бажаючи мати головою ксьондза, і взагалі через те, що на їхню думку поляки «приберуть усе у свої руки». Одна дрібниця. Вівіска над крамницею написана по польському, російському і німецькому. Розмову також у крамниці дуже часто можна почути польську, а українців так ніби і немає, хоч більшість покупців і навіть значна частина членів товариства по походженню українці.

В останні часи поляки почали більш впливати на справу крамниці і на чолі з почесним членом місцевим поміщиком – поляком Скібіневським, котрий позичив товариству 1000 карб., взявши 100 паїв. Багато членів товариства його слугаці на економія, хтіли провести, щоб навіть увесь штат прислуги при крамниці були поляки. Та місцевий ветеринарний лікар К. за піддержкою німців взяли гору і не дали зробити цього.

Дунайвці, особливо, німці велику надію покладали на залізну дорогу Шепетовка – Камінець, але тепер стало відомо, що станція буде за 15 вер. від Дунайцець. Німці обіцяли зібрать 3000 карб. допомоги, щоб станція була коло міста.

Зо всіх 30 фабрик роблять щось коло 5, а останні перейшли у руки євреїв. Треба замітити, що це помилка, що станція буде поставлено далеко від Дунайцець, бо це місто досить значне як по торгівлі, так по числу жителів.

Але хоть і культурний (більш мени) це центр, а такої мостової ледве чи де найдеш, ями такі серед вулиці, що їхати прямо таки неможливо, а з вагою той не говори[6, с.4].

Цікава публікація вийшла в №173 від 29 червня (11 серпня) 1912 року. З неї дізнаємось про будівництво залізної дороги поблизу Нестеровець, яке до цього часу залишалась «білою плямою» в історії села: «с. Нестерівці, уишцького повіту (на Поділлі). Будівля подільської залізної дороги, що йде від Проскурова до Кам'янця через проскурівський, уишцький і кам'янецький повіти посувається досить швидко: земляні роботи і будівля мостів, не зважаючи на дощове літо йдуть швидко і сподіваються що ще наступної весни поколії почнуть ходити спробні і робочі поїзди. Дорога буде на одну колію. Вокзали поки - що будуються тільки в Проскуріві і Кам'янці, в середніх пунктах ще не починали, бо призначені раніш для цього місця видались незручними, і станції буде посунуто на інші пункти...

...Коло нашого села під подільську залізну дорогу забрано біля 70 десятин землі, частину з неї - в селян, частину в поміщика Ільчанінова. Поміщик зразу якось погодився за ціну на забрану в його під колію землю, а нестеровецькі селяни ще й досі не зійшлися. І тепер у них і тої землі немає, і грошей за неї немає. Спочатку захотіли селяне по 1000 карб. За де-

сятину, але інженери посміялись тільки з них і сказали: «коли так, люде добрі, то землю вашу оцінує казна, скільки вона постановить, скільки їй заплатимо». Казна ще їй досі не встановила ціну і селяне не знають, коли їй дістануть вони свої гроші. А поки що клопоту багато. Безземельні чи так не заможні люде, правда, заробляють трохи на будівлі дороги, деякі посправляли грабарки і насилають під колію землю. Все було б ще сяк – так, та завелось з початком будівлі цієї дороги лихо в нашому селі. Підрядчики – копачі нагнали сюди багато копачів з Курицини, з черкаського повіту (артілі Гаркавенка) та інших місцевостей. Всі ці копачі – робітники отаборились довж колії по окремих пунктах. На нестеровецькому пункті їх кілька сот душ стоять від села за півтора верстви ночують там в шатрах... [7, с.4]».

В №183 від 11 (24) серпня 1912 р. в часописі йшлося: «м. Дунаївці, ушницького повіту, (на Поділлі). Німці – ткачі. Німці – ткачі осіли в поганенькому єврейському містечкові, Дунаївцях ще коло ста років тому. Зразу осілось їх тут дві, чи три сем'ї, а в царювання Ніколая I – го їх тут з'явилось вже коло десяти сімей, які згодом розрослись в цілу колонію, і тепер в Дунаївцях єсть вже німців коло трьохсот душ. З простих ткачів вони згодом поробились справжніми фабрикантами – мануфактуристами, в руках яких коло п'ятнадцяти досить великих фабрик суконних, полотняних і бавовняних. Звичайно, що з таким ростом промисловости в Дунаївцях, містечко піднялось в гору і з культурного боку. І про Дунаївці писали і говорили крізь, що це – «Подільський Манчестер». Розвиткові мануфактурної промисловости в Дунаївцях сприяв і уряд, який робив великі замовлення на солдатське сукно тутешнім німецьким фабрикам. На солдатському сукні дунаївецькі фабрики властиво й були спеціалізувались і постачали його в інтендантства одеської і київської військових округ велику силу що року. Крім того, дунаївецькі фабрики зав'язали були тісні стосунки з харківськими ярмарками, де купували собі по дешевій ціні шерсть на сукно, а продавали велику силу свого сукна на Кавказ усяким гірським народам. Років два – три тому дунаївецьким німцям фабрикантам щастя зразу увірвалось. В інтендантстві настала якась реформа, дунаївецьке сукно не підійшло для війська та умови поставки його стали для німців крутими.

Разом з цим наскочило лихо й з другого боку; кавказькі оптовики десь знайшли собі більш зручніше місце і там почали купувати сукно. Кинулись наші німці сюди – туди, пішли на усякі штуки, щоб поправити діло: почали виробляти селянське сукно, яким вони колись гордували, почали виробляти і панське, на зразок лодзинського, але все це нічого не помагало. Були такі часи, що по умові кожен з них робив на своїй фабриці тільки три дні на тиждень аби прогнати сему.

Роцитали робітників, зменшили штати служащих – й це не помогло. Тоді де – які поспродувались, закрили фабрики і виїхали за кордон. А де – які ще держаться, більш заможніші. Покладали вони великі надії на те, що через Дунаївці пройде нова Подільська залізна дорога, але інженери чогось постарались так, що дорога ця пройшла не через Дунаївці, а за десять верстов від них, глухими закутками. Так і пропала остання надія у німців на рятунок. Тепер майже всі вони стараються ліквідувати своє діло в Дунаївцях і їхати кудись. Через яких два – три роки їх певно лишиться тут дуже мало: хіба ті, що нажили добрі гроші колись і тепер можуть жити з готівки. Фабрик сукна певно теж лишиться дві – три, які будуть задовольняти місцеві потреби по сусідніх містечках»[8. с.4].

«Рада» в №177 від 3 серпня (16 серпня) 1913 року повідомила: «с. Нестерівці, ушицького пов. (на Поділлі). З місцевого життя. Місцевий батюшка заснував при церкві невеличку бібліотеку, яка складається переважно з релігійних книжок, але не бракує в ній і других: Є й українські книжки, хоч і не багацько. Кожного свята книжки видає псаломщик. Беруть книжки до читання переважно школярі, та ті, що недавно скінчили школу. Попит на книжки чималий. Що до газет, то, окрім «Сельського Вестика» селяне не випишують нічого.

Доводилось мені прочитати в «Раді» про занепад української пісні, мови, та побуту. В цьому є краплина правди. Недалеко од нашого села є фабричний центр. За останні роки доводилось спостерігати, як зявлялись на селі фабричні пісні, ні одна з них не зосталась на довго; всі вони кудись зникають досить швидко.

Що торкається одяжі, то вона у наших людей, справді не має в собі нічого українського; тільки одна гунька (чоловіча свитка) у старих людей і зосталась.

Не можна сказати, що цілком забуто жіноче українське убрання. Сорочки, наприклад так само вишивають, як і раніше. Інтересно, що вишивані сорочки можна здибати скоріше у заможних»[9, с. 4].

Наприкінці першого місяця Української революції 25 березня 1917 року газета була відновлена під назвою «Нова Рада». В №46 від 25 травня 1917 р. можна довідатись про таке: «м. Дунаївці. (на Поділлі) 9 травня цього року в нашому містечку відбулась велечезна Українська маніфестація і збори на Український Національний Фонд на користь Укр. с.- д. робітничої партії і Українського Військового Клубу в м. Дунаївцях.

Маніфестація улаштована Філією Товариства Укр. Військового Клубу імені Полуботка при 290 п. з. полку в спільці з іншими Укр. організаціями: «Просвітою» і «Могилівським Селянським товариством».

Перед початком маніфестації на площі, коло військової церкви, була відслужена паніхіда по «борцям, павшим за свободу» і батькові Тарасу

Шевченкові, перед якою священник з сусіднього села на рідній мові звернувся до всього Українського народу, що з'їдналися під блакитно – жовтими прапорами з щирим привітаннями, намалював ісотричні відносини царської Москви до України, сказав про борця за волю і щастя народу Укр. Тараса Шевченка, благословив ту свободу, що виголошена на блакитно – жовтих прапорах. Ця маніфестація обійшла не тільки м. Дунаївці, а також і д. Застав'я і с. Могилівку де живуть всі українці. По дорозі військовий оркестр грав марсельезу, хор Товариства Укр. військового Клубу співав Гімн України «Ще не вмерла Україна», «Заповіт» і багацько інших пісень. Учебна команда і роти теж співали різні українські пісні.

Ця маніфестація зібрала багацько селян, котрі приїхали з сел на базарь.

В д. Застав'ї виступали оратори, що говорили про сучасний момент прохали жертувати на нац. Український Фонд, домагались, щоб коаліційне міністерство ввійшов міністр по справам України, домоглись, щоб Тимчасовий Уряд виголосив такий самий акт до України, який виголошили Фінляндія і Польщі.

Другий промовець говорив про необхідність широкої Автономії України. Багацько ораторів виступали і обмірковували сучасні потреби Укр. народу. В Могилівці, коло волости, оратори говорили про аграрні справи, звертались до селян з закликом не робити потрав не нищити поміщицьків хлібів, ланів і лісів, указав на важність сучасного моменту, що настане недалеко будучність, коли установчі збори те все віддадуть всьому народові.

Вечером в гаю відбувся Український мітинг. Тут теж співали, продавали Укр. книжки і газети, виступали оратори. Всі так захопались, що нисчулись, коли захопила їх ніч» [10, с. 4].

В №20 від 29 (16) січня 1919 року «Нова Рада» повідомляла: «с.Нестерівці (Ушицького повіту). У нас на перший день Різдва, а новий теж був у середу. В Києві може така пертурбація не звертає на себе уваги, але на селі, для селян – це дуже сумне з психологічного боку явище. Всі думають про свята й готуються до них, але ось надходить з волості посланець. Наказ од повітового коменданта святкувати новий рік 19 грудня по ст. ст. «Громадські урядові інституції повинні святкувати новий рік 1 січня, п.- отців повіту прошу в цей день відправити службу Божу та молебні, які положено по перонному уставу». Староста, соцький бігають по селі й заказують святкувати новий рік. – «Що це? Ще не було Різдва, а вже святкуйте новий рік? То Різдва не буде сього року? А чого ж то це прийшло від поліції, а не від духовної влади? – «Батюшка, хто це каламутить нас на сміх полякам: а бачте, вторік не хтіли святкувати враз із нами, то будете сього року, - кажуть і сміються поляки».

Наказ надійшов на день раніш 17 грудня, а 19 новий рік. Така несподівана зміна глибоко вразила народ і викликала неприємно вражіння, для заспокоєння якого треба мати немало політичного такту, чого у н.- отців не завжди можна знайти. Друга річ, що схвилювала все наше село – це вбивство 5 злодіїв, двох на вулиці, а трьох по хатах. Але про це іншим разом[11, с. 4]».

Джерела та література:

1. Рада (газета) - Вікіпедія// - Заголовок з екрана. – Електронний ресурс: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>
2. М. Слабошпицький. Що записано в книгу життя. Михайло Коцюбинський та інші. Видання друге, доповнене. Видавництво «Ярославів Вал» 2014. – С. 137.
3. Рада (газета) - Вікіпедія// - Заголовок з екрана. – Електронний ресурс: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>
4. М. Слабошпицький. Що записано в книгу життя. Михайло Коцюбинський та інші. Видання друге, доповнене. Видавництво «Ярославів Вал» 2014. – С. 30.
5. Р. Палаш. Життя нестерівчан на початку XX ст. (За матеріалами газети «Рада»). Дунаєвецький вісник. №33 (12044) 15 квітня 2019 р.
6. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/b/b6/Rada_1911_165.pdf
7. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/b/b8/Rada_1912_173.pdf
8. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/b/b3/Rada_1912_183.pdf
9. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/4/40/Rada_1913_177.pdf
10. LIBRARIA. Архів Української періодики онлайн// - Заголовок з екрана. – Газета Нова Рада за 1917 р. №46 і Дунаївці.
11. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/3/30/Nova_Rada_1919_020.pdf

Рекрут В.П.

м. Київ

НАРОДНА ОСВІТА ГАЙСИНЩИНИ У ПЕРІОД ДИРЕКТОРІЇ УНР. РІК 1919

У розвідці висвітлюється розвиток народної освіти на теренах Гайсинського повіту у 1919 р. доби Директорії УНР. Розглядається формування мережі шкільних закладів, особливості організації професійної освіти та українізація навчального процесу. Аналізуються заходи органів місцевого самоврядування щодо фінансування освітянської галузі повіту.

Ключові слова: Гайсинщина, Міністерство народної освіти, вищі початкові школи, професійна освіта, українізація навчального процесу, на-

ціональні меншини, повітова народна рада, міські освітні заклади, учительська семінарія.

Після повалення влади гетьмана П. Скоропадського у грудні 1918 р. Директорія УНР повернулася до продовження політики у сфері народної освіти, започаткованої Українською Центральною Радою. Зокрема це проявилось у наслідуванні курсу на децентралізацію управління, тобто відновлення діяльності шкільних рад, учительських спілок та комісарів народної освіти, передачі освітніх закладів до компетенції органів місцевого самоврядування. Найбільш чисельні національні меншини отримали можливість створювати власні міністерства, чим скористались лише представники єврейської громади [1, арк. 26].

Новостворений уряд В. Чеховського вже у грудні 1918 р. надавав значну увагу вирішенню проблем університетів та професійних, середньо-технічних, ремісничих, художньо-ремісничих шкіл-майстерень, вищих професійних шкіл [2, с. 114, 123, 124].

Міністерство народної освіти (МНО) сконцентрувало увагу на організації дитячої дошкільної та шкільної освіти. Так, за період 24.12. 1918 – 21.06. 1919 рр. МНО підготувало й провело через Раду народних міністрів 31 закон і постанову, які торкалися діяльності нижчих і вищих початкових шкільних установ [3, с. 92].

Навчальний 1918/19 рік на теренах Гайсинщини розпочали чинні на той час 215 освітніх закладах усіх форм і типів. Найбільшу кількість навчальних закладів народної освіти представляли так звані церковно-парафіяльні училища, які іменувалися ще «народними школами». Вони були однокласні (2–3 роки навчання) та двокласні (5–6 років). На теренах Гайсинського повіту на початку 1919 р. у містечках і селах налічувалося 146 вищезазначених народних шкіл. Найбільшого поширення набули однокласні, з трирічним терміном навчання, розраховані на 50 учнів з одним учителем (однокомплектні). У більшості з них хлопчики і дівчатка вчилися разом. Проте в Білоусівці, Гайвороні, Губнику, Джулинці, Севаст'янівці, Соболівці, Тернівці, Тирлівці і Четвертенівці навчання дітей провадилося у 2-х роздільних (для дівчаток і окремо хлопчиків) початкових училищах. Лише в Джулинці і Краснопіллі окремо працювали 2-х класні змішані школи та однокласні жіночі початкові училища [4, арк. 140-141].

Отже, на початку 1919 р. на теренах повіту освіта дітей шкільного віку здійснювалася у 367 комплектах початкових шкіл, серед яких близько 120 класів припадало на учнів з 3-х і 4-х річним терміном навчання [5, арк. 77].

Чинні на теренах Гайсинського повіту початкові навчальні заклади не забезпечували навіть найменших потреб населення. Особливо гостро сто-

яла проблема з кількістю вищих початкових шкіл (ВПШ), де можна було здобути певні права та вищий рівень освіти. На теренах Гайсинщини діяло лише 11 таких закладів. Крім того, ці училища були розміщені так, що деякі волості мали по дві ВПШ, а в північній частині повіту їх зовсім не було. Враховуючи, що у повітових училищах нижчої початкової освіти навчання на третьому та четвертому роках проходило у 120 шкільних комплектах, тому близько 6000 дітей мали потребу отримати освіту вже на рівні ВПУ. Таким чином, нагальною проблемою освітянської галузі Гайсинщини стало утворення закладів та організація ВПШ у Гранові, Городку, Івангороді, Кущинцях, Кібличі, Савостьянівці та інших поселеннях повіту [5, арк. 77].

Ініціативу щодо започаткування вищих початкових шкіл виявила громада с. Мельниківець, де підчас повстання проти гетьмана вдалося зберегти продукцію на панській гуральні. Виявилось, що у сховищі знаходилося 3000 відер фруктового вина, яке можна було продати, а кошти використати на культурно-освітню справу. Тому громада звернулася до повітової земельної управи з проханням порушити перед Міністерством земельних справ клопотання про дозвіл на продаж вказаного виноматеріалу, а кошти після сплати акцизних зборів використати на будівництво в селі вищої початкової школи. Дійсно, 22 січня 1919 р. у Київ на адресу МЗС така телеграма за підписом П. Ксендзюка була відправлена [6, арк. 11].

Проблеми освіти Гайсинського краю стали предметом розгляду Перших позачергових повітових зборів гласних народної ради, які розпочали свою роботу в Гайсині 28 грудня 1918 р. Серед 49 питань, внесених до порядку денного, 10 пунктів торкалися освіти. Зокрема, гласні вирішили асигнувати кошти на проведення 2-х учительських з'їздів, збільшити фінансування на утримання завідувачів шкіл, підвищити зарплату службовцям шкільної управи та учителям початкових шкіл повіту [4, арк. 12 зв.-13].

Розгляд стану позашкільної освіти виявив прикрий факт, що Гайсинщина у цій важливій справі перебувала у числі найгірших. На нараді освітян у Вінниці наголошувалося, що лише Гайсинський повіт у видатках на 1918 р. на цю справу не запланував жодної копійки [7, арк.34].

Виявилось, що повітова влада опікувалася дошкільною освітою лише у дитячому притулку, де перебувало 25 дітей віком 8-14 років [7, арк.22]. До того ж, учительці О. Белендій зарплату виплачували як вихователью, що було значно нижче від окладу викладача початкової школи [8, арк.71 зв.].

У процесі обговорення заходів щодо поліпшення стану дошкільної освіти народні обранці виявили бажання кардинально змінити підходи до цієї справи. *«Залишатись байдужим і не прийняти ніяких засобів задля задоволення позашкільної освіти в повіті, – зазначалося у доповіді з цього*

питання, – в теперішні часи, коли народна несвідомість, народна темрява загрожує існуванню самому народові, неможливо» [4, арк. 70]. Тому, за ініціативою І. Миколайчука народні обранці ухвалили прирівняти зарплату виховательки дитбудинку О. Белендій до рівня вчителя початкової школи. Усвідомлюючи важливість позашкільної освіти, гласні постановили закласти у бюджет видатки на утримання завідувача відділу, інструктора, мандрівного лектора, учителів вечірніх шкіл в розмірі 36 тис. на пів року [4, арк. 70 зв.].

Учасників зборів зацікавила пропозиція губернського відділу домашніх промислів та професійної освіти про відкриття на теренах повіту зразкових професійних шкіл. Ще восени 1918 р. представник відділу Г. Олександрович пропонував започаткувати одну із шкіл для підготовки майстрів із ткацького промислу, гончарства, вироблення кошиків та плетених меблів, килимів тощо. Губернська управа зі свого боку обіцяла надати штат учителів та придбати відповідне обладнання для обраних утворених профшкіл.

Вислухавши доповідь Г. Олександровича, гласні запланували відкрити дві школи ткацько-шевського промислу та, за наявності коштів, одну пересувну гончарську майстерню. Однак зміна влади та негаразди у фінансових питаннях не дозволили реалізувати цей проект. Тому гласні вирішили провести обстеження повіту на предмет розвитку найактуальніших промислів і повернутися до цього питання найближчим часом [4, арк. 93].

Подібні проблеми на освітянській ниві існували в місті Гайсині, де питаннями організації навчання дітей безпосередньо займалася комісія шкільної освіти міської думи в складі І. Нотовича (голова) та її членів М. Борецького, М. Солітермана, М. Михальченка, Т. Олінковського і П. Приліпка [8, арк.37]. На початку 1919 р. комісія підбила підсумки шкільної освіти й констатувала, що в місті працювали 6 нижчих початкових школи, 2 вищих початкових училища та 7 закладів середньої освіти [4, арк.16]. Про кількість класів, національний склад, походження контингенту і дані про відмови у зарахуванні дітей до навчальних закладів викладені у матеріалах таблиці № 1 [4, арк.87].

Таблиця 1.

Назва закладу освіти	Кіл-ть ус-нов і клас.	Кіл-ть учнів	Укр-ців	Євреїв	Росіян і поляк.	Кіл-ть місцевих	Кіл-ть відмов
Нижче поч. уч-ще	6/19	909	481	362	66	909	82
Вище поч. уч-ще	2/11	367	288	42	37	260	35
Заклад сер. освіти	7/46	1614	453	962	200	1077	76
Разом	15/74	2890	1222	1366	303	2246	193

Аналіз вищевикладених матеріалів свідчить, що переважна більшість контингенту навчальних закладів початкової освіти походила з українських родин, які мешкали в Гайсині. Другими за кількістю учнів були діти місцевих євреїв, що відповідало співвідношенню чисельності кожної етнічної групи населення міста.

Зовсім інші дані виявились у закладах середньої освіти, де перевага учнів єврейського походження була значною. Зокрема, у 3-х чоловічих міських гімназіях навчалось 675 юнаків, з яких 335 учнів були євреями, 288 українців, а також 71 поляк і 46 росіян.

Найбільш потужним закладом дитячої освіти виглядала міська чоловіча гімназія, де із 445 учнів понад 43 % були українці, а євреї складали близько 30 % від усього контингенту.

Крім неї у 1918 р. у місті відкрилася єврейська гімназія, де в 6 класах вчилось 134 місцевих і 36 учнів з інших населених пунктів.

Найменша кількість учнів перебувала в міському комерційному училищі, де освіту здобували 60 чоловік, з яких 30 мали українське коріння, 25 – були євреями і майже всі учні мешкали в Гайсині [4, арк. 86].

Інша демографічна ситуація складалася в 4-х жіночих гімназіях, де переважна більшість учениць мала єврейське походження. Так із 939 дівчат майже 72 % гімназисток (675 чол.) були єврейками, лише 230 учениць походили з українців. Середню освіту також здобували 167 дівчат-польок і 16 росіянок [4, арк. 16].

Найбільш популярним освітнім закладом представлялася дівоча гімназія Є. Курчинської, яка користувалася високим авторитетом серед мешканців навколишніх міст і містечок. Тут, завдяки підбору високо кваліфікованих учителів та вихователів, дівчата опановували вишкіл цнотливості і набували досить пристойні знання. Там працювали 20 викладачів, у т.ч. священники М. Борецький і Б. Неклеєвич, лікар А. Оржеховський, учителі С. Кузнецова, Т. Бороневич, А. Ніколаєнко, А. Резніченко, А. Ржевуцька та ін. [9, арк.50]. Серед 539 гімназисток (у т.ч. 187 іногородніх) єврейок було 312 (58 %), а українські родини змогли спорядити сюди лише 155 доньок [8, арк.16].

На другому місці за чисельністю була гімназія М. Дашкевич, де в 7 класах навчалось 230 дівчат, серед яких єврейок було 178, а українок лише 50 учениць. Близько 100 гімназисток прибули з інших місць, а 50 дівчатам у зарахуванні на навчання відмовили [8, арк.16].

Серед євреїв міста неабиякою популярністю користувалася новостворена приватна жіноча гімназія, заснована на кошти товариства вчителів міста. Там у 6 класах вчилися 144 учениці переважно з єврейських родин (127 уч.), які мешкали в Гайсині і містечках повіту [8, арк.16].

Незначна кількість учениць відвідувала міську жіночу гімназію, де у 2-х класах навчалися лише 27 дівчат (15 українок і 10 єврейок), які мешкали в місті [8, арк. 16].

Більшість викладачів міських шкіл мали фахову освіту і тривалий час працювали на освітянській ниві. Зокрема, завідувачами початкових училищ були: I-го – В. Дячина; II-го – Ф. Галабурда; III-го – О. Корнійчук; IV-го – Ф. Лазаркевич; V-го – І. Нотович та VI-го – М. Солітерман [8, арк. 81-82].

Відомо, що чоловічу гімназію очолював П. Левицький – він же у 1919 р. обіймав посаду повітового комісара народної освіти, був головою управи повітової шкільної ради та виявляв активність у розвитку просвітнянського руху на теренах Гайсинщини.

Досить солідною репутацією користувалися керівники жіночих гімназій Є. Курчинська та М. Дашкевич, але вичерпної інформації про педагогічні колективи цих та інших закладів середньої освіти нам знайти не вдалося.

Разом з тим, педагогічний колектив гайсинських шкіл, відчуваючи підтримку з боку міської влади, намагався відмежуватися від повітової шкільної ради, у складі якої представника від міста не було. Напружені стосунки між сторонами загострилися після ухвалення «Закону про управління освітою», ухваленого Директорією УНР 28 січня 1919 р. Згідно цього правового акту, управління народною освітою було децентралізоване, а саме: передане під опіку колегіальних органів, сформованих із представників місцевого самоврядування, комісарів народної освіти та організованого вчителства [10, с. 241]. Це означало, що управління закладами освіти на території Гайсинського повіту повинно здійснюватися повітовою шкільною радою та її виконавчим органом – шкільною управою.

Враховуючи, що представників від міських шкіл у повітській управі не було, певна частина учителів міських шкіл не побажала підкоритись під управління повітового комісара освіти П. Левицького. Згодом міська шкільна комісія за участі учителів і представників управи змушена була поступитися деякими позиціями, але, на наш погляд, їй вдалося зберегти певну *«самостійність»*. Ось що значилося в постанові міської Думи: *«Міські школи в адміністративному відношенні підлягають Повітській шкільній раді. Господарська та інструкторська частина цілком належить міському самоврядуванню. Разом з цим бажано мати міського інструктора, котрий би входив до складу Повітської шкільної ради»* [11, арк. 283 зв.]. Тоді ж дума вирішила доручити міській управі спільно із шкільною комісією запросити на службу шкільного інструктора та виробити проект заснування міської шкільної ради [12, арк. 160].

Важливе значення для реформування шкільної освіти міста мав «Закон про державну мову в УНР», ухвалений Директорією 1 січня 1919 р. Мовний закон містив лише два пункти. У першому зазначається, що державною мовою в УНР є українська мова і *«...через те вона обов'язкова для вжитку в армії, флоті і всіх урядових та загальних громадських публічноправних установах»*. Відповідно цього закону Подільський губ. комісар

видав наказ в якому значилося, що «...всі публікації офіційних інституцій повинні бути написані українською мовою» [13, арк. 3].

Насправді, в більшості гайсинських училищ і гімназій викладання основних предметів проводилося російською мовою й тому зазначений закон викликав певне збентеження. Усі крапки над «і» остаточно розставив Наказ міністра народної освіти І. Огієнка від 30 січня 1919 р., в якому зазначалося, що «*викладовою мовою в усіх школах України: вищих, середніх та нижчих, повинна бути мова українська*» [14, арк.4].

Державницьку позицію щодо українізації навчальних закладів міста займав повітовий комісар освіти П. Левицький, який, достеменно знав про суцільну русифікацію навчального процесу в гімназіях, й тому наполягав негайно розв'язати цю проблему в рамках чинного законодавства. Міська управа була змушена ухвалити таке: «*Визнати за необхідне, аби навчання у всіх міських школах як нижчих, так і середніх проводити цілком на українській мові з утриманням міських хлоп'ячої та дівочої гімназій на місцеві кошти з допомогою від держави*» [12, арк. 40].

Варто зазначити, що міська влада у процесі українізації освіти намагалася урахувати національні традиції усіх етнічних меншин. Зокрема, на адресу управи надійшло звернення общини старообрядців, які прохали відкрити 2 класи в нижчих початкових школах, де предмети викладалися б виключно російською мовою. Представники родин Беляєвих, Гуслякових, Каламакіних, Кобзінів, Сорокаумових та інші члени общини наполягали на тому, щоб їхні діти вивчали Закон Божий за канонами старообрядців, а навчання проводив їхній духовний наставник С. Гребенщикова. На початку березня 1919 р. депутати думи, зваживши усі можливості, дозволили відкрити для дітей «*великоросів*» при II-му початковому училищі 1 клас з навчанням виключно російською мовою за програмою, встановленою для міських початкових народних шкіл [11, арк. 296-296 зв.].

Серед інших питань щодо організації міської шкільної освіти, варті уваги й схвалення заходи Гайсинської думи, спрямовані на підтримку культури найбільших етнічних груп міста, зокрема української та єврейської громад. Так, за клопотанням шкільної комісії, з метою вшанування «*великих синів народностей України*» гласні постановили заснувати дві стипендії розміром по 300 крб. імені Т.Г. Шевченка та Ш.Я. Абрамовича [15, арк. 28 зв.-29]. Щорічна стипендія імені Тараса Шевченка видавалася одному із вихованців міських навчальних закладів, який внаслідок письмового та усного іспитів у присутності спеціально утвореного з цього приводу журі виявляв найкращі знання творчості поета. За бажанням стипендіата зазначена сума могла бути замінена золотою медаллю відповідної вартості, на якій українською мовою повинен бути надпис: «*За знання творів Тараса Шевченка, видана Гайсинським Міським Самоврядуванням*» [11, арк. 63].

Аналогічні умови були чинні для встановлення стипендії імені Менделє Мойхер Сфорим (він же Абрамович Ш.Я.), але надпис на медалі мав бути єврейською мовою [11, арк. 64]. Видача стипендій проводилася в урочистому засіданні міської Думи та в присутності всіх учнів міста.

Принагідно зазначимо, що повітова влада вирішила гідно вшанувати чергові роковини смерті Т.Г. Шевченка й оголосила 11 березня національним святом. У цей день *«нашого апостола-поета»*, – значилося у розпорядженні повітового комісара, – *«у всіх інституціях повіту і школах праця мусить бути припинена; в школах та Просвітах влаштувати лекції на тему про життя та діла поета; місту Гайсину та повіту прийняти рідний національний вигляд: хати та вулиці вбрати килимами та національними прапорами»* [16, арк. 82].

Повертаючись до висвітлення освітянської галузі на теренах повіту, привертають увагу низка проблем, які обумовлювалися невиконанням закону УЦР 05.12.1917 р. про передачу церковнопарафіяльних шкіл до відання Міністерства народної освіти [17, с.39]. Згідно цього закону на Гайсинщині до передачі належали 146 чоловічих, жіночих однокласних і двокласних навчальних закладів початкової освіти, які до цього були об'єктами опіки Російської православної церкви [4, арк.140-141]. Весь цей комплекс завдань у сфері народної освіти став предметом розгляду учасників Другого чергового зібрання Гайсинської повітової народної ради, яке відбулося 2-12 березня 1919 р.

Проблеми освітянської галузі були відображені в 44 доповідях. Така кількість питань становила майже третину від усіх 142 пунктів, які були внесені до порядку денного чинного зібрання [4, арк.92-95].

У першочерговому порядку до розгляду депутати внесли питання щодо фінансування нових навчальних закладів, які планувалися започаткувати у 1919 р. Так, депутати вирішили відкрити в повіті селянську гімназію та погодились виділити на цю справу 200 тис. крб. Також гласні вирішили асигнувати кошти на улаштування інтернату для сільських учнів, які бажали вчитися в Гайсинській чоловічій гімназії [4, арк.107].

Особливу занепокоєність селян викликав стан професійної освіти, закладів якої на теренах повіту, практично, не існувало. До речі, на початку 1919 р. на теренах Подільської губернії з населенням понад 4 млн. громадян, гостро стояла проблема працівників, які здатні були обслуговувати й ремонтувати землеробську техніку та відповідні механічні засоби. Чинні на Поділлі 8 закладів проф. освіти не задовольняли навіть мінімальних потреб у кваліфікованих фахівцях ремісничої справи. У Гайсинському повіті, де переважна більшість населення займалася сільськогосподарським виробництвом, до 1915 р. проф. освіту надавало одне відділення слюсарно-ковальського і столярно-токаряського ремесла в Ладизині при двоклас-

ній початковій школі. Однак з вибухом Світової війни майстрів навчання призвали до війська і відділення закрилося [18, арк. 1].

Під тиском невпинно зростаючого дефіциту технічних фахівців для потреб сільськогосподарського господарства Гайсинська земська влада спробувала заснувати подібне відділення в Кузьминцях, де для цього навіть збудували приміщення. Але обставини воєнного часу не дозволили там розпочати підготовку відповідних фахівців [18, арк. 1].

Губернський відділ проф. освіти звернувся до місцевих громад із закликом відкривати на власні кошти заклади професійного навчання. Зокрема, в Гайсинському повіті планувалося започаткувати ткацьку, шевську та керамічну школи. Одними із перших на цю пропозицію відгукнулися в Зятківцях, де громада відвела 4-5 десятин землі для відкриття керамічної школи і збиралися виробляти черепицю, цеглу і т.п. [19, с. 22].

Неабиякий ентузіазм серед сільських громад викликало розпорядження МЗС про відкриття сільськогосподарських шкіл та зразкових і дослідних полів на колишніх панських землях. Одними з перших відгукнулися у с. Грузькому, де 31 січня відбулося зібрання місцевих хліборобів під головуванням Д. Борового. Зазначаючи, що *«кусок землі кількістю 30 десятин при селі Грузькому є»* та заявляючи, що *«при селі дуже потрібні – зразкове поле, досвідові та лісові питомники»* селяни одноголосно схвалили відкрити такий навчальний заклад [20, арк. 11].

Ініціативу селян Грузького підхопили сусіди з Тишківки, які на сході 2 лютого також ухвалили постанову про заснування подібного закладу. Вони запропонували школу відкрити негайно в гарному будинку Гранівського монастиря, який знаходився поруч із селом [20, арк. 13].

Враховуючи неабияку зацікавленість сільських громад у відкритті навчальних закладів, повітова управа 6 лютого скликала представницьку нараду, на яку прибули майже усі голови волосних земельних органів, керівники волосних «Селоспілок», повітовий агроном, член правління місцевої райспоживспілки, діячі міського та повітового самоврядування. У доповіді голови повітової зем. управи П. Лисоволика постало питання про визначення населених пунктів для заснування середньої або вищої агрономічної школи [21, арк. 12]. Після довгих і палких дискусій учасники ухвалили виділити такі пункти: Гранівська волость – с. Гунча і Россохова-те; Джулинська вол. – Джулинка і Теофілівка; Кисляцька вол. – Кушинці і Чечелівка; Краснопільська вол. – Нараївка і Скарженівка; Красносільська вол. – Красносілка і Мишарівка; Кунянська вол. – Кузьминці і Ярмолинці; Ладжинська вол. – Лад. Хутори і Паланка; Н.-Кропивнянська вол. – Мельниківці і Райгород; Соболівська вол. – Брідок і Глибочок; Теплицька вол. – Теплик і В. Ташлик; Тернівська вол. – Вікінина і Тернівка; Хашуватська вол. – Могильна і Пельямполь. У Савостьянівській волості панських

економій не було, тому вирішили звернутися до МЗС про виділення ділянки з казенного земельного фонду. Також вирішили виділити земельну ділянку для Кузьминецької зразкової пасіки та 2 ділянки для утворення овочевого розплідника в Гайсині та Гайвороні [21, арк.12].

Стан професійної освіти Гайсинщини викликав жваву дискусію на засіданнях повітової ради 6-8 березня 1919 р. Депутати з розумінням поставилися до звернень громадян Краснопілки, Чечелівки, Кисляка, М'якохода і Полямполья про відкриття у цих селах професійних шкіл та ухвалили позитивні рішення.

Зокрема, активну позицію щодо відкриття професійної школи виявила громада с. Краснопілка. Ще у 1918 р. священник В. Курчинський та інженер Т. Мушенко звернулися із заявою до МНО, у якій прохали відкрити 1-й клас ремісничої школи, використовуючи для організації навчального процесу приміщення чинного 2-класного початкового училища. Також ініціатори пропонували використати для шкільних майстерень та допоміжних приміщень будинки казенного магазину і його складу, які на той час були закриті [18, арк. 6]. Однак на звернення селян ніхто з чиновників Міносвіти ніяк не відреагував.

У січні 1919 р. Гайсинська повітова народна управа ще раз звернулася до МНО з проханням відкрити профшколу в Краснопілці, засвідчуючи, що для будівництва навчального корпусу громада села виділила 1,5 десятин землі і збрала 21550 крб. Крім того, повіт. управа асигнувала для цього 25 тис. крб. та 5 тис. крб. надійшло від Гайсинської споживспілки [18, арк.3 зв.].

На цей раз Департамент проф. освіти МНО підтримав ініціативу селян і погодився відкрити в Краснопілці ремісничу школу «...по слюсарно-ковальському та столярно-токарському фахах з 1 січня 1919 р. з віднесенням в 1919 р. $\frac{3}{4}$ розходу на утримання школи, а саме 40522 карб., з тим, що починаючи з 1-го січня 1920 р. школа переходить у власність Держави з щорічною допомогою від Гайсинського Повітового Земства в розмірі $\frac{1}{4}$ річного утримання» [18, арк. 4 зв.].

Розглядаючи звернення громадян інших вищезазначених сіл, привертають увагу рішучі дії громади с. Чечелівки, які на сході 31 грудня 1918 р. вирішили відкрити ремісничу школу. У ній учні мали б опановували професії столяра, коваля, слюсаря, чоботаря, шевця і обробника шкір. Для цього громада постановила здійснити реквізицію з кожної хати в розмірі 50 крб. (зібрано 20505 крб.), а також призначила «для збудування школи всеньке матеріальне дерево з церковної дубини і поміщицького лісу і п'ять десятин землі під саму школу» [4, арк. 253 зв.]. Найперше, депутати одноставно підтримали ініціативу громади Чечелівки й ухвалили виділити на будівництво школи 100 тис. крб. [4, арк. 254].

Відповідні постанови були ухвалені щодо інших запитів сільських громад. Зокрема, для будівництва профшколи в Кисляку і Пельямполі гласні вирішили асигнувати по 50 тис. крб. [4, арк. 254, 256].

Аналізуючи розвиток освітянської галузі Гайсинського повіту, зазначимо, що найгірше розвивалася мережа закладів середньої освіти. На теренах Гайсинщини до революції відкрилася лише Гайсинська чоловіча гімназія, яка утримувалась на державні кошти, та діяла приватна жіноча гімназія Є. Курчинської. Згодом, у 1917-1918 р., розпочали навчання ще у 3-х приватних гімназіях, де освіту мали змогу отримувати переважно діти міських і містечкових підприємців. Виключенням була лише гімназія для дорослих, відкрита товариством «Просвіта» у с. Могильна, де навчання проходило для юнаків і дівчат віком від 14 років. У гімназії проходили 8-річну програму навчання за 4 роки виключно українською мовою. Однак за відсутності відповідних фінансових ресурсів, контингент навчального закладу був незначний.

Враховуючи, що навчання у вищезазначених середніх навчальних закладах проводилося на платній основі, переважна більшість селянських родин не була спроможна витрачати на освіту своїх дітей значні суми. Зокрема, протягом 1917-1918 рр. вартість навчання у Гайсинській чоловічій гімназії зросла у понад 4 рази і на початок 1919 р. становила 440 крб. на рік [8, арк. 9]. Звісно, більшість заощадливих сільських господарів не погоджувалися нести такі витрати й обмежувалися освітою своїх дітей на рівні знань, отриманих у початковій школі.

Отже, для сільських дітей дорога до здобуття середньої освіти, практично, була закрыта. Усвідомлюючи всю відповідальність місцевого самоврядування за виховання нового покоління громадян, гласні ухвалили постанову про виділення 20 тис. крб. гімназії в с. Могильна та вирішили заснувати Українську державну гімназію, *«котра дала б можливість селянським дітям-українцям здобути бажану середню освіту...»*. На цю справу збори асигнували 50 тис. крб. та вирішили її відкрити негайно у найбільш центральному місці повіту (орієнтовно в с. Зятківцях) [8, арк. 224-224 зв.].

Важливою частиною роботи зборів стали питання розподілу фінансових ресурсів для потреб освітянської галузі повіту. Після обговорення окремих статей депутати ухвалили кошторис витрат для утримання дошкільних та початкових закладів освіти, які складали 1 млн. 537 тис. крб. на 1919 р. (у т. ч. 107,5 тис. крб. за викладання Закону Божого) [4, арк. 112].

Гостра дискусія між учасниками зібрання виникла з приводу доповіді гласного міської думи вчителя І. Нотовича. Він оприлюднив меморандум Гайсинської філії Всеукраїнської єврейської учительської спілки про стан

на теренах повіту початкової, дошкільної і позашкільної освіти серед дітей іудеїв. Доповідач змушений був визнати, що єврейська шкільна справа в Гайсинському повіті знаходиться в дуже сумному становищі. На переконання доповідача, занедбаний стан національної освіти залишився у спадщину від царської влади бувшої Росії, яка клопоталася про так звану «казенну» освіту євреїв лише з метою реакційної русифікації населення. З іншого боку царський режим заохочував розвиток релігійних навчальних закладів типу «хедерів» та «ешиботів», де «напівосвічені невідомі меламенти різкими виховували єврейських дітей і парубків та держали їх у страху Божім, збавляючи їм дитячі роки, убиваючи у них всяке поривання до знань та просвіти» [4, арк. 277].

З метою вивчення реального стану єврейської освіти Бюро філії спілки під керівництвом С. Паперного розробило спеціальну анкету, з допомогою якої вдалося отримати вичерпні дані про освітянські заклади у містечках повіту. Виявилось, що станом на 01.02. 1919 р. лише Ладизинська єврейська початкова школа відповідала усім вимогам щодо навчальних закладів такого типу. В інших містечках, де щільність єврейського населення становила від 5 до 8 тис., не існувало жодної нормальної школи при наявності десятків хедерів та двох або трьох учителів, які не мали «... ні відповідної освіти, ні педагогічного досвіду». На підставі отриманих даних Бюро Гайсинської філії, щоб залучити до навчання у єврейських початкових школах 4078 дітей, внесло пропозицію негайно відкрити в 1919 р. 30 шкільних комплектів (класів). Зокрема, планувалося започаткувати 2 класи в Гранові, 2 – в Кібличі та по одному в Куні і Зятківцях. Основна потреба у відкритті шкільних комплектів припадала на Теплик (5 кл.), Ладизин (4 кл.), Хашувата (4 кл.), Райгород, Соболівка і Тернівка – по 3 шкільних комплекти. Для забезпечення пед. персоналом такої кількості учнів філія планували організувати в Гайсині 45-денні курси підготовки 30 вчителів, забезпечивши їх безкоштовним проживанням та виплативши по 100 крб. на харчування [4, арк.277 зв.].

Зазначимо, що, розв'язуючи проблеми освіти українських та єврейських громад, депутати «забули» про запити представників польської меншини, які також претендували на утворення декількох навчальних закладів для дітей поляків. виправити цю ситуацію вдалося за рахунок втручання Подільської народної ради, яка на 2-му черговому засіданні ухвалила постанову про асигнування відповідних коштів «на відкриття двох вищих початкових польських шкіл в Гайсинському повіті» [22, с. 3].

Незважаючи на скрутне фінансове становище органів повітового самоврядування, депутати позитивно відгукнулися на декілька звернень щодо підтримки навчальних закладів та культурницьких інституцій. Так, гласні вирішили виділити 30 тис. крб. на встановлення 15 стипендій для сту-

дентів Кам'янець-Подільського університету. При тому, народні обранці погодилися з пропозицією Я Огородника, щоб стипендіатів обирала Рада професорів та викладачів університету серед кращих студентів з Гайсинського повіту [4, арк. 227 зв.].

Народні обранці відповідально поставилися формування свідомого кадрового потенціалу й не пошкодували 10 тис. крб. на відкриття в Кам'янці-Подільському учительського інституту, 12 тис. крб. для потреб Вінницького агрономічного технікуму та 50 тис. крб. для Гайсинської учительської семінарії, яка мала розпочати навчальний процес у 1919 р. [4, арк. 228, 250].

Намагання в Гайсині мати власну учительську семінарію підтримала Подільська народна рада. Так, на початку квітня 1919 р. учасники 2-го чергового зібрання Ради ухвалили постанову *«Про асигнування 50000 карб. на відкриття Учительської Семінарії в м. Гайсині»*, чим відчутно збільшили фінансові ресурси на улаштування цього закладу [23, с. 2].

Однак події Другої україно-російської війни у березні-серпні 1919 р. фактично припинили усі намагання чинної української влади провести відповідні реформи в освітянській галузі та запровадити народну освіту згідно законів і розпоряджень Директорії УНР та Міністерства народної освіти. Лише після перемоги над окупантами на початку серпня 1919 р. та відновлення української влади на теренах повіту відбулася активізація діяльності закладів освіти і культури. Перед органами влади постало завдання розпочати новий навчальний рік у тих шкільних закладах, які існували на теренах повіту, та, враховуючи побажання громад декількох населених пунктів, відкрити нові освітні установи. Так, 31 серпня в Зятківцях відбулося зібрання мешканців містечка, на якому учасники порушили питання про відкриття вищої початкової школи (далі: ВПШ). Проблема була настільки актуальною, що всі учасники одноголосно погодились зібрати 50 тис. крб. на утримання закладу у 1919-1920 рр. [24, с. 2].

Зважаючи на вимоги громад населених пунктів, член відділу повітової управи І. Нотович 31 серпня звернувся до губерньського органів освіти з листом, де виклав проблеми повіту в частині відкриття ВПШ. Зокрема, звертаючи увагу на важливість діяльності таких освітянських установ, він зазначав, що *«...тільки вища початкова школа дає національно-свідомі народні кадри і що мудра шкільна політика повинна передбачати можливу запеклу реакцію з боку російської або іншої буржуазії, яка всіма силами буде спиняти культурний розвиток українського народу...»* [5, арк. 77].

У листі також зазначалося прохання про включення до державних видатків, відкритих навесні на теренах повіту 9-ти ВПШ. Зокрема, зазначені заклади готові були розпочати навчання в Савостьянівці (волесть не має жодного закладу такого типу); м. Кібличі (аналогічна ситуація), Городку,

Кущинцях (волесть без ВПШ), Орлівці, м. Івангороді (волесть без ВПШ), В. Мочулці, Серединці і м. Гайсині (для єврейських дітей). Враховуючи, що за відсутності зв'язку з українським урядом, ці школи відкриті у незвичайному порядку, гайсинські освітяни клопоталися про включення їх до мережі навчальних закладів, які фінансувалися з державного бюджету [5, арк. 77 зв].

У підсумку, Міністр народної освіти УНР П. Холодний дозволив відкрити з 1 серпня 1919 р. мішані вищі початкові школи в Савостьянівці, Городку, Кущинцях, Орлівці та Серединці, призначивши цим закладам належні від Держави кошти [5, арк. 80-80 зв.]. Однак, вже невдовзі П. Холодний ухвалив нову постанову, в якій значилося, що на підставі прохання Подільської народної управи він дозволяє *«відкрити нову мішану вищу початкову школу в м. Зятківцях Гайсинського повіту замість дозволеної до відкриття в цьому році такої ж школи в с. Кущинцях»* [5, арк. 99].

Отже, внаслідок клопотання відділу освіти Гайсинської народної управи вдалося розв'язати проблему щодо утримування 8 (3 школи раніше і 5 нині ухвал. постанов) ВПШ повіту за рахунок державного бюджету. До цього списку не потрапила єврейська ВПШ в Гайсині, фінансування якої повинно було здійснюватися за рахунок коштів міської міщанської управи та Міністерства єврейських справ.

Ще одна знакова подія відбулася на освітянській ниві краю. За санкцією П. Холодного керуючий Міністерством народної освіти професор І. Огієнко 8 серпня 1919 р. задовольнив клопотання педагогічного колективу Щурівецької мішаної вищої початкової школи і дозволив надати закладу ім'я Тараса Григоровича Шевченка [5, арк. 83].

Накопичені проблеми під час панування більшовиків та діяльності повстанського відділу освіти повітове учительство вирішило розв'язати на з'їзді, до порядку денного якого включили 12 питань [25, с. 2].

Зібрання учительської громади 24 вересня, розглянувши усі питання, ухвалило відповідні постанови, спрямовані на залучення освітян до активного громадсько-політичного життя краю. Також педагоги висунули низку пропозицій щодо покращення матеріального стану. Зокрема, освітяни вимагали, щоб учителів прирівняли до статусу держслужбовців відповідного рангу та відпускали товари першої необхідності за твердими цінами з державних установ. Вирішили брати участь у створенні національних хорів та осередків «Просвіти» за особистим бажанням учителів [26, с. 1].

Також учасники обрали новий склад повітової шкільної ради та її управи, яку очолив Л. Миронюк – він же редактор часопису «Народня думка» та в. о. секретаря повітового комісара [27, арк. 55]. Проте амбіції деяких діячів колишнього повстанського відділу освіти заважали швидкому відновленню системи управління освітянською галузю на засадах, які

існувала до більшовицької навали. Зокрема, самопризначений керівник повстанської освітянської колегії Ф. Мельник, який начебто обійняв цю посаду за розпорядженням колишнього комісара освіти П. Левицького, відмовився передавати справи новообраному голові учителької управи. Він наполягав на тому, що цю посаду переходить йому як до в. о. повітового комісара з питань освіти [28, арк. 79-81 зв.]. Звісно, бюрократична тяганина між сторонами дійшла до рівня Міністерства народної освіти, яке 3 жовтня ухвалило постанову такого змісту: чинного комісара освіти Гайсинського повіту П. Левицького від посади звільнити, а на його місце призначити вчителя вищих початкових шкіл Кирила Мосьонза [28, арк. 108].

Зазначимо, що громадкість краю вдалася до активних дій щодо відновлення діяльності закладів освіти, зокрема професійних шкіл. У Зятківцях з 1 жовтня відкрили гончарну школу, де протягом 3-х років хлопці і дівчата (від 15 років), які вже мали нижчу початкову освіту, могли опанувати відповідну спеціальність. Завідувач школи М. Бибік повідомляв, що після успішного закінчення навчальної програми учні отримували свідоцтва майстра з виготовлення керамічних виробів [26, с. 1].

Відкривала свою діяльність Краснопільська 4-х класова ремісничка школа для учнів і вчителів, яка пропонувала навчання на 2-х відділеннях: слюсарно-ковальському та теслярсько-столярному. Крім практичних занять в майстерні викладались 14 обов'язкових предметів та декілька факультативів (із вивчення німецької, французької та ін. мов). Завідувач школи інженер-технолог Т. Мушенко запрошував усіх бажаючих, що закінчили однокласні або двокласні початкові школи [29, с. 2].

Змінила свій статус міська дівоча гімназія, яка в 1919-1920 рр. мала працювати в режимі навчання підготовчого та 1-го і 2-го класів. Заклад відкривався під егідою голови педагогічної ради П. Левицького на платній основі в приміщенні міської чоловічої гімназії [26, с. 2].

Водночас усі існуючі в місті навчальні заклади у загальній кількості 23 комплекти (класи), котрі фінансувалися із бюджету міста, також розпочали навчальний рік і перебували під опікою міської управи.

Однак окупація території Гайсинщини в другій половині жовтня 1919 р. військами Добровольчої армії генерала А. Денікіна знову перервала розвиток української освітньої галузі. Білогвардійці спрямували народну освіту у русло відновлення усталених норм і канонів колишньої Російської імперії.

Отже, Директорія УНР та Міністерство народної освіти у 1919 р. відновило розвиток дошкільної та шкільної народної освіти на місцях. На теренах Гайсинщини відбулася реорганізація системи церковнопарафіяльних шкіл та вдалося збільшити кількість вищих початкових навчаль-

них закладів. Позитивні зрушення відбулися в утворенні мережі закладів професійної освіти, щодо було вкрай актуально для підготовки кваліфікованих кадрів для задоволення потреб сфери аграрного виробництва і місцевої промисловості. Лише за обставин війни з Добровольчою армією та згодом із навалом підрозділів Червоної армії розвиток народної освіти зазнав серйозних змін, які потрібно розглядати в іншому дослідженні.

Джерела та література:

1. Центральний державний архів вищих органів влади України, далі: ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 4, спр. 11.
2. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: док. і матеріали : у 2-х томах, 3-х частинах / [упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін.]. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2006. – Т. 1. – 688 с.
3. Кошопал О.Ф. Розвиток єврейської освіти на території Поділля в 1914-1920 рр. / О.Ф. Кошопал // Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». – 2011. – № 3.
4. ЦДАВО України, ф. 538, оп. 1, спр. 27.
5. ЦДАВО України, ф. 2582, оп.1, спр. 58.
6. ЦДАВО України, ф. 1419, оп. 1, спр. 16.
7. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 2, спр. 518.
8. Держархів Вінницької обл., ф.Д-286, оп. 1, спр. 113.
9. Держархів Вінницької обл., ф.Д-188, оп. 1, спр. 5.
10. Купрійчук В. Розвиток освітніх процесів у період Української національної революції 1917-1920 років / Василь Купрійчук // Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президентові України, 2011. – Вип. 2.
11. Держархів Вінницької обл., ф.Д-286, оп. 1, спр. 97.
12. Держархів Вінницької обл., ф.Д-286, оп. 1, спр. 92.
13. ЦДАВО України, ф. 2023, оп. 1, спр. 5.
14. ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 37.
15. Держархів Вінницької обл., ф.Д-286, оп. 1, спр. 44.
16. ЦДАВО України, ф. 1419, оп. 1, спр. 11.
17. Петренко І.М. Церковнопарафіяльні школи Лівобережної України в системі освітньої політики уряду Російської імперії (1884-1917 рр.). – Полтава: РВВ ПУСКУ, 2008.
18. ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 228.
19. З життя Подільського губернського земства // Село. – 1919. – № 3.
20. Держархів Вінницької обл., ф.Р-4242, оп.1, спр. 7.
21. ЦДАВО України, 119, оп. 1, спр. 1.
22. Засідання 2 Чергового Зібрання Губернської Народної Ради // Життя Поділля. – 1919. – №97.
23. Засідання 2-го чергового зібрання Народної Ради 3-го квітня // Життя Поділля. – 1919. – №96.

24. Й.С. По району/ Й.С. // Народня думка. – 1919. – № 9.
25. Хроніка // Народня думка. – 1919. – № 8.
26. Постанови повіт. учительського з'їзду // Народня думка. – 1919. – № 15.
27. ЦДАВО України, ф. 538, оп. 1, спр. 161.
28. ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 18.
29. Оголошення // Народня думка. – 1919. – № 12.

*Сердунич Л.А.
сmt. Стара Синява*

ЛЕСЯ УКРАЇНКА І ВЕЛИКЕ ЗЛО

Чи задумувались ми, чому Велика Леся Українка недостатньо поцінована в Україні?.. Існує тема, яка дуже вплинула на це...

Є дослідники, які не соромляться посягнути на святе-сокровенне: наприклад, інтимні стосунки відомих людей, або, гірше того, вигадати сенсаційні домисли, якщо нема підтверджень, як, наприклад, про стосунки Лесі Українки й Ольги Кобилянської. Проте є й такі теми, котрі, на жаль, уперто оминають або ж бояться порушувати. Одна з таких тем – світогляд тієї чи іншої відомої людини.

Отут би приділити увагу творчості, аналізувати, зробити відповідні висновки, а не говорити мутно-завуальовано або й зовсім замовчувати. Світогляд Лесі Українки, схоже, не досліджують, і то багато років: уже понад століття.

Саме про нього, світогляд Лесі Українки, хочу висвітлити, хоча б частково.

Християнство було започатковане майже дві тисячі років тому на землі, тепер відомій як Ізраїль. Більшість релігійних груп ув Європі було основано на християнській релігії, ще коли вона не була релігією. Але хитрим людям прийшло в голову, що завдяки цій релігії можна наживатися, панувати й володіти людськими душами. Так її було розповсюджено по світі. А що Русь, тоді могутню й величну, не змогли нічим приборкати, то задумали приборкати без виснажливої війни, але хитро й підступно. Отож 988 року, завдяки намаганням греків, християнство було принесене на терени Руси і заселене там «вогнем і мечем». Князь Володимир (полукровка) зрадив віру предків і змусив русичів піти під хрест-розп'яття, знищуючи всіх, хто боровся і не зрікався рідної, батьківської, віри: віри в сили Природи. Відтоді Русь ослабла і змаліла, врешті й зовсім зникла, проте згубний вплив чужовір'я на русичів-українців продовжувався. Відтоді багато що змінилося. Тепер більшість українців належать до двох

основних течій християнства: т. зв. православ'я або католицизму, вважаючи їх рідною релігією. За словом «Православ'я» і приховалося чужовір'я, прихопивши українські слова: «Праву славити». Ще й досі багато хто не розуміє, чого їм (нам) коштувало прийняття чужої віри.

Однак, на щастя, багато мудрих людей зрозуміли смисл і мету релігії взагалі та християнства зокрема. Це і провідники Нації, Будителі, Великі Українці, й сучасні видатні та відомі люди, і пересічні наші сучасники. Народна пам'ять і Кахтирські книги не давали забути давню славу і рідні вірування.

Хоча в народі, як відомо, коротка пам'ять, однак навіть у 18-ому столітті не всі в Україні приймали християнство. Троє видатних українців, істинних мислителів, були справжніми просвітниками, будителями нації, духовними вождами України. Це Тарас Шевченко, Леся Українка та Іван Франко. Вони добре зрозуміли суть отого «правдивого християнства», його «святців» і духовну кривду, нанесену українській душі й Україні-Русі. Перечитавши твори цих письменників, можна побачити справжню суть їхньої душі і щирий український світогляд, який проглядається і з назв творів, і з сюжетів, і з окремих фраз.

Одна з великих українських мислителів – Леся Українка (Лариса Петрівна Косач). З раннього дитинства Лесею, як і інших дітей Косачів, виховували вільною, без усяких там релігійних забобонів. Мало того! Рано зрозумівши нищівну суть релігії, письменниця на початку 1890-их років долучається до боротьби проти одурманювання українського народу церковниками на Західній Україні і в Галичині. В листі до брата М. П. Косача (березень 1891 р.) Леся Українка писала, що конче потрібно посилити боротьбу з галицьким клерикалізмом і попівщиною, прямо відзначаючи, що клерикали і попи можуть «висмоктати всі здорові соки життя з народу». В тому ж листі вона з радістю повідомляла про відхід місцевої інтелігенції від духовенства. Велика Леся гнівно критикувала т. зв. «життя святих», які поширювали галицькі клерикали та їхні прибічники. «Якби я могла, то я б віником вимела усе те «героїчне» сміття на смітник, там би йому лежати, а не людям голови туманити», – писала вона М. Драгоманову 17 серпня 1893 року. Разом з І. Франком Леся Українка оголошує війну цим духовним тиранам, які намагалися закабалити її рідний народ. Вона проголошувала право людини на свободу від релігії. Вірш «Пророчий сон патріота» (1895 р.) – відгук поетки на проватіканські статті, надруковані у газеті «Буковина» (ч. 27 – 32, 1895 р.), зокрема, статті «Про своїх людей», «Наші національно-політичні відносини», вислови з яких вона використовує у вірші. Це чудовий виступ письменниці-атеїстки.

Що в Лесі Українки нема художніх творів, де вона славилася б християнство, то це, мабуть, усім відомо, зокрема, тим, хто знає її творчість

не лише за шкільною програмою, тому марне приписувати їй цю рису. Мало того, видатна письменниця не лише не славила, не захоплювалась, а й критикувала чужовір'я, накинене нам силоміць. Зростаючи серед райської природи, змалку чуючи багатючий український фольклор, у тому числі й про релігію, вона не могла не задумуватись і не зрівнювати рідне, народне, богорозуміння і чуже, юдейсько-грецьке, створене штучно задля панування над людством. Так міцніло її глибоке переконання щодо згубного впливу чужовір'я, тож, переймаючись долею рідного народу, несла йому просвітне слово і про рідний, і про чужий світогляд.

А ще ж не природна для української душі церква, у якій почувалася рабом. І, на відміну од неї, – природа, де Леся почувалася як у раю і якій (природі) присвятила чимало творів, оспівуючи її. Все це й сприяло тому, що Велика Українка ще наприкінці XIX ст. зрозуміла всю сутність чужинської релігії християнства як «рабської віри», примусово накиненої народам. У її творах – критичні роздуми про витоки цієї програми винищення самобутніх культур і розуміння суті юдейського монотеїзму. Отож згадаймо хоча б деякі її твори, статті та критичні думки, вжиті у різних творах.

1905 року Леся Українка створила драматичну поему «В катакомбах» – саме з тієї причини: «роздумуючи над ідеями християнства, взаємовідносинами між людиною і богом, соціальною нерівністю серед віруючих» [1, 18].

Сама авторка писала Агатангелові Кримському, що побоювалася, щоб його (твір) «не з'їли попи». А чому? Бо, як зазначає поет і літ. критик Віталій Матеуш, «Леся пливе проти течії дуже відважно» [2, с. 29].

«Типічний християнин тих часів марив би, що всі стануть колись слугами Христа – чи се ж не все одно, що рабами? Чи ж не проти сього повстає мій раб-преметеїст?», – писала вона в листі до А. Е. Кримського 26 січня 1906 р. щодо драми. Поема «У катакомбах» – один із краших антирелігійних творів Лесі Українки. [3].

У вуста Неофіта-раба, який шукає волі і справедливості, авторка драми вклала, здавалося б, жахливі речі: сумніви, заперечення раба, його суперечку із самим єпископом, одкровення про християнську релігію, її сутність і доречність. Неофіта насторожують уже перші фрази єпископа, де той вживає слово «раб», і тому сміливець після проповіді єпископа вступає з ним у суперечку: «Господній раб? Хіба ж і там раби? А ти ж казав: нема раба, ні пана // у Царстві божому!». [4, с. 93 – 94].

Після мутної єпископової відповіді неофіт іще відвертіший: «Але нащо маєм // ще самохіть у ярма запрягатись // та двигати хрести по власній волі, // коли вже й так намучила неволя? // Намуляли нам ярма та хрести // і шию, й душу, аж терпїть несила». [5, с. 96].

Ідейна суперечка підсилює бажання неофіта шукати істину, яке призводить до розвінчання і єпископа, і самого християнства. Єпископові со-

лодке ярмо господнє, неофіт-раб – проти будь-якого ярма. Він остаточно переконався в облудності релігії й зрозумів, що йому нічого втрачати ні за життя, ні після смерті: все одно він і там буде «рабом господнім».

Драмою «В катакомбах» Леся Українка порушила багато й інших релігійних тем. Напр., про так званий «гріх», який нав'язало християнство. Ще одна тема – пекло, яким церковники постійно лякають християн. Неофіт-раб вигукує: «Ні, не покаюсь. Ти, старий, даремне // мене геєною лякаєш. Маю // геєну ту щодня і щогодини, // навколо себе чую плач і скрегіт. // Щодня мені робак той точить серце. // То ж він мене привів сюди до вас // шукати правди, волі і надії. // А що я в вас найшов? Слова облудні // І марну мрію про небесне царство // та про Царя єдиного в трьох лицах». [6, с. 112]

Покірня християнка-рабиня, якою не була Велика Леся, такого не напише! Покірність, рабство їй не притаманні. Як і її персонажів Неофітові, котрий мовить: «У тім небеснім вашім Царстві Божім // довіку буде так, як тут до часу, – // безплотні душі ваші будуть вічно // терпіти і «боротися в покорі». // Сей рабський дух і там служити буде // не тільки зо страху, а й по сумлінню...». [7, с. 112 – 113].

Смерть Ісусова, якою він начебто «прийняв за всіх нас муки хресні», у неофіта теж викликає спротив, яким він запитує: «То де ж він, той рятунок, в чім той викуп // гріхів усього світу, як ізнов // щодня криваві викупи даються?». «Свої крові я не дам ні краплі за кров Христову. Якщо тільки правда, що він є Бог, нехай хоч раз прольється даремне Божа кров і за людей. (...). Я честь віддам титану Прометею, // що не творив своїх людей рабами, // що просвітив не словом, а вогнем, // боровся не в покорі, а завзято, // і мучився не три дні, а без ліку, // та не назвав свого тирана батьком, // а деспотом всесвітнім, і прокляв». [8, с. 117].

Богоборець Прометей і для Лесі Українки був символом боротьби проти соціального й релігійного гніту за високі волелюбні ідеали.

Письменницю-мислительку дивує ставлення християнської церкви до жінки. Своє здивування-обурення вона вкладає у репліку того ж єпископа, котрий наказує християнці: «Вмовкни! // Великий наш апостол заповідав: // «А жінка серед збору хай мовчить...». [9, с. 95].

Драма рясніє такими звинуваченнями, й одкровеннями, і роздумами, й висновками.

І в цій поемі, як і в інших творах, Леся Українка гостро порушує питання про свободу людського духу від всіляких, у т. ч. й релігійних, пут, обстоює боротьбу із християнством як релігією, котру штучно вигадано з метою тримати людство у покорі перед панівним класом: владою та духовенством.

Драматична поема «У пущі» розповідає про скульптора Річарда, нащадка волелюбних предків, який виїхав з Венеції у Північну Америку,

бо його як громадянина і митця сковували папська сваволя й інквізиції. Проте й там панує страшна, поневолювальна сила релігії, духовна пуща, хаші, які теж «треба розчистити чимало». Він каже: «Мої всі кривні волі домагались // від короля, від церкви, парламенту». [10, с. 239 – 364].

Чужі «святці», чуже вчення, чужі настанови, нав'язані гріхи, не прийнятні для української душі постулати – все це муляло й напружувало всякчас і Лесю, і її персонажів, принижувало, робило рабами духовними. А від духовного рабства, як мовив хтось із відомих, до фізичного – один крок, як і від поганого громадянина до хорошого раба. І лише в рідній духовності, з рідними, народними, законами моралі, серед рідної Природи, яку наші предки праукраїнці (гіперборсеї, арії, анти, трипільці, русичі, косаки...) обожнювали – так вільно дишеться, і пишеться, й живеться. Саме серед неї, Матінки-Природи, й почувається людина паном, богом, себто – вільною людиною, а надто ж – українець, одвіку волелюбний, одвічно – природолюб і сонцепоклонник.

Звертаючись до начебто давніх, середньовічних, сюжетів і тем, поетка мала на увазі і змальовувала сучасне їй життя рідного народу. Обравши «далекі» теми й інші країни, Лєся Українка мала більше волі писати про те, що хвилювало її в історії рідної держави. І тому такі зрозумілі слова: «...линьмо в гори! Там мої сестриці, // там гірські русалки, вільні Літавиці, // будуть танцювати коло по травиці» (в уявленні давніх українців коло – це Сонце, яке обожнювали). [11, с. 146].

А ще: «Я обізвався до них // шелестом тихим вербової гілки, // голосом ніжним тонкої сопілки, // смутними росами з вітів моїх»). А це вже драма-феєрія «Лісова пісня», з якої таких свідчень рідновірства, природолюбства Лєсиної душі можна назбирати безліч. Сама п'єса – це славень красі Природи і людини, проповідування їх життя в гармонії та оспівування волі, передусім – духовної. Саме проти звернення людини до природи й виступала церква, бо люди за зціленням ішли не до попів, а до природи. А Природа – це воля, це щастя без пут. Природа – це Бог, бо тільки від Природи, від її сил і явищ, залежать усі: і християнин, і буддист, і магометянин, і Сонцепоклонник-рідновір, і атеїст.

Про занепад Руси саме через насадження чужовір'я Лєся Українка пише і в поезії «Slavus – sclavus», назва якої в перекладі значить «слов'янин – раб». Розмірковуючи про колишню славу Руси (Слов'янщини), вона запитує: «А що ж величної Слов'янщини сини..?». Й тут же відповідає: «Дивітеся: з них кожний, як один, // Що світ би здержав на плечах здорових, // Міцний, як дуб кремезний, слов'янин // Покірно руки склав в кайданах паперових // Та раз у раз поклони низькі б'є // Перед стовпом, короною вінчанним, // Порфірою укритим...». І далі: «Тепер, куди не глянь, усюди слов'янин // На себе самохіть кладе кайдани. І кажуть всі: варт віл свого

ярма, // Дивіться, як покірно тягне рало! // Ні, ймення слов'янина не дарма // Синонімом раба між людьми стало!». [12, с. 40].

А поема «Руфін і Прісцилла»!.. «В драмі оцій християнство первісно жорстоке, // Правди не було в них ще із самого початку». [13, с. 31].

Героїня поеми «Одержима» (1901 р.) теж іде наперекір християнству про всепрощення.

Мужній образ єретика-безвірника створює Леся Українка й у вірші «Було се за часів святої Германдади» (1903).

Або драма «На полі крові». Щодо теми, порушеної в ній, можемо висновувати хоча б із такої цитати: «Цю п'єсу заборонив царський цензор, отець Глаголев, а весь наклад «Літературно-наукового вісника», де її було опубліковано, конфіскувала цензура, і видавець мав великі проблеми», – розповідає Оксана Забужко. А причина заборони й утиску – в одному слові, вжитому письменницею: «отець», себто священик, точніше – піп (грецьке – «popus»). [14].

Християнство, як і будь-яка інша релігія, для Лесі Українки було чужим і за походженням, і за своїм рабським духом. У творі «Грішниця» (1896 р.) письменниця вкладає у вуста відважної дівчини, яка підірвала ворожу твердиню і помирає від ран, сміливий протест проти християнської заповіді любити ворогів. Цей нюанс дуже суголосний із нашим часом, коли йде московинсько-українська війна.

Нагадаю ще деякі критичні думки з художніх творів Великої Лесі...

– Наступить той бог єдиний нам усім на шию, мов східний деспот. («Руфін і Прісцилла»).

– Хто визволиться сам, той вільний, Хто визволить кого, в неволю візьме. (Лицар нагадує слова чарівника-віщуна. Поема «Осінь казка»).

– Мир і згода, гармонія небесна панувала в великім пантеоні. Поки дух юдейського народу, мстивий, заздрий, дав невидимий меч своєму синові Ісусу з Назарета. З того часу порушилась гармонія всесвітня на небі й на землі. («Руфін і Прісцилла»).

– Христос дав не саму любов, а меч. («Руфін і Прісцилла»).

– Вступили в тую секту, мертводухе християнство... Щоб ця секта зосталась для самих рабів..., бо для самих рабів вона корисна. («Руфін і Прісцилла»).

– І до віку лев не втомиться ягнят покірних жерти: котре не з'їв учора, з'їсть сьогодні, помилує сьогодні, завтра з'їсть, аби його пустити до кошар. А ваша віра: не протився злому.

– Ти в руїнах тепера, єдиний наш храм,

Вороги найсвятіше сплямили.

На Твоім віватрі неправдивим богам

Чужоземці вогонь запалили. («Єврейська мелодія», 26.06.1896).

— Ваша церква не дбає про закон. Вона перейняла юдейський звичай, і віру, і закон. («Руфін і Прісцилла»).

— Ваша віра зруйнує працьовитість, а жебрацтво в честь уведе, хоч і не дасть загоди голодній черні, тільки роздратує. («Руфін і Прісцилла»).

— Що з раба звичаїв вимагати? Аби корився та глядів роботи. Ну, вільним громадянам — інша річ. («Руфін і Прісцилла»).

Можливо, доля неприяні до християнства у Лесі — ще з самого дитинства, позаяк захворіла вона на християнське свято Водохреща. «Тяжко хворіла й страждала роки всі наступні. // Тая хвороба породжена святом великим», — пише письменник-аналітик Віталій Матеуш. [15, с. 27].

Саме хмельницький поет і літературний критик Віталій Матеуш частково зосереджує увагу на ставленні Лесі Українки до християнства, тому іще процитую його за книжкою В. Матеуша «Античураїнка Леся Українка».

Так само з одруженням. Ні Леся, ні Климент не хотіли прийняти церковне вінчання і тому жили вони «неофіційно, «на віру», у шлюбі фактичнім». [16, с. 27].

Тож коли все-таки під дією суспільства змушені були повінчатись, то вінчалися скромно, тихо й непомітно.

Все життя хворіючи, Леся Українка не могла не думати і про свою смерть, хоч як боролася за життя. Йі тому в деяких творах є натяки й на це. Натяки про смерть, а от про поховання свого тіла — прямі заповіді: «Хай по мені не плачуть смутні дзвони, // хай заспіває вільний дзвінкий вітер, // закрутиться метелиця весела, // і зарояться сніжні зорі колом...». [17, с. 38].

Отже, й тоді, по смерті, — вільний вітер. Йі тоді метелиця — й та весела, а зорі — колом...

Щодо «релігії батьків своїх», як писала Леся, то під цим поняттям вона вбачала не лише власних батьків, а й рідний нарід загалом, тобто давню, ще дохристиянську, віру. В листуванні до матері, Олени Пчілки, згадки про давні народні вірування, рідне богорозуміння були доволі частими. А отже, були й численні розмови на цю тему. І, відрядно, що з матір'ю щодо цього вони були одностайні. Мало того, наприкінці свого життя Велика Донька Великої Матері обіцяла їй написати поему про Перуна. На жаль, не встигла: вона ще «дозрівала в її душі». [18, с. 700 — 701].

В листах до матері Леся писала: «Після сього чи маю ще пояснити, чому не написала «Перуна»? Яке вже там було мені писання (тільки й могла писати контракти, а то навіть листи не писались)». (28 березня (11 квітня) 1910 р.). «Посилаю тобі «Єгипетську весну» — се поки що. «Перун» уже початий, але ще не скінчений. (30 березня (12 квітня) 1910 р.).

З цього задуму залишилось три строфи (Князь Володимир за Дні-пром...), які у виданні 1975 р.: 1) – даремно вважаються окремим закінченим твором; 2) – розпливчато датуються 1910 роком. Згадані листи дають можливість датувати цей фрагмент 11 – 12 квітня 1910 року.

Відомо, що Леся Українка переклала кілька язичницьких славнів («гімнів») зі стародавньої книги «Рігведи», позаяк вона глибоко відчула давність рідної нації і непорушність законів Прави.

Ось як вона перекладає пісню «До Богині Утрени»:

Вона є та, яка знає мету дня першого,

Світла, сяйво-одежна, вродилася із Темноти.

Молода Дівця не порушить наказу Права,

Із днини в днину приходить у визначене місце обрію.

О, ти, що все еси послужна променеві Права,

Надхни нас блискучими думками,

О Утрене, просвіти нас сьогодні нам, ласкава!

Хай стануть блага і нам, і друзям нашим! [19].

А українська народна творчість про чужовір'я: прислів'я, приказки, примети, пісні, пародії, застороги, прокльони, побажання, замовляння, дитячі примовки – дуже багата. І тому чуті Лесею змалечку прислів'я: «Сьогодні не празник, а піп нам – не вказник!», «Тоді бог дасть, як сам заробиш», «Не кадилом кади, а за плугом ходи», «З молитви тільки попи хліб їдять», «Нащо нам чужого бога? Свій стоїть коло порога» – не могли не вплинути на юну Лесю Українку, яка, до того ж, іще й багато читала, отже, й власний розум мала. [20, с. 215 – 223].

Натрапляла на думку не однієї видатної людини, що у майбутньому всі релігії відійдуть у минуле. Було б добре, бо кожна релігія – штучна, не природня, і створена людьми з певною метою... Тому час просвітлюватися, якщо ми – homo sapiens. Тим паче, що не змінюють свою думку, як кажуть, лише невігласи та мерці.

Джерела та література:

1. Олег Бабишкін, Поеми й драми Лесі Українки // Леся Українка, Поеми і драми, Київ: Мистецтво, 1980, с. 18.
2. Матеуш В., Античураїнка Леся Українка (Полемічний роман у віршах). – Хмельницький: Фол Цюпак А. А. – 2020, с. 29).
3. Сайт «Інтелект нації», 10.10.2019: <https://intelektnacii.top/ukraina-bez-isusa/lesia-ukrainka-pro-relihiu-rabiv/>
4. Леся Українка, Поезія. Драматичні твори. – Київ: Наукова думка, 1999. – С. 93 – 94.
5. Леся Українка, там само, с. 96.
6. Леся Українка, там само, с. 112.
7. Леся Українка, там само, с. 112 – 113).

8. Леся Українка, там само, с. 117.
9. Леся Українка, там само, с. 95.
10. Леся Українка, Поеми і драми. – Київ: Мистецтво, 1980, с. 239 – 364.
11. Леся Українка, Поезія. Драматичні твори, 1999, с. 146.
12. Леся Українка. Поезія. Драматичні твори, с. 40.
13. Матеуш В., там само, с. 31.
14. Сайт «Коморабукс»: <https://komorabooks.com/obraz-yudy-u-p-yesi-lesi-ukrayinky-na-poli-krovi/>
15. Матеуш В., там само, с. 8).
16. Матеуш В., там само, с. 27.
17. Леся Українка, Поезія. Драматичні твори, 1999, с. 38.
18. Шаян В., ВПН, с. 700 – 701.
19. Сайт «Інтелект нації»: <https://intelektnacii.top/poezia/vstuplyly-v-tuiu-sektu-v-te-mertvodukhe-khrystyianstvo-lesia-ukrainka-pro-relihiu/>
20. Сердунич Л., Розвиднень. Випуск 3. – Київ: Український пріоритет, 2020, с. 215 – 223.

ЛЕСІ

*Ось ми і ровесниці з Тобою,
Стрілись віком на межі століть.
Ти пішла такою молодю,
А Твій біль уже й мені болить.*

*Та Твоя вступає в душу сила
І відвага будиться на клич,
Як огні досвітні засвітили
По-новому на межі сторіч.*

*Приїзди до мене, Лесю, в гості!
Хай торкнуса сильної руки
І почую віщий мужній голос.
Підем весну слухати й віки.*

*Я б Твою сестрою назвалась,
Сестрою безсмертної Косач.
Бо для мене це до болю мало:
Лиш читач Твій. Але все ж – читач!*

*Приїзди до мене в гості, Лесю!
Знову на Поділля приїзди!
Де Твоя чудова мова ллється
І цвітуть черешнями сади.*

Де село здається милим раєм
І лунає Пісня Лісова.
Ти ж не вмерла: те, що не вмирає,
Маєм в серці, в пісні, у словах!

Любов СЕРДУНИЧ, 2000

Стеньгач Н.О.
м.Хмельницький

ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ВИРІШЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ ПИТАНЬ В УКРАЇНСЬКІЙ КОЗАЦЬКІЙ ДЕРЖАВІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII–XVIII ст.ст.)

Серед регулятивно-комунікаційних механізмів ствердження влади в Українській козацькій державі є провідною схильність до правового вирішення суспільно-політичних питань — причому як в середовищі еліти, так і в стосунках між елітою та підвладними стратами.

У контексті судочинства слід виділити схильність до забезпечення змагальності у судовому процесі між позивачем та відповідачем, створення відповідачу умов для захисту, спрямування роботи суду не лише на покарання, але й на відновлення справедливості, безпристрасність, колективність суддівства. Все це означало неприйняття російських правових норм, де узаконювалося «право сильного».

Орієнтація на безпристрасний правовий процес екстраполювалися на прояви як внутрішньо, так і зовнішньополітичного життя. Насамперед це фіксується у визнанні нелегітимними політичних акцій, проведених при опорі на воєнно-силовий тиск, примус.

У внутрішньополітичному аспекті підкреслимо тенденцію до конституційних методів регулювання суспільного життя. Зокрема, державні інституції цілеспрямовано виробляли правові норми стосовно тих сфер суспільної активності, де традиція була вже неспроможна їх регулювати.

У політико-культурному житті старшинської еліти ми також спостерігаємо чітко визначену схильність до юридичної регламентації стосунків між учасниками політичного процесу. Сформовані у її межах погляди заперечували свавілля як метод вирішення суспільно-правових проблем. Проте слід зазначити, що в межах тогочасної судово-правової практики подібні уявлення практично не знаходили реалізації.

Інституційні механізми прийняття державних рішень здійснили еволюцію від Генеральної ради, через Раду старшин, до створення представницької установи українського суспільства — Сейму. В еволюції механізмів заміщення посад прослідковується чітка тенденція на витіснення інституту виборності та заміщення його родинними зв'язками і взаєминами клієнтелі у межах старшинського стану. Проте тенденції виборності в козацькому стані протрималися на нижчих сходинках адміністративної ієрархії до кінця існування Української козацької держави. Так сталося завдяки тому, що політична еліта Гетьманщини протистояла спробам втручання російської сторони у заміщення урядових посад в Лівобережній Україні, а також через протиборство старшинських угруповань за панування над місцевими урядами.

З прийняттям старшиною ідей шляхетської республіки ми спостерігаємо нове посилення інституту виборності.

Старшинська еліта, утверджуючи владу серед представників свого ж соціального стану, схильна була до забезпечення балансу між заохоченням і покаранням. Стосовно ж підпорядкованих верств сильніше проявлялась схильність до застосування покарання і примусу.

Втім, помітна була тенденція до законодавчого регулювання силових методів. Свавілья на політико-культурному рівні ніколи не визнавалося законним. Крім того, для переконування старшинам не обов'язково було вдаватись до насилля: вистачало й тиснення громадської думки.

Ключові слова: Українська козацька держава, Генеральна Рада, старшина, козацьке право, виборність, демократизм, змагальний процес.

Теоретичні дослідження політичного життя різних країн вказують на те, що політико-правова культура є якісною характеристикою не лише політичної поведінки індивідів, соціальних груп, але й функціонування політичної системи на інституційному рівні [1, с. 14].

У царині регулювання суспільно-політичного життя традиційно передусім виділяють інституційно-правову сферу. Першочергове звернення уваги до неї виглядає цілком виправданим і стосовно нашої розвідки. Адже орієнтації на правове регулювання взаємин були складовою того комплексу вимог, які висувалися перед польською стороною козацтвом та православним шляхетством з моменту виникнення суперечностей між цими соціально-політичними суб'єктами у межах політичної системи Речі Посполитої. Дана орієнтація фіксується на початковому етапі Національної революції. Для української політичної еліти вона залишалася актуальною протягом всього часу існування Української козацької держави.

Зовнішньо та внутрішньополітичні обставини зумовили її розгалуження на відповідні аспекти, які, проте, мало чим відрізнялися за своєю по-

літико-культурною сутністю — зорієнтованістю на звільнення суспільно-політичного життя від свавілля.

Отже, у внутрішньополітичному житті провідними регуляторами відносин бачилися право та суд. Як писав 20 листопада 1696 р. Ю. І. Рубець до Я. М. Рубця з приводу давньої суперечки за землю: «... кожний нехай знає своє і правом щититься ...» [2, с. 119].

Насамперед старшини вимагали застосування правових норм до представників власної верстви. На такі орієнтації українського старшинства вказує, зокрема, лист, датований 4–5 травня 1666 р. боярину П.Шереметьєву від мстиславського єпископа Мефодія. Повідомляючи про настрої стосовно гетьмана І. Брюховецького, єпископ стверджував, що «боярина і гетьмана не люблять». Серед причин цього клірик вказував на покарання гетьманом старшин «без розслідування» та висилку до Москви, що теж розглядалося як одна із форм ігнорування українських правових норм і виглядала, за свідченням інформатора, наругою «страшнішою за смерть» [3, с. 99].

Аналогічні орієнтації стосовно ролі суду проявили 17 березня 1674 р. правобережні полковники у статтях договору, за яким вони переходили у підданство царя під регімент І. Самойловича: «... А за злочин би, якщо хто в тому виявиться, судом і доказом військовим карав... » [2, с. 130].

Напередодні виборів Д. Апостола усі справи, пов'язані з відняттям урядів, маєтків, зі смертною карою та публічними покараннями автори анонімної записки про необхідність обмеження гетьманської влади вимагали розглядати виключно через суд. Старшини домагалися того, щоб «гетьманська влада» «нічого сама зі своєї волі не судила, але яка в чому на кого справа позоветься, про те б в Суді Генеральному розглядувано відповідно до прав малоросійських» [4, с. 153].

Природньо, що позиції української еліти стосовно провідної ролі права й суду у їхньому суспільно-політичному житті знайшли своє відображення у ході кодифікації українського права. Серед норм, які переносилися з Литовського статуту та ряду європейських правових збірок до «Прав, за якими судиться малоросійський народ» потрапили й політико-правові норми про недоторканість від арешту, ув'язнення, неможливість позбавлення майна без судового вироку.

На судовий розгляд старшини були зорієнтовані і стосовно тих верств, відносно яких, вони, як урядовці, могли проявляти свою владу. Це, зокрема, вимагали гарантувати 17 березня 1674 р. уже згадувані нами десять правобережних полковників, що вирішили визнати лівобережного гетьмана: «... Також і з іншим товариством військовим і посполитим нарядом щоб не з волі своєї, але за судом і правом посполитим чинив» [3, с. 195].

Судовий розгляд бачився засобом вирішення суперечок не лише в межах того чи іншого стану, але і в стосунках еліти з козаками. Так, сотники

Чернігівського полку у своєму проханні 1744 року, наполягаючи на відновленні справедливості щодо позбавлених землі козаків, вказували на необхідність саме судового розгляду: «... І належало б було зараз за силою прав повернути відняте, а володільцям веліти судом позивати коли б що мали до козаків претензії ...». І хоча, як визнавали ті ж сотники, суди всілякими способами уникали розгляду козацьких позовів, але ті способи сприймалися ними ж як прояви явного, відвертого порушення законів. Козаки «якщо не гвалтом і боєм від позову відігнані, то зволіканням відтручені або неприйняттям чолобитних від позову свого відділені» залишалися [4, с. 82–83]. Фіксування таких фактів неправового вирішення старшинами подібних справ на свою користь вказують якраз, що хай на рівні інобуття, але орієнтації, що вимагали судового розгляду стосовно підпорядкованих станів продовжували жити і навіть знаходили свою актуалізацію у боротьбі старшинських угруповань.

Таку думку підтверджує те, що за сприятливих для себе обставин старшини не намагалися вирішувати справи з козаками силою, а доволі демонстративно вдавалися саме до судового розгляду. Цього не цуралися навіть полковники, як наприклад прилуцький полковник Л. Горленко, що подав скаргу на козака П. Валька за наклеп та захоплення полковникових ґрунтів [5, с. 136].

Судового розгляду українська сторона вимагала і у стосунках українців з російськими урядовцями. Наприклад, для І. Самойловича арешт канівського полковника І. Гурського канівським воєводою кн. М. Волконським виглядав неприйнятним не тільки через політико-культурні орієнтації на суверенітет, що вимагали підпорядкування усіх соціальних суб'єктів у Гетьманщині йому, гетьману, але й тому, що для гетьмана у подібній ситуації було природним апелювати саме до судового розгляду: «... І тримає його в ув'язненні, як злодія, нікуди не випускає і до нього нікого не допускає. І він гетьман про те до нього стольника і воєводи писав багаторазово, щоб його до Батурина прислав; а виявиться яка його вина є, і він гетьман, за військовим правом вчинить: хоча б він смерті був гідний ...» [3, с. 100–101].

Судовий розгляд бачився застосуванням і відносно представників еліти, що повели боротьбу проти політичної системи, її найвищих представників: «... Гідний є судової смерті ...» — так відгукувався І. Мазепа щодо повсталого П. Іваненка (Петрика) у листі до візира кримського хана [6, с. 286].

Спорідненою за своєю сутністю з орієнтаціями на судовий розгляд є орієнтація на аргументоване звинувачення. Під її впливом, незважаючи на своє недовірливе ставлення до Л. Полуботка, І. Мазепа 31 грудня 1688 р. повідомляв до Москви: «... Оскільки за цими свідоцтвами не довелася

на згаданого Леонтія Полуботка в наклепах описана вина, то відпустив його з Батурина до Чернігова без затримання, щоб там жив у домі своєму» [6, с. 291]. Так само у ході Північної війни для того, щоб засудити до покарання за зраду стародубського полковника М. Миклашевського, суду потрібні були докази, вагоміші, ніж просто факт листування з литовським шляхтичем М. Коцелом. Орієнтація на аргументоване звинувачення ясно прочитується й у справі середини XVIII ст. — справі переяславського полковника С. Сулими та обозного С. Безбородька. Відмовляючись від свого доносу на них, бунчуковий товариш Г. Іваненко з рядом старшин 10 січня 1752 р. вказували на те, що вони «не мають для доведення того, що в тому доносі написали, ніяких документів» [7, с. 216].

Опираючись на норму про винесення судом рішень лише на основі доведеного звинувачення, І. Мазепа мав сподівання, що за допомогою права і судового розслідування звинувачень, що містилися у доносах на нього, він зможе захистити як себе самого, так і інституцію гетьманства. У листі 13 квітня 1692 р. до Івана та Петра Олексійовичів І. Мазепа просив запровадити судовий механізм розгляду доносів: «... Утвердити нас грамотою, щоб на гетьмана ніякі наклепи ні від кого у вас великих государів не приймалися і без правового доказу і слідства («розшуку»), щоб гетьман не був у вірності своїй не соромлений». Гетьман пропонував запровадити такий порядок, при якому подібні наклепи розглядалися б в Гетьманщині, в суді «щоб тут на всілякі наклепи були докази свідчені, і тут слідство було чинене» [7, с. 223]. Наслідком судового розгляду мало б бути покарання або гетьмана, або позивача.

Одночасно І. Мазепа пропонував підпорядкувати судовому розгляду і гетьманські рішення стосовно покарання старшин, щоб вони «без розслідування і без суду генерального не були карані і в заслання відслані і з єдиного гніву гетьманського, і з особливої його прикрасі батьківщини безмовно не були позбавлені». Через кілька фраз він ще раз наголошував, щоб справи розглядалися «не самого одного гетьмана радою, але суду військового генерального розмірковуванням». У будь-якому випадку це призвело б до зміцнення інституту гетьманства [8, с. 419].

Орієнтації на провідну роль права, суду у вирішенні суперечливих питань, що могли виникати між суб'єктами політичного життя, фіксує й література військових канцеляристів. Так, наприклад, С. Величко від імені запорожців звинувачував І. Самойловича та його оточення за те, «що без жодного документа й розшуку, повіривши тільки одним безсовісним наклепникам, і слухати не хоче виводів та оправдань наших, низового війська». П. Симоновський не визнавав справедливим і правовим арешт І. Самойловича: «Нещасний гетьман хотів перед судом виправдатися, проте йому для того і часу не дано і без всякого розслідування звинувачено ...» [7, с. 144].

Більшість з уже наведених нами прикладів засвідчують наявність ще однієї орієнтації — орієнтації на вирок як результат роботи суду: «... І за вироком, який на них впаде ... покарати». Насамперед у документах прослідковується орієнтація на покарання як засіб викорінення потягу до злочинів через страх: «... На страх іншим легковажним і злим людям, щоб таких злих справ чинити не сміли» [8, с. 420].

Проте судовий розгляд ніколи не уявлявся старшинам як дійство, у своїх функціях спрямоване виключно на покарання. На суд орієнтувалися і як на інституцію, до завдань якої мало входити й створення можливостей для звинуваченого виправдатися. Така орієнтація уже була закладена у визнанні самого факту змагальності сторін, які «щитилися» своїми «контроверсіями». (Останній термін використовував П. Полуботок у ході кампанії літа 1722 року по впорядкуванню роботи місцевих судів.) У від-рефлексованому вигляді орієнтації на забезпечення умов для виправдання можемо спостерігати у словах І. Самойловича, котрий, повідомляючи царю про суд над полковником П. Рославцем, двічі вжив зворот «для виправдання» [9, с. 29].

Ще чіткіше орієнтація на створення судом можливостей для виправдання фіксується у думках І. Мазепи про суд як засіб відновлення «справедливості»; про суд, який би, функціонуючи «або в невинності чи очищення, чи у винах про покарання виносив присуд» [7, с. 141]. Пропонуючи здійснення правової реформи, гетьман іншого часу — К. Розумовський вбачав її завдання у «найшвидшому забезпеченні кожному ображеному правосуддя». Як бачимо у випадках, розділених десятиліттями, акцент робиться не на покаранні, а на забезпеченні справедливості, законності судового розгляду [10, с. 129].

Показовою у даному контексті є відмова дев'яти учасників, опозиційних намірам російських властей, в справі виборів депутата 1767 року від ніжинського та батуринського шляхетства підписатися під екстрактом судового розслідування, проведеного у їхній справі. Свою позицію старшини насамперед обґрунтовували тим, що в документі «виключене все те, що тільки до виправдання їхнього за допитами служити могло, а внесені одні резони їх звинувачення» [4, с. 389].

Створення відповідачу умов для виправдання зумовлювало й орієнтацію на визнання його обов'язкової присутності на суді, як формулювалося в універсалі від 1 серпня 1728 р., виданому Д. Апостолом, «для доказу». У іншому випадку суд відбутися не міг [5, с. 140].

Звичайно, що такі орієнтації на функціонування суду породжували орієнтації на безпристрасність, об'єктивність суддівства. Як вимагали розіслані 19 серпня 1722 р. в усі полки універсали Генеральної Військової канцелярії, очоленої П. Полуботком, «справи судові» і в полках, і в сотнях

мали розглядатися «совісно й по істині, як право і сама слушність показує, без жодної пристрасті і неправоти і без накладів, не сприяючи нікому і не зазіхаючи ні на кого». Або, як сформульовано у анонімній записці про необхідність обмеження влади гетьмана, справи мали б розглядатися «чесним судоведенням» («поступком») без суворості і без досади» [4, с. 301].

Потреба утвердити такі засади судівництва спонукала старшин шукати відповідних гарантій. Одну з них вони вбачали в утвердженні процесуальної норми — «ніхто не може бути суддею у власній справі» Так, Д. Апостол, забороняючи розглядати одну зі справ щодо земельної суперечки до свого повернення з Москви, вказував на те, що позивачем у такій справі є С. Березовський, який «сам при правлінні в Суді Генеральному перебуває [2, с. 210].

Дана орієнтація знайшла своє відображення і в екстраполяції на відомий випадок російської історії. За твердженням автора «Історії Русів», дипломатично відмовляючись від осуду царевича Олексія, старшини посилалися на те, що «судити сина з батьком і своїм Государем вони жодної влади не мають, та й ніхто з громадян у такій важливій справі безстороннім суддею бути не може» [6, с. 306]. І навіть якщо описання цього випадку є проявом уяви автора Історії Русів, воно виникло завдяки відповідній політико-культурній орієнтації.

Серед політико-правових орієнтацій на суддівство чітко виокремлювалися орієнтації на колективне, а не одноосібне — одним суддею вирішення справ. Ця орієнтація, безперечно, була наслідком тривалої судової практики, за якої у судах сотенних та полкових, поряд з урядом «присиділи» представники громади як козацької, так і міщанської та селянської — «громади того місця, де засідав суд» [11, с. 10]. З часом дана орієнтація знайшла своє організаційне оформлення у вимогах П.Полуботка і колегії Генеральної старшини 1722 р.: «Також і суди б скрізь у полках з усяким належним порядком влаштовані були, щоб не сам і не один суддя, але в присутності й іншої старшини і безурядових, тільки б чесних і розумних осіб, яких спеціально до того призначити належить» [12, с. 102–103].

Стосовно Генерального суду дана орієнтація проявилася у судовій реформі К. Розумовського. Нею, безперечно, можна пояснити перетворення гетьманом 1760 р. Генерального суду у колективний судовий орган з 10-ма засідателями від полків та 2-ма генеральними суддями. Як стверджував І. Черкаський, «цей громадський елемент вилився вже в офіційний інститут асесорів Генерального суду; серед них поруч з бунчуковими товаришами ми бачимо військових товаришів, сотників, отаманів, городових і т.п.» [6, с. 276]. На фоні описаних орієнтацій цілком природною виглядає налаштованість на неприйняття російських правових норм. Причому дана орієнтація не обмежувалася підкресленням політичних аспектів стосун-

ків, що склалися між двома елітами. Політична верхівка Гетьманщини не сприймала самих принципів розслідування та судочинства у Московській державі: особистого зізнання, перевіреного чи здобутого катуванням, покарання без доведення, на основі доносу, наклепу. Адже у системі аргументування представники української політичної еліти орієнтувалися на речовий доказ, документ, очну ставку. Вони не могли у зв'язку з цим не засуджувати тогочасне «великоросійське жорстоке і в цілому світі незвичне право, через яке багато невинних часто гине, а саме «доводчику первый кнут» [7, с. 212]. П. Орлик розповідав, що у справі Кочубея та Іскри його вразив найбільше той факт, що їх «без всілякого розслідування на катування брано, кнутовано і мучено» [7, с. 205].

Вкрай негативні як оціночні, а одночасно й емоційні орієнтації викликали серед української еліти т.зв. «слово и дело». Коли якийсь значковий товариш Кузьменко проголосив 1763 р. за собою «слово и дело», старшини цей вчинок оцінили як «ненависне зображення» [7, с. 211].

Катування у ході розслідування розглядалося українською стороною не як засіб з'ясування істини, а як метод фабрикування справи. Так, засуджуючи поведінку канівського воєводи кн. М. Волконського, гетьман І. Самойлович 18 серпня 1675 р. серед звинувачень на адресу воєводи вказував і на такий факт: «... При багатьох людях казав: шкодую, що канівського полковника не катував; а якби катував, і неволею б повинився ...» [3, с. 161].

У скарзі в листопаді 1767 року на провадження судового розслідування над учасниками «Ніжинської справи» старшини не сприймали наявності у звинуваченні відверто тенденційного й упередженого, за їх уявленнями пункту, що вони в усьому перед його сіятельством генерал-губернатором гр. П. О. Рум'яновим винуваті. Тим більше старшини не погоджувалися із засобами, за допомогою яких їх примушували підписатися під документом про визнання своєї вини. Серед них вони не приймали наступного: «посадження на хліб і на воду»; «закування в кандали і ведення через місто» як тих, що повинилися, так і тих, що своєї вини не визнали; заборону передач і побачень з рідними; «посадження між злочинців та божевільних людей» [6, с. 267].

Неприйняття російських правових норм та будованих на їх основі методів розслідування знайшли різкий осуд і в «Історії Русів». Її автор надзвичайно різко негативно, використовуючи й засоби релігійно-ідеологічного засудження й неприйняття, зображав методи роботи Таємної канцелярії. Порівнявши її з «Святою Римською Інквізицією», автор звертав увагу читачів насамперед на те, що «у ній не приймали доказів і оправдань, ні письмових, ні свідкових, ні совісних, себто під присягою, але вивідували й доправляли в ній власного зізнання у поставлених обвинува-

ченнях або підходах». Так само неприпустимими для псевдо-Кониського були й культивовані під гаслом «слова і діла» формальний розгляд справ, доноси на невинних, позбавлення їх можливості для захисту, катування як засіб здобуття доказів: «... не входячи в дослідження стану донощика й обмовленого, причин самого доносу і чи може він бути справедливий ... виконуючи сліпо свою інструкцію, призначають донощика на тортури, і коли він трьома різними прийомами їх витримає і потвердить донос свій, то вже обмовлений є безголосий і його катують і мордують неодмінно» [7, с. 297].

Охарактеризовані політико-правові орієнтації переносилися й на прояви внутрішньополітичного життя. Передусім, у старшин існувала чітка орієнтація на нелегітимність політичних акцій, проведених при опорі на силовий примус. Так, опоненти Я. Сомка небезпідставно та безуспішно використовували тему силового заволодіння тим гетьманською булавою [13, с. 86].

Тему насильницького здобуття влади не вільними голосами, а за допомогою кримської Орди використовували й проти П. Дорошенка. За це йому докоряли в лютому 1666 року на раді в Лисянці, пізніше — П. Суховій та І. Самойлович. Посланець від І. Брюховецького виправдовував свого гетьмана перед П. Дорошенком і радою на початку 1668 року тим, що, мовляв, «Брюховецький те учинив неволею, тому що взятий був до Москви зо всією старшиною» [6, с. 481]. Р. Дмитрашко-Райча, шукаючи собі виправдання у справі Д. Многогрішного та намагаючись відмежуватися від його задумів, використовував тему присяги даної під насильницьким тиском: «І він Дмитрашко ту присягу в присягу не ставить, тому що присягав неволею, під страхом смерті ...» [2, с. 203].

Типологічно подібну думку, але уже екстрапольовану на російського царя, висловлювала й Анастасія Скоропадська. Вона сподівалася, що взяття гетьманської булави І. Скоропадським у свої руки за живого гетьмана І. Мазепи їм «прощено буде», адже це їм довелося зробити «із нужди», за її контекстом, як і за контекстом подій, під тиском царя [2, с. 230].

У зовнішньополітичних стосунках на передньому плані теж перебувала орієнтація щодо нелегітимності примусу. Сформувавшись стосовно представників польської еліти вона продовжувала здобувати підстави для свого дальшого відтворення. З часу укладення Переяславсько-Московського договору дана орієнтація витворювалася передусім на ґрунті стосунків козацької старшини з представниками російського суспільства.

Орієнтуючись на власну модель суспільно-політичних взаємин, представляючи свої вчинки не інакше як прояви волі царя, московські службовці своєю поведінкою дуже швидко викликали спротив українського боку. Причому, він набував свого оформлення саме як орієнтація на недо-

пущення свавілля з боку московитів. Так, Г. Гуляницький 1658 р. московським воєводам заявив: «Будучи під владою Королів польських і великих Князів литовських, за права й вольності свої ми все стояли і з неволі ми звільнились. Так само і вам кривд і грабежу не подаруємо» [14, с. 120–124]. Дана орієнтація виступала і складовою відомою формули: «Ви нас не шаблею завоювали», — тобто ми не безправні.

Разом з тим, визнаючи необхідність підпорядковуватися нездоланній силі (як пояснював 13 лютого 1663 р. П. Тетеря коронному канцлеру), без військової підтримки при вступі військ того чи іншого неприятеля українці не погоджувалися з застосуванням щодо них визнаваного тоді права завоювання [3, с. 168]. Для цього використовувалося посилення на природне право захисту, як це робив, наприклад, І. Виговський, коли у комісії з підготовки Гадяцького договору «оголошував з усім військом, що не добровільно, але з примусу Військо Запорозьке залучене різними утисками до оборони своєї приступило» [14, с. 116].

Тим більше старшини не визнавали легітимності силового тиску з боку тих, хто мав стосовно України договірні зобов'язання. Так, Ю. Хмельницький 8 грудня 1660 р. шукав легітимації свого переходу на бік Польщі у тезі, що насильницьки здобута клятва не могла мати сили: «... Не змігши їй противитися, ми приєдналися до неї насильно, не з доброї волі, і дали вимушену клятву» [3, с. 64]. Аналогічну позицію ми прослідковуємо у діях та висловлюваннях П. Дорошенка. Так, посилаючи І. Мазепу на переговори з Яном Собеським про умови можливого підданства, він наказував послу «не ... згадувати і просити від Речі Посполитої таких вольностей, як за Дніпром під Москвою заживають» [15, с. 389]. Першою тому причиною гетьман вважав «кривди людські», які чиняться на лівому березі московитами. Другою причиною він вбачав обрання гетьмана «під бердишами і мушкетами», а не «за вольностями і правами». Наступними причинами він називав «забрання дітей в неволю, в аманати»; обмеження гетьманської влади: «володіння гетьманське вирвано з рук тому ж гетьману»; «безчестя Многогрішному, над честь гетьманську вчинене» [15, с. 392]. Як бачимо, всі наведені причини вказують на неприйняття насильства, насильницького втручання у внутрішньополітичне життя. І хоча стосовно Москви з часу повного підпорядкування їй України-Гетьманщини, з огляду на репресії, подібні заяви з вуст старшин не лунали, їх все-таки можна виявити у славнозвісних літературних творах військових канцеляристів. Наприклад, у «Розмові Великоросії з Малоросією», де С. Дівович від імені України-Гетьманщини заявляє представникам російського суспільства:

«О всех твоих презрениях я [б] не (по)тужила,

Если б правда к тем вела, не нахальна сила» [16, с. 262].

Таким чином, орієнтації політичної еліти України-Гетьманщини щодо звільнення політичного життя від свавілля знайшли своє втілення у конкретних орієнтаціях на забезпечення правопорядку та витворення конституційних норм. Провідними регуляторами суспільно-політичних відносин старшинам бачилися право і суд. Застосування правових норм вони вимагали як стосовно власного стану, так і відносно представників підвладних верств, а також представників політичної еліти країни монарха-протектора, що перебували в Україні.

Старшини вимагали недоторканості від арешту, ув'язнення, недопустимості позбавлення майна без судового вироку. Зокрема, вимагали висувати у суді аргументоване обвинувачення, а вирок виносити як наслідок колективної і безпристрасної роботи суддів; забезпечувати обвинуваченому можливість для виправдання і таким чином гарантувати принцип змагальності сторін. Охарактеризовані правові погляди екстраполювалися на прояви як внутрішньо, так і зовнішньополітичного життя, і заперечували законність акцій, опертих на силовий примус. Незважаючи на яскраві політико-правові орієнтації, випрацьовані елітою Української козацької держави, з часу силового підпорядкування краю Російській імперії відбувається поступова заміна права російським, що, безумовно, зумовило втрату демократичних тенденцій українського козацького права.

Джерела та література:

1. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Київ : Політика, 1998. 172 с.
2. Источники Малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским. Москва : В. Унив. Тип., 1858. Ч. 1. 339 с.
3. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. СПб. : Тип. П. А. Кулиша, 1853. Т. 4. 276 с.
4. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Киев: Тип. К. Н. Милевского. Т. 2. 1893. 560 с.
5. Струкевич О. Політико-культурні орієнтації козацької старшини Гетьманщини середини XVIII ст. у загальноєвропейському контексті. *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку* : матеріали Шостих Всеукр. історичних читань. Київ—Черкаси, 1997. Кн. 1. С. 134—146.
6. Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII—XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ : Інститут історії України НАН України, 1997. 368 с.
7. Козут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760—1830. Київ : Основа, 1996. 317 с.
8. Матях В. Ціннісні орієнтації українського суспільства в умовах російського протекторату (основні напрями наукового дослідження). *Украї-*

- на в *Центрально-Східній Європі*. Студії з історії XI–XVIII століть. Київ : Інститут історії України НАН України, 2000. С. 419–434.
9. *Горобець В., Струкевич О.* Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII–XVIII ст.: тенденції, характер, етапи. *Український історичний журнал*. 1997. № 1. С. 26–31.
  10. *Козут З.* Росія та Україна у XVIII ст.: стан та перспективи дослідження історії політичних відносин. *Другий міжнародний конгрес україністів*. Львів, 22–28 серпня 1993 р.: Літературознавство. Львів, 1993. С. 124–131.
  11. *Кривошея В.* Козацька старшина Гетьманщини. Уманський полк. *Плея*. 2010. № 34. С. 5–18.
  12. *Окиншевич Л.* Центральні установи України-Гетьманщини. *Праці комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права*. Київ : Друк. Укр. акад. наук, 1926. 302 с.
  13. *Липинський В.* Україна на переломі 1657–1659. Замітки по історії українського державного будівництва в XVII-ому столітті. Фотодрук з 1-го видання («Дніпросоюз», Київ–Відень, 1920), накладом Видавництва Булава в Нью-Йорку, 1954. 110 с.
  14. *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. Київ : Інститут історії України НАН України, 2001. 533 с.
  15. *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. Нью-Йорк : УВАН у США, 1985. 702 с.
  16. *Дієвич С.* Разговор Великороссии с Малороссиєю. *Українська література XVIII ст.* Київ : Наукова думка, 1983. С. 380–394.

КРАЄЗНАВЧІ МАТЕРІАЛИ

Піддубний С.В.

м. Голованівськ Кіровоградська обл.

РЕЦЕНЗІЯ. ЩОБ З НАШОЮ НАЦІОНАЛЬНОЮ ПАМ'ЯТТЮ БУЛО ВСЕ ГАРАЗД

Дана книжка «Підстави та мотиватори поведінки українців. Портрети полян» (2020), в якій зібрано українознавчі та краєзнавчі матеріали відомого на Поділлі краєзнавця і видавця Валерія Куфльовського, привертає до себе увагу перш за все доволі сміливими спробами автора дослідити тему, за яку не беруться вчені-історики. Тема доволі чутлива: «Про підстави звинувачень українців у зрадництві». У зазначеному дослідженні автор за освітою – філолог, за покликанням журналіст та видавець – розглядає «мотиватори» зрадництва окремо на Лівобережжі та на Правобережжі України та в українській армії. А в главі «Фактори непереможності ізраїльської армії» порівнюється ситуація з однією із наймотивованіших армій світу, називаються чинники її стійкості і високого професіоналізму, серед чого і рідна мова – іврит.

Автор справедливо зауважує, якщо українці досі ставлять собі питання про зрадництво, «то це означає, що з нашою національною пам'яттю справи зовсім кепські» і шукає відповіді в історії, у впливі політичних та релігійних чинників на державне життя України. Торкаючись постаті одного з найбільших на думку Москви зрадників Івана Мазепи, що вона нав'язала також певній частині українців, він пише:

«Власне, Мазепа програв війну з Москвою тільки через релігійні забобони: коли зморені шведи, які заходили в хати, не хрестилися до ікон, то українські селяни вважали їх антихристами і виганяли, а потім прийшли «єдиновірці» з Москви – і потопили всіх у крові». «Ось що значить не мати своєї національної релігії, яка б об'єднала весь нарід і не дозволила б панувати над ним іншому (чужинецькому) народові», – робить висновок дослідник.

Після цього зовсім не складно було начепити ярлик зрадника на І. Мазепу (і навіть на цілий народ), це успішно зробила церква, яка була справним інструментом колонізації в руках царя Петра.

З тих пір і повелосся, що рівень відданості чи зрадництва визначав колонізатор. Служиш Москві, ходиш в московську церкву, розмовляєш московською мовою – ти герой, не робиш цього ти – зрадник.

Як свідчить збірка, коло інтересів автора доволі широке: історія, політика, література, українознавство, релігія... В окремій публікації він коротко висвітлює витоки та розвій дитячої літератури, в т. ч. на Поділлі. При цьому скромно замовчує, що й сам робить чималий внесок у таку

благородну справу. Зокрема, видає дитячі книжки, є також засновником унікальної газети для дітей ТУГДТ«ДОЛОНЬКИ» із багатотисячним на-кладом, яку читають школярі України.

У статті «Національно-визвольна героїка» звертає увагу на те, як тво-рилася українська культура в дуже складний для неї час – в період на-ціонально-визвольної революції 1918-1919 рр.: про газети, які виходили на Поділлі, підручники, що друкувалися в Кам'янець-Подільському, про заслуги в цьому питанні професора І. Огієнка. Наголошується на значенні праць тих, хто змушений був покинути Україну, але творив в еміграції велику літературу, хто зберіг для нас значний масив героїчного минулого славних предків наших українських.

Автор оперує маловідомими фактами, посилається на джерела, що під-вищує цінність його праць.

Валерій Іванович Куфльовський завжди у вирі громадського і полі-тичного життя району та області. Він один із фундаторів Городоцького осередку Народного Руху України за перебудову, знайомий з багатьма тими, хто був на передовій в боротьбі за незалежність України на початку 1990-х років. Тому серед його творчого доробку є і портрети сучасників. «На відміну від тієї групи людей, які народились у Радянському Союзі, ми народились в Україні, у різних її кутках. А зустрілись у Городку, що на Хмельниччині», – пише метафорично автор.

Справді, географічно всі вийшли з Радянського Союзу, але не кожен мав сміливість заявити, що він українець і стати на про з колоніальною системою та владою на захист українських інтересів. Валерій Куфльов-ський не побоявся. Як не боїться і сьогодні братися за нові теми, відкрива-ти невідомі сторінки з історії рідного краю, прославляти його та тих, хто долучився до розвою Поділля.

*Трачук М.Д.
м. Хмельницький*

ПРО РАДЯНСЬКИЙ ПАРТИЗАНСЬКИЙ РУХ НА ТЕРИТОРІЇ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОЇ (ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ) ОБЛАСТІ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Бойовими діями диверсійних загонів Генерального штабу МО СРСР і партизан-підпільників в Кам'янець-Подільській області керував опера-

тивно-розвідувальний центр Розвідуправління Генерального штабу МО СРСР на чолі з Бринським А.П.¹

Ключові слова: *Генеральний штаб МО СРСР, підпільники, партизани, розвідники-диверсанти, залізниця, рейдові групи.*

1. Початок німецько-радянської війни Бринський А.П., зустрів 22 червня 1941 року, обороняв фортецю Осовець, на чолі зведеної дивізії прикривав відхід 6-го кавкорпуса, в складі групи генерала Болдіна брав участь в спробі відбити зайнятий німцями Мінськ. ...Батальйон, в якому Бринський А.П. був комісаром, потрапив в оточення, але не припинив боротьбу з нацистами, перебуваючи в оточенні він перейшов до партизанських методів боротьби у Вітебській і Мінській областях. В серпні 1941 року командування батальйону встановило радіозв'язок з Генеральним штабом Радянської армії. Після чого до партизан було направлено диверсійний загін особливого призначення Головного розвідувального управління Генерального штабу Радянської армії. Керівником диверсійного загону було призначено підполковника Бринського Антона Петровича і йому, як етнічному українцю було наказано передислокуватися в Україну і вести там партизанську боротьбу з нацистами.

Здійснивши рейд в Україну, Бринський А.П. встановив зв'язок із підпільниками Волинської та Рівненської областей. Об'єднавшись із місцевими партизанськими та підпільними групами, загін було реорганізовано в партизанську бригаду особливого призначення.

Від серпня 1941 року до квітня 1944 року А.Бринський² (партизанське прізвище – «Дядя Петя»), перебував у розпорядженні ГРУ Генерально-

¹ ... «Бойовими діями диверсійних загонів і партизан-підпільників в Кам'янець-Подільській області керував оперативно-розвідувальний центр Розвідуправління Генерального штабу МО СРСР на чолі з А.П.Бринським, що діяв в районі міст Ковель і Кам'янець-Подільський. Тут була сформована велика агентурна мережа, яка регулярно відправляла в Центр цінну інформацію про угруповання німецьких військ і їх перекидання...» // Витяг з документальної книги Колпакіді А.І., Прохорова Д.П. «Історія ГРУ» // Павлов А. Військова розвідка СРСР в 1941-1945 роках» // Нова і новітня історія. 1995.

² Бринський Антон Петрович – народився 10 червня 1906 року, в селі Андріївка, нині Чемеровецький р-н, Хмельницька обл., Україна – помер 14 червня 1981 року, Горький, РРФСР, СРСР) – радянський розвідник-диверсант, письменник. Герой Радянського Союзу. Початок німецько-радянської війни зустрів біля Білостока. Батальйон, в якому Бринський був комісаром, потрапив в оточення, перейшов до партизанських методів боротьби у Вітебській і Мінській областях, здійснив рейд в Україну, встановив зв'язок із підпільниками Волинської та Рівненської областей. Об'єднавшись із місцевими партизанськими та підпільними групами, загін було реорганізовано в партизанську бригаду особливого призначення. Від серпня 1941 року до квітня 1944 року перебував у розпорядженні ГРУ Генерального штабу Червоної армії, виконував спеціальні завдання в тилу німців. Партизанське прізвище – «дядя Петя». Бригада під командуванням підполковника Бринського здійснила близько 5000 диверсій на території Білорусі, України та Польщі: партизани пустили під укіс 800 ешелонів, спалили понад 500 автомашин, 73 танки, висадили в повітря бл. 100 мостів, знищили тисячі нацистів.

го штабу Радянської армії, керував оперативно-розвідувальним центром Розвідуправління Генерального штабу МО СРСР виконував спеціальні завдання в тилу німців. Бойові підрозділи партизанської бригади особливого призначення дислокувалися в районі міста Ковель та в південно-західних районах Кам'янець-Подільській області.

В Кам'янець-Подільській області оперативно-розвідувальним центром на чолі з Бринським А.П. була сформована велика агентурна мережа, яка діяла в містах та поселеннях області, які були розташовані біля стратегічних об'єктів, а саме біля залізниць та шосейних доріг з твердим покриттям. З оперативно-розвідувального центру постійно направлялися диверсійні рейдові групи з Ковельських лісів в Кам'янець-Подільську область, вони діяли в напрямку Луцька, Дубно, Кременця: проходили через Теофіпольський, Волочиський, Чорноострівський, Городоцький, Чемеровецький райони та до міста Кам'янець-Подільський. Диверсійні рейдові групи та партизанські зв'язкові проходили переважно територією слабо зайнятою німцями: польовими дорогами як найдалше від великих міст та поселень в яких дислокувались гарнізони та поліцейські дільниці з великою кількістю нацистів та поліцаїв. Головним завданням диверсійних рейдових груп було, це розвідка та координація бойових дій з місцевими партизанами та підпільниками, отримання від них інформації про дислокацію німецьких військ і про напрямки їх перекидання до лінії фронту.

Опорною базою оперативно-розвідувального центру на чолі з Бринським А.П. в Кам'янець-Подільській (Хмельницькій) області був партизанський загін ім. Чапаєва, який дислокувався в Чемеровецькому районі і в якому перебувало до 111-ти бійців.

Командував партизанським загonom ім. Чапаєва офіцер Радянської армії Тоскалюк М.Т., комісаром був сільський вчитель – Сирваровський Й.Й., начальник штабу – Кравцов В. Г., зв'язковим та розвідником загону був Г.Ткачук¹, який працював на Заготівельному пункті по заготівлі продукції рослинництва та тваринництва і по збору вторинної сировини в населення. Це давало йому змогу перебувати легально в різних районах області.

Основною зоною діяльності партизанського загону ім. Чапаєва були Чемеровецький, Кам'янець-Подільський, Смотрицький та Городоцький райони.

---

¹ Ткачук Григорій Іванович – народився 12 квітня 1918 року в селі Підвербці Тлумачького р-ну Івано-Франківської обл., помер 23 лютого 1989 року в Хмельницькому – український радянський діяч, голова колгоспу «Україна» села Лісоводи Городоцького району Хмельницької області. Двічі Герой Соціалістичної Праці. Після захоплення у вересні 1939 року території Західної України радянськими військами був обраний головою Підвербецької сільської ради Станіславської (Івано-Франківської) області. У роки німецько-радянської війни брав участь в партизанському русі.

Рейдові групи партизанської диверсійної бригади періодично здійснювали диверсії на залізницях та шосейних дорогах в Кам'янець-Подільській області, а також контролювали залізницю – дільницю Волочиськ – Проскурів по якій під великою охороною німців та поліцаїв рухалися військові ешелони з технікою і особовим складом до лінії фронту в східному напрямку.

2. Партизансько-підпільна боротьба жителів поселень Баглаї та Юхимівці Черноострівського (Волочиського) району в роки Другої світової війни.

В селі Баглаї та на станції «Наркевичі» – село Юхимівці, діяла анти-гітлерівська підпільна група партизан, керівником якої був Збаравський Леонтій (Левон) Семенович, члени групи – жителі села Баглаї – Теслюк Олександр Пантелеймонович, Надольний Леонтій Григорович, Теслюк Володимир Олександрович та інші жителі поселень Юхимівці та Бачуленці.

В селі Баглаї гітлерівці зберегли колгоспну систему («лігеншафт») (государственные поместья (лигеншафты): – метою якого було виробництво сільськогосподарської продукції для потреб гітлерівської Німеччини.

За розпорядженням оперативно-розвідувального центру підпільникам села Баглаї головним бойовим завданням було: – спостерігати за рухом поїздів залізницею на дільниці Волочиськ – Проскурів; – забезпечувати продуктами харчування партизан, тому, що партизанська бригада особливого призначення в основному дислокувалася на Ковельщині, яка також стала місцем активного руху Опору Української Повстанської Армії – тут сформувалися перші сотні УПА, найбільше добровольців було з місцевого сільського населення, яке не дуже прихильно ставилося до Радянських партизанів, що викликало труднощі з добровільним забезпеченням місцевим сільським населенням продуктами харчування для Радянських партизанів, тому командування партизанської бригади особливого призначення змушене було шукати продукти харчування для партизанів в селах Кам'янець-Подільської області.

В селі Баглаї для виконання цього завдання було залучено старосту села Когута Василя, який організував постачання партизанів: м'ясом, зерном, картоплею, різними крупами та іншими продуктами харчування з господарського двору, також для партизанів в селі випікали хліб. Рейдові групи партизан періодично приїжджали вночі на підводах і забирали продукти харчування. Коли німці виявили нестачу на фермах: молодняка великої рогатої худоби, свиней та овець то провели розслідування та запідозрили в нестачі старосту села Когута Василя і хотіли його розстріляти, проте він утік і переховувався до приходу Радянських військ. В подальшому старостою села був Кукурудза Філімон, він також допомагав підпільникам в

постачанні продуктами харчування для партизан. В листопаді 1943 року його зарахували до штату партизанської бригади особливого призначення.

Підпільники також здійснювали диверсії: розбирали залізничну колію, що значно затримувало рух поїздів, разом з диверсійними групами партизан підривали ешелони з військовою технікою, завчасно повідомляли жителів сіл, які були заплановані для вивозу на примусові роботи. Член підпільної групи Теслюк Олександр Пантелеймонович працював на станції «Наркевичі» перекладачем німецької мови – він розвідував інформацію від німців про рух військових ешелонів на фронт. Потім цю інформацію жителі села Юхимівці передавали по радію Радянському командуванню. При черговій передачі, радисти були виявлені німецьким радіопеленгатором. Німці знайшли радію в селі Юхимівці на колишній колгоспній пасіці в бджолиному вулику. Таким чином німці виявили, що в окрузі станції «Наркевичі» діє підпільна організація. Після того німці завербували свого агента-жінку до підпільної організації (тільки відомо, що вона була з села Сергіївка і звали її Цезя), яка дізналася деякі прізвища членів організації і повідомила німцям. Теслюк Олександр про це дізнався та завчасно попередив всіх тих, кого вона назвала. Багато членів організації уникли арештів – заховалися у Юхимовецькому лісі. Про те за непередбачених обставин німці заарештували Збаравського Леонтія Семеновича та двох жителів села Юхимівці членів підпільної організації Черватюка В.Ф. і Монюка І. – після довгих катувань їх розстріляли. Підпільна організація була частково розгромлена. Збаравський Левон був вбитий. -

Коли село Баглаї було визволене Радянською армією від гітлерівських загарбників не всі підпільники, які залишилися живими на день визволення могли заявити про те, що вони були партизанами – членами підпільної організації. Тому, що робота в підпіллі мала свою специфіку. Це конспірація, а також офіційна робота на окупантів, що викликало підозру в односельчан. На сільському сході за участю представників радянської військової прокуратури було обговорено поведження або особисту діяльність кожного жителя села під час німецької окупації. Так, за рішенням сходу села було передано до органів військової прокуратури бувшого старосту села Когута Василя, який не зміг довести про свою причетність до підпільного руху. Про те, що Теслюк О.П. який працював на станції Наркевичі перекладачем німецької мови і допомагав підпільникам підтвердили родичі загиблих Черватюка В.Ф. та Монюка І. з села Юхимівці. Про участь в підпільній роботі Надольного Леонтія та Теслюка Володимира було підтверджено документально з «Центрального штабу партизанського руху», та Розвідувального управління Генерального штабу МО СРСР. Теслюка Володимира Олександровича було нагороджено медаллю «За відвагу», Надольного Леонтія Григоровича – орденом Слави III ст.

Надольний Леонтій Григорович продовжив військову службу на посаді розвідника в 372 окремій розвідувальній роті 276-ї стрілецької Темрюкської дивізії 1-го Українського фронту.

1. Фамилия, имя и отчество *Надольный Леонтий Григорович*
 2. Звание *прапорщик* 3. Должность, часть *разведчик 372 отдельной разведывательной роты 276 стрелковой дивизии*
 Представляется к *нагрудному ордену „Слава“ 1 степени*
 4. Год рождения *1922* 5. Национальность *украинец* 6. Партийность *б/п*
 7. Участие в гражданской войне, последующих боевых действиях по защите СССР и Отечественной войне (где, когда) *1-й украинский фронт*
 8. Были ли ранения и контузы в Отечественной войне *нет*
 9. С какого времени в Красной Армии *1944 года* 10. Каким РБС признан *Черно-Восточным рай-военкоматом*
 11. Чем ранее награжден (за какие отличия) *нет*
 12. Последний домашний адрес представляемого и награжденного и адрес его семьи

Архівний витяг з нагородного листа командування 276 стрілецької Темрюкської дивізії про нагородження за особистий подвиг Надольного Л.Г.

Джерела та література:

1. Добжанський І. М. і колектив. Історія Волочиського району – Хмельн. Обл. П.П. – 2010 – 504 с.
2. Перелік військових з'єднань діючої Радянської армії в роки Великої Вітчизняної війни в 1941-1945рр. Видавництво Генерального штабу Міністерства Оборони СРСР.
3. Колпакіді А.І., Прохоров Д.П. «Історія ГРУ»
4. Павлов А. Військова розвідка СРСР в 1941-1945 роках. // Нова і новітня історія. 1995р.», та спогади жителів села Баглаї Волочиського району Хмельницької області: *Козута Василя Олександровича*, 1897 року народження – старости села Баглаї; *Теслюка Олександра Пантелеймоновича*, 1894 року народження, члена підпільної групи, працював на станції «Наркевичі» перекладачем німецької мови; *Трачука Павла Андрійовича*, 1903 року народження, працював на посаді завідуючого тваринницькими фермами господарського двору, та спогади жителя села Івахнівці Чемеровецького району Хмельницької області: *Сирваровського Йосипа Йосиповича*, 1914 року народження – в роки німецько-радянської війни був комісаром партизанського загону ім. Чапаєва. В 80-тих роках ХХ ст. працював начальником управління сільського господарства ОДА в м.Хмельницький.

НАШІ АВТОРИ

Адамський Віктор Романович, кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, член НСКУ

Баворовська Олена Олександрівна, заступник директора з внутрішньо-бібліотечної роботи Хмельницької обласної універсальної бібліотеки, член НСКУ

Блажевич Юрій Іванович, кандидат історичних наук, доцент Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, член НСКУ, Почесний краєзнавець України

Борейко Валентина Миколаївна, завідувач відділом краєзнавчої літератури Хмельницької ОУНБ, член НСКУ

Говорун Валентин Давидович, вчитель біології і географії Хмельницького колегіуму імені В. Козубняка, вчитель-методист, член НСКУ, член Всеукраїнської творчої спілки «Конгрес літераторів України»

Григоренко Вадим Володимирович, учень Хмельницької гімназії №2, член МАН

Григоренко Олександр Петрович, доктор історичних наук, професор, академік Міжнародної академії інформатизації, член НСКУ, Почесний краєзнавець Хмельниччини

Єсюнін Сергій Миколайович, кандидат історичних наук, учений секретар Хмельницького обласного краєзнавчого музею, заслужений працівник культури України, член НСКУ та НСЖУ, Почесний краєзнавець України

Коржик Світлана Анатоліївна, учитель Летичівського ліцею №1 Летичівської селищної ради, член НСКУ

Кльоц Олександр Михайлович, краєзнавець (м. Городок), член НСКУ, лауреат обласної премії імені П. Бучинського в галузі екології і природничих наук

Куфльовський Валерій Іванович, видавець, член НСКУ

Лабчук Ірина Станіславівна, завідувач сектором депозитарного зберігання документів, рідкісних і цінних видань Хмельницької ОУНБ

Лукашук Олександр Володимирович, науковий співробітник КЗК «Музей пропаганди» (м. Шепетівка)

Муляр Анатолій Миколайович, кандидат історичних наук, доцент, вчитель-методист

Осецький Йосип Петрович, доктор філософії в галузі права, член НСКУ, м.Хмельницький

Палаш Руслан Вікторович, краєзнавець (с. Нестерівці Кам'янець-Подільський р-н), член НСКУ

Піддубний Сергій Васильович, журналіст, публіцист, краєзнавець (м. Голованівськ Кіровоградська обл.)

Роздобудько Анатолій Григорович, краєзнавець, член НСКУ

Сердуніч Любов Андріївна, письменниця (сmt. Стара Синява), член ВТ «Просвіта» ім. Т.Г.Шевченка, член НСЖУ, член НСКУ

Синиця Надія Миколаївна, учений секретар Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки, голова Хмельницького обласного відділення ВГО «Українська бібліотечна асоціація», Заслужений працівник культури України, член НСКУ

Стеньгач Надія Олександрівна, кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри теорії та історії держави і права Хмельницького університету управління та права, член НСКУ

Трачук Микола Дем'янович, краєзнавець, м. Хмельницький

Чабан Катерина Анатоліївна, директор Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки, член НСКУ

ЗМІСТ

НАШІ ЮВІЛЯРИ

ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСНА УНІВЕРСАЛЬНА НАУКОВА БІБЛІОТЕКА	3
<i>Чабан К.А.</i> ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСНА УНІВЕРСАЛЬНА НАУКОВА БІБЛІОТЕКА : НАДБАННЯ Й ТЕХНОЛОГІЇ У ТРЕТЬОМУ ТИСЯЧОЛІТТІ	9
<i>Баворовська О.О.</i> ФАХІВЦІ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОУНБ – ЛАУРЕАТИ ОБЛАСНОЇ ПРЕМІЇ ІМЕНІ МЕЛЕТІЯ СМОТРИЦЬКОГО	14
<i>Роздобудько А.Г.</i> КОЛИШНІ ПРАЦІВНИКИ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСНОЇ УНІВЕРСАЛЬНОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ – УЧАСНИКИ БОЙОВИХ ДІЙ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	22
<i>Синиця Н.М.</i> ПЕРШИЙ З'ЇЗД БІБЛІОТЕКАРІВ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ З ПОГЛЯДУ СУЧАСНОСТІ	32
<i>Борейко В.М.</i> КРАЄЗНАВЧИЙ ГАЗЕТНИЙ ФОНД ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ КРАЮ	37
<i>Лабчук І.С.</i> КРАЄЗНАВЧИЙ ДЕПОЗИТАРІЙ ЯК СКЛАДОВА КОЛЕКЦІЇ РІДКІСНИХ І ЦІННИХ ВИДАНЬ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСНОЇ УНІВЕРСАЛЬНОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ. ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ	41
<i>Блажевич Ю.І.</i> ДІЯЛЬНІСТЬ КЛУБУ «КРАЄЗНАВЕЦЬ» ПРИ ОБЛАСНІЙ НАУКОВІЙ БІБЛІОТЕЦІ: ІСТОРИЧНИЙ ВИМІР ...	46

НАУКОВІ СТАТТІ

<i>Адамський В.Р.</i> РЕЗУЛЬТАТИ ВИБОРІВ ДО МІСЬКИХ ДУМ НА ВОЛИНІ У 1917 РОЦІ	66
<i>Говорун В.Д.</i> КОМПЛЕКСНЕ КРАЄЗНАВЧЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СІЛ ПРИСЛУЧ, КОЛОСІВКА ТА ЛЮБОМИРКА НА ПОЛОНЩИНІ	73
<i>Григоренко О.П., Григоренко В.В.</i> ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА І СПОРТ НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ В 1920-1930-Х РОКАХ	81
<i>Єсюнін С.М.</i> СТОРІНКИ ІСТОРІЇ ЦЕНТРАЛЬНОГО ПАРКУ МІСТА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО	99
<i>Кльоц О.М.</i> НАРОДНА ФІТОНІМІКА ДЕЯКИХ ВИДІВ РОСЛИН НА ХМЕЛЬНИЦЬКОМУ ПРИДНІСТРОВ'І	108
<i>Коржик С.А.</i> ДО ІСТОРІЇ ЛЕТИЧІВСЬКОГО РАЙОННОГО ВІДДІЛУ ОСВІТИ	116
<i>Лукашук О.В.</i> ЗАБУТІ ІМЕНА УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1921 рр. ІВАН РОГУЛЬСЬКИЙ	153

Муляр А.М. ПРИРОДНО-ГЕОГРАФІЧНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ІІ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.:	
ТЕРИТОРІЯ, ГІДРОГРАФІЯ, ҐРУНТИ ТА КЛІМАТ	158
Осецький Й.П. СИСТЕМНА САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ ДОІСТОРИЧНИХ СПІЛЬНОТ В РЕГІОНІ СМТ. МЕДЖИБІЖ:	
ТЕОРЕТИЧНА РЕСТАВРАЦІЯ	167
Палаш Р.В. МІСТЕЧКО ДУНАЇВЦІ І СЕЛО НЕСТЕРІВЦІ В 1910 – 1919 рр. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ КИЇВСЬКИХ ГАЗЕТ «РАДА» І «НОВА РАДА»)	175
Рекрут В.П. НАРОДНА ОСВІТА ГАЙСИНЩИНИ У ПЕРІОД ДИРЕКТОРІЇ УНР. РІК 1919	182
Сердуніч Л.А. ЛЕСЯ УКРАЇНКА І ВЕЛИКЕ ЗЛО	198
Стеньгач Н.О. ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ВИРІШЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ ПИТАНЬ В УКРАЇНСЬКІЙ КОЗАЦЬКІЙ ДЕРЖАВІ (ДРУГА ПОЛОВИНАХVІІ–ХVІІІ СТ.СТ.)	207
 КРАЄЗНАВЧІ МАТЕРІАЛИ	
Піддубний С.В. РЕЦЕНЗІЯ, ЩОБ З НАШОЮ НАЦІОНАЛЬНОЮ ПАМ'ЯТТЮ БУЛО ВСЕ ГАРАЗД	219
Трачук М.Д. ПРО РАДЯНСЬКИЙ ПАРТИЗАНСЬКИЙ РУХ НА ТЕРИТОРІЇ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОЇ (ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ) ОБЛАСТІ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	220
 НАШІ АВТОРИ	226

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ХМЕЛЬНИЦЬКІ КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ

НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧИЙ ЗБІРНИК

ВИПУСК 32

Підписано до друку 16.03.2021. Формат 60х84/16
Обл.-вид. арк. 13,34. Друк цифровий.

Надруковано: ФОП Стрихар А.М.
м. Хмельницький, вул Чорновола, 37.
тел.: (096) 709-11-10